

с 821(477)

Д 20

ОДИМИР ДАРДА

КОЛИ ГРИМІЛИ ГАРМАТИ

ВОЛОДИМИР ДАРДА

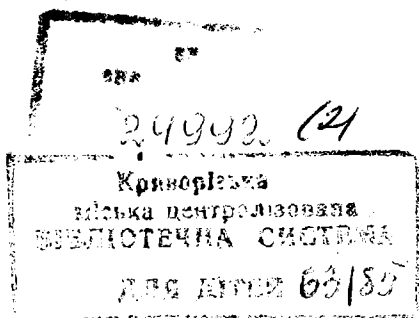
КОЛИ ГРИМІЛИ ГАРМАТИ

Повісті

ВИДАННЯ ДРУГЕ

Для середнього та старшого
шкільного віку

Художник
Наталія Ніколайчук

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1985

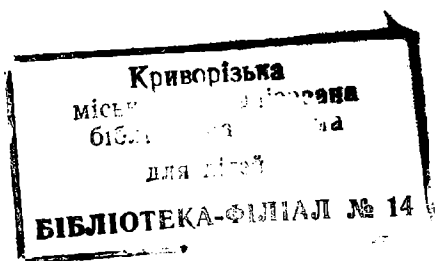
В книгу известного украинского советского писателя-фронтовика вошли две повести о Великой Отечественной войне.

Повесть «Петька-танкист» рассказывает о событиях конца 1943 года, когда наши войска форсировали Днепр севернее Киева, и о том, как мальчик Петька помог советскому танкисту вырваться из вражеского окружения.

Повесть «Хлопцы майора Кена» — о подпольщиках, которые действовали в годы фашистского нашествия на юге Украины, в городе Николаеве: Герое Советского Союза Викторе Лягине, бесстрашном подрывнике Александре Сидорчуке и их друзьях.

Повести остросюжетные, читаются с интересом.

Рецензент
доктор філологічних наук
М. І. ДУБИНА

ПЕТРИК-ТАНКІСТ

1. НАД ШИРОКИМ ДНІПРОМ

Ось уже більше тижня, як по той бік Дніпра гупає й гупає, наче хтось невтомно обстукує засніжені ноги на дощаному ганку.

Дідусь хитрувато підморгував, — мовляв, наші прийшли, але Петрик і сам добре знав, що то радянські війська жнуть фашистів на Захід.

А як фронт наблизився аж до самого Дніпра, німці почали виганяти людей із села. Збирались укріпитися на правобережних горах, не дати нашим військам форсувати широку річку.

Понад берегом створили «мертву зону», і коли хтось бо-дай ненароком опинявся тут, убивали на місці.

Солдати бродили по дворах і галасували: «Век! Век!» — «Геть!» — наче ніяких інших слів не знали.

Жінки голосили, дівчора плакала, старі відмовлялись кудись іти, казали: «Однак помирати, то помремо вдома...»

Собаки не визнавали чужинців, не розуміли їхніх наказів, відчайдушно кидалися на гітлерівців з гавкотом і гарчанням. Тоді лунали короткі автоматні черги...

Коли німці увірвались на Петрикове подвір'я, Дружко теж хоробро кинувся на непроханих гостей, хоч ніби і не злий був. Навпаки, мав товариську вдачу, через що й прозвали його Дружком.

Собаченя ніколи «задарма» не гавкало й на людей не нападало. А на гітлерівців накинулось несамовито. І перший солдат, що тримав автомат наготові, одразу натиснув курок. Дружко зметнувся вгору, наче його підкинуло пружиною, і, закривавлений, таки встиг ухопити фрица за полу шинелі. Гітлерівець розгублено виривався, інші солдати реготали, немов пришелепкуваті. А коли фриц нарешті вирвав полу, то зелений клопоть шинелі так і залишився у мертво зціплених собачих зубах.

Петрик рвонувся було до песика, але гітлерівець люто загорлопанив:

— Век! Век! — І показував кудись за сусідське дворище. — Пуф-пуф! — Кивав на вбитого Дружка: мовляв, усім так буде, якщо не послухаетесь...

Людські валки потяглися до лісу, що синюватою смужкою виднівся за полем, кілометрів за п'ять од села. І Петрикова мама зібралася. Взяла за ручку Петрикову сестричку Марійку, або, як її називали, «Мацю», другою рукою тримала козу на повідку. Раніше в них були й корова, і свині, й кури, але окупанти все позабирали, винищили. А коза ховалася в яру, що в кінці їхнього городу: вона дуже прудка й навіть краще за Петрика стрибала по стрімких кручах.

У кози на спині дідусь припасував два клунки — наче горби у верблюда, хоч Білка й пручалася: певне, їй зовсім не хотілося бути схожою на верблюда.

Дідусь таки її укоськав, але сам заявив, що до лісу не піде. Бо якщо йти з дому, то краще до Дніпра. На лівому березі вже, мовляв, наші, і можна переплисти туди на човнику. Так спокійно сказав, ніби це й справді зробити було дуже просто...

Дідуся звали Кирилом Мефодієвичем, але всі його кликали просто Кириком, а ще частіше — дід Соменя.

Колись дідусь упіймав здорового сома, такого, що Петрику й не снилося.

«Оце так сомище! — захоплювалися рибалки. — Всім соммам сом!»

Та дід недбало глянув на рибину й зневажливо заявив: «Ет, соменя! Хіба я таких у молодості витягував...» — хоч, звісно, більшої рибини йому ще ніколи не щастило упіймати.

Рибалки дружно зареготали, а один, глянувши на сухенького засмаглого й обвітреного до чорноти Кирика, на його довгі тонкі вуса, пожартував:

«Сам ти соменя!»

Дід страшенно образився за ті слова, може, тому, що й справді був схожий на соменя, а через те, що дідусь крено образився, його й стали відтоді в селі називати Соменям. Від старого те прізвисько перейшло й до онука, хоч яке Петрик соменя, коли в нього навіть вусів немає?

Особливо допікав отим Соменям сусідський Ілько, десятикласник, якого Петрик ще раніше охрестив Півнем, бо Ілько таки схожий на півня: довгоший, голова маленька, а носяра, як дзьоб. І голос писклявий. Коли гукає, то наче кукурікає. Справжній півень! А теж ображається, коли так обзивати. Мало не до кулаків іноді доходило. Мабуть, і найкраще прізвисько ображає.

В дідуся була гарна довбанка, розгониста, прудка, і коли Петрик, бувало, сидів у носку з Дружком, то хвилі так швидкоплинно плюскотіли об низенькі борти, ніби довбанка мчала, як торпедний катер.

Петрик любив на ній плавати. Він мріяв стати матросом. Навіть од свого кашкетика одірвав козирок, щоб скидалося на безкозирку, а в дідуся вициганив матроського смугастого натільника. Хоч спершу дідусь уперто запевняв, що натільник на онука великуватий, але Петрик довів, що коли стане навшпиньки, а дідусь трохи пригнеться, то вони на зріст однакові. Відтоді не дозволяв мамі часто прати натільник, щоб не злиняли голубі смужечки. А то стане як звичайна майка.

Отож коли дідусь порадив мамі: «Бери малечу й рушай з людьми до лісу...» — Петрик одразу заперечив, що ніяка він не малеча, а теж перепливе через Дніпро до своїх. Щоб потім з червоноармійцями увійти в село, хай би всі побачили його разом з бійцями, а щонайперше — задавака Ілько, який нахвалявся піти до партизанів, а насправді десь, мабуть, у яру ховається.

Мати плакала: «Ой не переплисти вам... Кругом же німчура...» А Петрика аж досада брала: «Ну чого рюмсати?..» Ніби вперше їм з дідусем Дніпро перепливати. А коли щось із човником трапиться, то й так перепливе — наввимашки, догори або й «жабкою». Переконаував, а й самому на очі наvertsалися сльози, бо дуже не хотілося розлучатися з мамою та сестричкою, навіть із козою Білкою. Що воно за чудасія оті сльози: ти їх стримуєш, а вони течуть, ніби краще знають, коли людині слід плакати...

«Ой синочку, синочку... — не поступалася мати. — Та ти ж такий упертий, як і твій дідусь... — Мати завжди вважала, що їхній дідусь найупертіший на світі і що всі в його роду

були такими.— Ти йому кошене, а він стрижене. Однак на своє зведе...»

І мати змирилася, бо й сама гаразд не відала, як бути за такої страшної напасті й куди краще податися, щоб обминути лихо.

— Коли б же знати, де впадеш...— скрушно зітхнула вона.

Петрик заспокоїв:

— Не плачте, мамо... не маленькі...— додав, бо мама часто казала: «Старе — що мале...»

— Парубок діло каже... Жінкам і в лісі можна перебути, а нас, мужчин, хрици скрізь за партизанів мають...— підтримав дідусь Петрика, хоч добре знав, що фашисти не милували нікого — ні жінок, ні дівчат...

Отож мама взяла Марійку за руку, козу за поводок, та й побрели вони з односельцями до лісу, а Петрик із дідусем удосвіта вирушили ярмом до Дніпра...

2. ТАНКОВА РОЗВІДКА

А тим часом наші війська не лише підійшли до Дніпра, а й перейшли його.

Солдати-піхотинці з ходу, хто як міг — човнами, на колодах, на збитих із дощок плотах,— переправилися через холодну осінню річку і зайняли на правому березі невеличкий клаптик землі — плацдарм. Поблизу Петрикового села, де русло робило крутий вигин і попід горами слався широкий луг, а далі тяглися піщані пагорби, порослі верболозом та молоденьким сосняком.

Тепер там день і ніч блискало й гриміло, наче збиралось на велику грозу, хоч небо й не облягали чорні хмари. А вчорами здіймалися багряні заграви, од краю до краю, ніби вся земля палала, і не розрізнити, коли заходило сонце, бо небо весь час рожевили вогнисто-багряні полиски.

Ворог міцно засів на високих правобережних кручах і запекло оборонявся, густо сипав на плацдарм бомби і снаряди. Треба було підтримати піхоту, переправити на плацдарм зенітну артилерію, танки...

Сапери взялись наводити через Дніпро понтонний міст. Працювали потайки, тихо. І хоч була ніч і землю густо оповив похмурий осінній туман, фашисти, ніби про щось здогадуючись, били й били навмання з гармат і мінометів, і вибухи здіймали довкруг високі фонтани води й піску.

Та переправу за ніч було наведено, і вдосвіта з лівого берега на правий мостом рушила танкова розвідувальна група.

Над водою здіймався такий густючий туман, що з водієвого люка ледь помітно було кінець ствола баштової гармати. Наче й не по мосту повзли, а дном якогось каламутного озера. Міст погойдувався, кріплення металевих понтонів поскрипували, об борти хлюпали хвилі,— і те ще більше посилювало враження, начеб танки не повзли, а пливли. Десь у мороці чулись глухі голоси, короткі команди, побрязкування зброї, і від тієї загальної скрадливості, здавалося, й мотори гули обережно, притишено.

А ворог і далі обстрілював переправу: то віддалік, то ближче, то зовсім поряд важко гухкали вибухи. Здіймалися холодні смерчі води, крута хвиля шалено вдаряла об міст, і він з натужним скрегогом то здіймався вгору, то поринав. Вода заплескувала мотори, і вони захлиналися, пирхали, мов живі.

«Хоч би не залило... Хоч би не зупинитися...» — думали стурбовано водії. Якщо мотор заглухне, доведеться танк або на буксир брати, або й звалювати у воду, щоб могли проїхати інші. А не можна гаятися й хвилини...

Гухкали вибухи, здіймалися водяні фонтани, хижо хурчали осколки, загрозливо погойдувались понтони, а танки повзли і повзли вперед у вогкій загуслій сірості туману.

Здавалосьь, мосту не буде кінця...

Та ось хитавиця поменшала, угамувалась. От і берег, плацдарм. «Тридцятьчетвірки» одна за одною, глухо побрязкуючи гусеницями, сповзали з моста на землю.

Група мала складне завдання, хоч на війні й не було простих завдань: прорватись у сильно укріплене село Межигір'я на крутих пагорбах Дніпра, виявити вогневі точки ворога і по можливості знищити їх. Щоб піхота могла просуватися далі...

В небі швидко розвиднювалось, але внизу, над берегом, ще драглисто купчивсь туман, і танки й далі наче пливли у густих сизуватих хвилях.

Села звідси, з лугу, не видно. Лиш круті узгір'я чорніли в імлі, схожі на вежі якоїсь стародавньої зруйнованої фортеці. Та над біласто-перистими сувоями туману, мов над хмарами, здіймалась висока дзвіниця. На її золотистій бані полискував ранковий промінь. Туди, вгору, вже діставало сонце, яке підводилось із-за Дніпра. Дзвіниця та височіла в центрі села і зараз була надійним орієнтиром.

У шоломофонах пролунала звична для танкістів команда: «Роби, як я!» — і «тридцятьчотвірки» дружно ринулися вперед.

Чим ближче підходили до села, тим чіткіше проступали жовтаві кручі, глеюватий узвіз дороги у виярку, високі дерева. Ось уже помітні й крайні будівлі села: темні хлівці, білостінні хати.

Попереду знялась безладна стрілянина. Танки з ходу подолали глибокі зигзаги траншей переднього краю. Позаду вибухнуло кілька гранат, пальнула навстріч гармата, але танк з розгону підім'яв її гусеницями під себе, тільки пронизливо скреготнув метал об метал...

Все ближче село. Та під узгір'ям танки наразились на мінне поле. Підірвалася одна машина, запалала, і в небо зметнувся стовп чорного диму. Вперед рушив «тральщик» — спеціально обладнаний танк для розмінування, але й він не встиг зробити проходу, підірвався.

Машини стояли, нетерпляче почакуючи моторами: ватримуватись не можна! Поки ворог не отямився, треба прориватись.

Водій командирського танка старшина Шевченко пильно вдивлявся вперед, аж давній шрам опіку над лівою бровою побілів — завжди білів у хвилини особливого напруження. Руки чіпко посмикувались на важелях.

— Спробуємо проскочити на швидкості! — запропонував старшина.

— Давай...— глухо погодився командир: бойове завдання треба виконати.— Роби, як я! — кинув звичне у шоломофон.

Ревнули мотори, і танки зірвалися з місця, помчали через мінне поле. Міни запізно рвались позаду, а танки неслися до села, де вже ніби зовсім близько височіла струнка дзвіниця із яскравим сонячним полиском на вершечку...

3. ДІДУСЕВА СМЕРТЬ

Петрик із дідусем рушили до Дніпра.

Дідусь прихопив коротеньке весло, з ручкою зверху, обшумульганою до жовтизни,— мов патериця. А Петрик узяв замашну вудочку — ніби намірявся порибалити. Попростували виткою стежечкою по крутосхилу. Доріжку цю дідусь знав як свої п'ять пальців, бо сам її першим протоптав і завжди добирався нею до річки.

Він ходив так швидко, що Петрик ледве встигав за ним.

Жартували: включив четверту швидкість. Та цього разу їх уже біля першого відрогу яру обстріляли з кулемета. Петрик упав і несамохіль заплющив очі. Потім, коли стрілянина вщухла, стало соромно — чи не помітив дідусь його переляку. А то ще передумає брати з собою. Але дідусь лише буркнув своє улюблене: «А мат-тері його ковінка...»

Довелося спуститись глибше, аж до потоку на дні яру. Як де брели по воді, бо глиняна стіна стрімко підступала до рівчака. Вода була холодна, але Петрик терпів, не нарікав, бо що тоді подумає дідусь.

Згодом довелося лізти наверх: потік перетинала горожа із колючого дроту. Попетляли схилами, видерлись на кручу. Колись тут був узвіз, потім його урвало. Поглянеш звідси — вода ніби поруч, грудкою можна докинути, а спробуй дійти, коли по берегу «мертва зона» і всюди фашисти.

Під горою темніло залите зеленастою водою давнє глинище цегельні. За роки війни воду не відливали, й глинище поглибшало, береги заросли верболозом та осокою.

Втікачі спустились обережно до глинища і сховались у заростях. Дідусь наказав Петрикові чекати: спершу сам сходить у розвідку, пробереться до місця, де притоплено човника, і коли все в порядку, махне веслом. Човни на березі гітлерівці попрострілювали кулями, подірявили. А дідусь загодя притопив свою довбанку під вузластою корчагою, схожою на велетенського краба. Притоплений човник якщо й помітили, то, певне, подумали, що він уже негодящий. Витягнути човника, запевнив дідусь, буде неважко. Витягне, вилле тихцем воду, зіпхне з берега, і пливи хоч до Чорного моря або й до Тихого океану. То хіба ж не перепливуть на той бік до своїх?..

То тут, то там здійснелася полохка стрілянина, і хоч уже розвиднювалось, у небо одна за одною злітали сліпучі клубки ракет — як на передовій. Десь із-за кручі гажкала гармата, і снаряди хурчали над самісінькою головою, шльопали у воду, немов стріляли вже по них із дідусем. А може, й справді помітили?

Довгенько вичікували під кущем, ждали, поки трохи вгамується стрілянина. Але ж треба поспішати, поки зовсім не розвиднілося, поки над водою туман.

Ось дідусь зиркнув праворуч, ліворуч, швиденько підвівся й пригинцем став наближатися до берега. Та тільки опинився на відкритому місці, яке ніяк не обійти, як перед ним, наче з-під землі, виринув вартовий.

«Хальт!» — (Стій!) — крикнув погрозливо. А коли дідусь почав щось невинно пояснювати і показав весло, вартовий

ще лютіше заверещав, лякливо відступаючи: «Партізан!» — і звів автомата. Тоді несподівано дідусь рвонувсь уперед, замахнувся на гітлерівця веслом: зрозумів, що однак уб'ють, то хотів ударити вартового по голові й утікати. Ніколи не думав Петрик, що його дідусь отакий хоробрий. Та пролунала коротка черга, і дідусь упав коло берега. Гітлерівець наблизився і зіпхнув ногою тіло у воду. Петрик знав — під берегом дуже глибоко, там вирує бистрина. Тут до війни була пристань «Межигір'я», причалювали пароплави й баржі. Глибина, казали, сім метрів, і ніхто з хлопців, пірнаючи, не міг дістати дна, а вартовий...

Все сталося так зненацька, що Петрик ніяк не міг отямитись і повірити. Був дідусь — і вже немає дідуса...

Хлопчик заляк під кущем, а перед очима все ще стояв гітлерівець, що вистрілив у дідуса. Солдат, у звичайних окулярах з тонкими металевими обідками. Колись у їхнього шкільного учителя були такі. І від того не вірилось, що німець міг отак ні за що убити людину, ще й зіпхнути носом у воду. А може, дідусь лише прикинувся вбитим, а потім випливе і чекатиме з човником біля корча.

Петрик отямився, поповз уперед, далі, далі, як раптом над головою цвяхнули кулі. Тоді зірвався на ноги й кинувся в кущі, до старого глинища. І знову над ним продзижчав рій куль.

Ще довго-довго сидів Петрик у схованці, вже й зовсім розвиднілось, і туман розтанув над водою, а дідуса не було. Довелося назад пробиратись до яру.

Поткнувся додому, а на подвір'ї теж німці — довгі машини з причепами, мотоцикли.

Кілька днів проблукав Петрик у яру, мов сновида. Ночував у старому занедбаному горні, де колись гончарі випалювали горшки. Міг туди непомітно залізати з яру по напівобваленій глиняній приступці.

Мав тут гарно вимощене кубельце — ще до війни, коли гралися з хлопцями в яру, ховалися в цій норі.

Лежав, згорнувшись клубком, і все думав у темряві, як відомстити ворогам за дідуса. А він відомстить, обов'язково... Таке вигадася, що пам'ятатимуть, поки й житимуть, хоч вірив, що фашистам уже недовго лишилося жити...

4. ЗАГИБЕЛЬ ТАНКА

З чотирьох танків до Межигір'я прорвався лише один.

Зупинився біля крайньої хати над кручею, звідки починалася звивиста сільська вуличка. Біля розлогих верб, ще

зеленавих, наче й не було осені. Хата стояла пустою — вікна повибивані, двері розчахнуті навстіж.

Командир танка відкинув люк, прислухався. Позаду не чути знайомого гулу моторів. Подаленіла стрілянина... Невже тільки вони прорвалися до села? Ще раз спробували зв'язатись по радії — мовчала. Певне, пошкодили сильні струси од вибухів. А мотор нетерпляче двигтів, почачкував, ніби нагадував, що не можна гаятись.

Пустили вгору зелену ракету: мовляв, ми у селі — й рушили далі.

Струнка дзвіниця, уже до половини осяяна сонцем, виднілася зовсім неподалік. І танк помчав до неї городами, навпрошки. То там, то тут натикались на кулеметні гнізда, міномети. Гітлерівці од несподіванки стрімголов розбігалися хто куди, й «тридцятьчетвірка» розправлялася з вогневими точками — де гарматним пострілом, де кулеметною чергою чи невтомними гусеницями.

Дерева в садах стояли напівоголені: листя пообсипалось не стільки від ранніх приморозків, як од вибухів, що раз у раз стрясає довколишню землю...

Ось танк перетнув просторий майдан і хотів було знову пірнути в городи, як з бокової вулички назустріч виповзла плямиста, з чорним хрестом на борту важка самохідка. Певне, німці вже дізналися про радянський танк, що прорвався в їхні тили.

«Тридцятьчетвірка» вистрілила, але ворожа машина загрозливо повзла напереріз. Звертати було нікуди, та й не можна, щоб не підставити вразливого боку, і водій спрямував танк на самохідку, в лоб — пішов на таран.

Від могутнього удару самохідка сповзла у кювет, але з іншого боку вистрілила друга ворожа машина. Снаряд таки влучив у борт. Заклинило башту. Гармата відмовила, кулемет мовчав теж...

Ще удар, ще!..

Смертельно зрана «тридцятьчетвірка» рвучко скрутнулася на місці й завмерла...

Водій на якусь мить втратив свідомість од сильного струсу, а коли отямився й погукав товаришів, ніхто не обізвався. Спробував повернутись, і в правому плечі віддало гострим боєм, мало знову не потемніло в очах. Здається, поранений. Але ж чого мовчать друзі? Навіть якщо важко поранені, повинні б озватися. Простягнув ліву руку, й пальці торкнулись чогось липкого, гарячого. Кров...

Загукав голосніше, але знову ні відповіді, ні стогону. Здогадався: друзі загинули! Глянув крізь щілину люка

вперед. Обік шосе, кюветом, щось рухалось: темні горбики то з'являлися, то зникали, звільна наближаючись. Каски! То до танка повзли ворожі солдати у чорних касках. Горбики ворухились за сірою смугою бруківки.

Хочуть захопити живим!..

А друзі?! І він загукав нетерпляче, вимогливо, та знову ніхто не озвався. Лише чорний смолистий дим завалував у відповідь, сліпив їдко очі, загуляв рота, не давав дихнути.

«Танк горить»,— майнуло у свідомості, бо вже горів колись на Дону: від того й широкий шрам опіку лишився над лівою бровою.

Мають от-от вибухнути баки з палим, невистріляні набой. Як бути? Загинути разом з танком, а не датись у руки ворогові! Але ж ні! Поки живий, треба жити, боротися далі. Треба лишати танк і пробиватися до своїх, доповісти результати розвідки...

І водій, обпікаючи пальці об розпечений метал, одхилив через силу аварійний люк і звалився, сповз донизу, в задушливо-вогненний отвір. У клуботінні чорного диму скотився в кювет, поплазував розбухлою від осінніх дощів землею, далі й далі од палаючого танка.

«Прощай, друже... Прости!..»

Оглянувся: здається, його не помітили. Ще трохи одповз, набачив у потрошеному паркані виламану дошку і швидко, як тільки міг, прослизнув крізь проламину, опинився у чиемусь городі. Помітив грядку незібраного кукурудзиння. Підповз, сховався, став прислухатись. Високі стебла й довгасте руде листя тоскно, мов металеве, шурхотіло над головою...

І в ту ж мить неподалік, наче зовсім поруч, пролунав оглушливий вибух, аж земля коливнулася, захиталась. І сухе кукурудзяне листя полохко зашурхотіло, затремтіло, мов от шаленого пориву бурі.

То вибухнула рідна «тридцятьчотвірка». Не здалася «живою» ворогові!..

А він лежав у чужому городі, на вогкій від осінньої сльоти землі, поранений, обгорілий, і глухо скреготав зубами від болю й безсилля, і над лівою бровою біло випинався тугий рубець давньої рани...

5. В ЯРУ

Погоні не було. Танк вибухнув, і німці подумали, що екіпаж загинув.

Водій сторожко прислухався. У напрямку плацдарму ще

гуркотів бій. Як бути? Ясно одне: треба пробиватися до своїх! Швидше передати командуванню дані розвідки...

Над головою сухо шаруділо на вітрі сухе кукурудзиння, немов хотіло щось підказати, порадити...

Неподалік виднілася хата, звичайна українська хата з білими стінами й високою призьбою, з солом'яним дахом і глиняним димарем. Вікна вибиті — певне, й тут немає господарів.

А на подвір'ї — вантажні автомашини, замасковані сітками плямисті бронетранспортери. Снують чужинські солдати. І на сусідньому дворіщі теж — плямисті машини, солдати. І на вулиці.

Розмірено походжа вартовий з автоматом на грудях, у чорній обрубистій касці.

На городі глибокі сліди гусениць і коліс. Над межею старезна дупласта груша. А в кінці городу — якесь провалля.

«Треба повзти туди, — майнула думка. — Там легше схватись і дочекатись вечора...»

Огледівсь уважніше. Від хати до яру виляса стежка, вздовж неї росли невисокі кущі смородини. Попід ними й можна непомітно пробратись до урвища.

Зібрався з духом, поплазував, припадаючи до грузької стежки. Щодалі повзти було важче. Права рука не допомагала, а заважала, бо кожен дотик до неї віддавав у плечі пронизливим болем. А земля ковзалась під носками чобіт, провалювалася під лівим ліктем — на нього особливо налягав. Повз, а до лица раз у раз доторкались пругкі полинові стебла, вловлювавсь міцний терпкуватий запах, добре знаний з дитинства. Глибше вдихнув — раз, вдруге, — і ніби одразу полегшало, наче миттю забувся давлючий дим, що застилав очі в палаючому танку, і пекучий сморід паленого металу, що забивав подих. Був лише свіжий лагідний вітерець, прохолодна вільгість землі та терпкий запах ледь прив'ялого від осіннього холоду полину.

...Мати, бувало, накладала біля порога пучки таких сизуватих духмянистих стебел: щоб до хати не налітали мухи...

Підповз до кручі. Тут був яр, глибокий, із стрімкими стінами.

Внизу, на вузенькій терасі, зеленіли якісь кущі: чи там, у затишку, було тепліше, чи вони менше боялися холоду, що не пожовкли й досі.

Крутим спуском з видовбаними в глею приступцями танкіст зсунувся донизу, до зелених заростів. Це були розложисті кущі бузини. Стомлено сів, обіперся спиною об

вузласте гілля. Над головою погойдувалось лапате листя й округлі грона темно-фіолетових зморщених ягід. І на землі лежало чимало опалого листя, але не жовтого, а зеленого, з поблідлими, немов примороженими, крайками.

Зціпивши від болю зуби, витягнув з кобури пістолет, зашунув його за широкий армійський ремінь, що туго підперезував чорний комбінезон. Зброя мала бути напихваті. Зірвав листок бузини, який зеленіший, лівою рукою оголив край плеча і приклав листок до болючого місця, — певне, в момент удару розбив передпліччя. Від прохолодної свіжості полегшало. Дістав з кишені носовика, спробував прив'язати листок, але тільки починав кріпити тугіше, все розповзалось. Ледве вдалось затягнути вузол зубами.

Знесилено одхилився на куц. Тіло проймало холодним дрежем.

Котра година?

Здається, минула вічність. Наче неймовірно давно відбувалося те, що насправді сталося зовсім недавно. Ніби десь далеко-далеко були переправа, міст, що погойдувався од вибухів, як хистка кладка через потік, ворожа самохідка, плямиста, з хрестами. І оглушливий вибух рідного танка...

Все було немов не сьогодні, а колись, давно, і не з ним, а з кимось іншим, добре знайомим, близьким, але тільки не з ним.

Навіть до цього яру ніби потрапив не кілька хвилин тому, а дуже давно, і наболену рану перев'язував не собі, а комусь другому, сторонньому.

А сонце здіймалося вище й вище, яскравіло, пригрівало, і танкіст раптом відчув, як йому страшенно захотілося спати. Від безсонної ночі, надмірного напруження чи, можливо, від цього затишку і лагідного тепла. Розумів: спати не можна, не слід піддаватись оцій млосній спокусі, що підступно огортала свідомість. А тим часом лівою рукою несамохідно нагортав на себе вогкувате, зіпріле листя, старанно втушковував його — маскувався.

«Спати не можна...» — думав, непомітно засинаючи...

6. НІЧНІ НЕВДАЧІ

Танкіст ніяк не міг прокинутись, вирватись із цупких обіймів сну. Хтось наче м'яко водив по обличчі вологою хустиною, старанно витирав чоло, підборіддя, щоки, і він нарешті розплющив очі.

Моросив дощ. Дрібний водяний пилок густо сіявся на

лице, від того й виникало враження, ніби хтось доторкався чимось м'яким, вогким.

Нависали похмурі сутінки. Чи справді було вже пізно, чи важка хмара щільно огорнула землю і спочило передчасно.

Рвучко підвівся. Від того раптового поруху в плечі заніло. Те одразу повернуло до суворої дійсності. В уяві чітко постали тривожна ніч перед наступом, ранкова переправа через Дніпро, прорив до села, загибель танка, друзів, і ось — він один у глухому незнайомому яру, в тилу ворога.

Таки вечоріло. Рано, як завжди пізньої осені. Виходило, сутінки не від низько навислого хмаровиння. Але що поспав — добре. Тіло спочило, і тепер можна, як тільки зовсім смеркне, вирушати в дорогу, до своїх.

Сидів, обіпершись на пружне гілля, думав. Слід все добре зважити, обміркувати, хоч розумів, що одначе всього передбачити не вдасться. Надто складні обставини, та й багато різних несподіванок виникатиме потім, і їх доведеться долати на ходу. Наче опинився на якомусь невідомому острові, де на тебе, куди не поткнись, звідусіль чигають вороги й підступні небезпеки.

Оцеї глибокий звивистий яр тягнеться до річки. Тож, напевне, слід пробиратися ним до Дніпра, переплисти на лівий берег — там наші війська. Але ж чи зуміє він з побитим плечем осилити широчінь ріки? Може, пощастить знайти човника чи бодай дошку, колоду, за яку міг би триматися, пливучи. Але ж... берегом тягнеться лінія оборони, і чи вдасться непомітно пробратися до води...

Сутінки густішали. Розлога хмара щільно огортала стемнілу землю, припускав дощ...

Танкіст подивився на компас на зап'ястї руки, хоч добре знав: куди б не показувала хитка стрілочка, він уперто пробиватиметься в одному напрямку — вперед, до своїх. Він вирветься з оточення!..

Підвівся, поправив за поясом пістолет.

Глеювата стежка розкисла, і старшина підсковзнувся, немов на льоду, впав. Подумалось: тепер не раз доведеться падати і підводитись. Шлях лише починався — довгий і небезпечний, і невідомо, коли і де він закінчиться.

Ще раз підсковзнувся і, вже не помічаючи стежки, словз, хапаючись за кущі, донизу. Ось і дно яру, поросле верболозом. Поміж заростями стіха жебонів неглибокий струмок.

«Це добре, — зрадив танкіст. — Не лишатиметься слідів...»

Побрів, наосліп вибираючи, де твердіше, хоч все одно чоботи глибоко грузли, і зупинись на мить, як ноги одразу засмоктувало. Постій хвилинку, і здається, вже не витягнеш чоботи — вони зостануться у в'язкій багнуці, й далі доведеться тьопати босому. Йшов навмання, ледь розрізняючи в дощовій сутіні звивисту чорну стежку струмка, а вгорі, над головою, на тлі попелястого неба, темні ламані обриси круч.

Вода приглушено дзюркотіла, і це теж було добре, бо шум скрадав липке чавкання кроків. Однак танкіст раз у раз сторожко замيرав од кожного надто гучного звуку, бо, здавалося, хтось таки міг почути його ходу.

Але довкруг була непроглядна темрява й густа холодна мряка. І танкіст розмірено тупав далі: важко витягував ногу, заносив її вперед і знову опускав у шумливий потік. Чмок-плесь, чмок-плесь... Ніби тому чавканню не буде кінця...

Нарешті яр розступився пологими пагорбами, й попереду стала помітною навіть у темряві смуга берега, що зливалася з мороком. Там Дніпро. Ніби зовсім близько, та прибережну смугу пройти буде найважче...

Тільки про це подумав, як наткнувся на щось пружне, гострякувате, що забриніло від дотику. Колючий дріт. Придивився. Густі ряди паколів, і на них — дротяне плетиво. Спробував обережно підняти край, пролізти, та дріт випорснув з рук, забринів, мов струна.

Поблизу в небо знялася ракета, й довкола стало видно-видно, начеб удень. Якийсь час ракета висіла в небі палахкотливим клубком, і в її фосфорично-примарному світлі танкіст побачив, що вихід із яру було густо заплутано колючим дротом — один ряд, другий, третій...

Тут до Дніпра не пройти...

Постояв незрушно, поки згасла ракета, і кинувсь мерщій до глеюватого виступу. Ще одна ракета з шипінням знялася вгору, неподалік розтривожено зататакав кулемет, і трасуючі кулі вогняними рисками посмугували чорноту ночі. А коли й ця ракета погасла, танкіст пригинцем побрів назад, у темряву провалля. Доведеться вибратися з яру і спробувати горою йти до плацдарму.

Повернувся до того місця, де з городу сповз у провалля. Тут була стежка з видовбаними у глею сходинками. Але зараз і тут вилізти було нелегко: глей розкис, чоботи ковзались, у темряві не видно, куди ставити ногу, за що можна притриматись.

Але вже знав, що тут можна зійти, і вперто ліз догори,

аж поки не вхопився за кущ полину над кручею. Зім'яті в долоні стебла терпко запахли, й танкіст якусь мить причаєно вдихав отой знайомий запах, що немов додавав сили. Прислухавсь, аж у вухах дзвеніло. Поступово чіткіше вирізались обриси хат, довжелезні автомашини на подвір'ї, постать вартового, що тінню пропливала туди-сюди.

Вирішив пробиратися краєм кручі: тут земля од вибухів могла обвалитися й не буде вогневих позицій.

Поповз. Та знову наткнувся на колючий дріт. За дротом забур'янена вирва, здається, звалисько сміття чи якась занедбана піч. Обминув, поповз далі, постійно відчуваючи збоку прохолодну глибочінь яру.

Ось яр перетинало шосе. Розлогі зацементовані водостоки, верби. Танкіст поповз ринвою, та тільки наблизився до насипу, як нічну тишу розітнуло вимогливе: «Хальт!» Пролунала автоматна черга, і кулі дзизнули над головою. Квапливо одповз від насипу. Гітлерівці ще дали чергу, наосліп, певне гаразд не розуміючи, хто б це міг тут блукати поночі. Мабуть, подумали, що хтось із місцевих жителів, котрі не послухались наказу про виселення і ховаються десь у льохах та землянках. Крикнули: «Стій!», постріляли услід і заспокоїлись.

Старшина потонув у темряві. Зараз вона й допомагала, і заважала: можна не помітити якогось доту чи поста й не обачно потрапити прямо ворогові у лапи.

Попереду знову зачорнів звивистий відрог яру, і танкіст, подумки зорієнтувавшись, повернув на північ — до передової. Але куди він не потикався, скрізь натрапляв на заслони: війська, вартові, кулеметні гнізда, колючий дріт. Пробрався наче вперед, але доводилось раз у раз звертати то в один бік, то в другий, і виходило — кружляв на місці.

Колись уже потрапляв в оточення, на Дону, але тоді вдалося вирватись... Хоч ой як нелегко було те зробити...

Може, пробиратись не до передової, а в глибину ворожого тилу, до лісу, що — знав на карті — тягнеться на захід од села за так званім Козиним болотом. У лісі знайде партизанів, і вони потім допоможуть перебратися через лінію фронту чи по рації передадуть дані танкової розвідки.

Повернув на захід. Знову опинився коло шосе. В глибокому кюветі переждав, поки проповзла довга валка обозу. Переметнувся через насип. Далі городами, попід кладовищем, вибрався за село. Попереду ніби темніла смужечка лісу. Раптом завмер од несподіванки: майже поруч, десь унизу, в темряві, почувалась німецька мова. Подповз ближче. Траншея. Землянка. Солдати при моргунці репіжили в

карти. Те, що в темряві здавалося смужкою лісу, було довгим насипом над траншеєю — земляним бруствером.

Відповз убік і знову натрапив на свіжонасипаний бруствер. Артилерійська батарея. Тишу розітнуло вимогливе: «Хальт!» Вгору знялася ракета. І миттю з усіх боків зашугали в небо ракети, наче на передовій. Певне, тут проходила друга лінія ворожої оборони, і через неї прорватись не легше, ніж через передній край.

Хапливо поплазував назад, при кожному спалаху ракети намагаючись злитися з землею, хоч тут і земля загрожує вала смертю — міг наразитися на міну.

Повз колючим стернищем, розбухлим од дощів, капустяним полем, теж грузьким і липучим. Зупинився знесилено, дихав поривчасто, важко. Оглянувся: капустяні головки були позрізувані, а ніжки стриміли.

І тут нагадав про себе голод. Вирвав один корінець, обдер і став затято гризти холодну хрумку серцевину.

А тим часом починало розвиднюватись. Чи очі звикли до темряви? Ні, таки справді світало. Отже, він проблукав усю ніч...

Вдень тут небезпечно: голо, відкрито, всюди війська. І не лишалось нічого іншого, як знову — поки не повидніло зовсім — повертатись до яру, до своєї надійнішої схованки у бузинових заростях. Там, перепочивши день, вночі знову вирушить у дорогу і якимсь останнім відчайдушним зусиллям таки вирветься із оточення.

7. ЗУСТРІЧ З ПЕТРИКОМ

Вже зовсім повидніло, коли танкіст, украй знесилений, повернувся до своєї схованки в яру, під бузиновий кущ — наче додому. Зарився в м'яке вогкувате листя й одразу міцно заснув.

Прокинувся од нестерпного холоду. Рукою торкнувся до лоба, й здалося, що то шматок льоду.

Сон миттю шез. Став затято розтирати долонею нахолоче чоло, тер носа, щоки. Брови під пальцями сухо захрускотіли. Здогадався: волосинки взялися памороззю. Від тепла долоні вони відтали, зволожилися.

І все довкола, в ранковому тумані, було сизе, заінеене. Кожна стеблина, гілочка, листочок. І зеленаве листя на бузині, і чорні кетяги ягід, і опале на землю покороблене листя — все волохато сріблилося. Земля вражала рапто-

вою білизнаю, наче й вона пережила якусь біду й посивіла за одну ніч.

Лише в глибині яру зеленіли зарості верболозу. Там, очевидно, було тепліше — од затишку чи, може, з-під кручі витікало джерело, й підгрунтова вода теплила землю.

Від згадки про воду нестерпно захотілося пити...

Уважно роззирнувшись, підвівся й став обережно спускатися вниз, до верболозу. Справді, тут було вогко, аж парко. З-під червонястого оповзня сочилось джерельце, мокріло серед поруділої, наче прихопленої іржею трави. А під кущем прозорилось маленьке плесо — копаночка, завбільшки з танковий люк. Видно, хтось прокопав, щоб вода з джерельця збиралася і можна було зачерпнути кухлем чи пригорщею.

Танкіст присів, зачерпнув води рукою. Раз, вдруге. Став пити. Вода видавалася дуже смачною. Зачерпнув ще, хлюпнув на обличчя, щоб освіжитися після сну, протер очі тильною стороною руки...

І раптом здалося, що хтось пильно стежить за ним. Рвучко оглянувся. Крізь негусте галуззя помітив несподівано круглі дитячі оченята, що здивовано зорили з-під картузика без козирка, натягненого на лапаті вуха. Хлопчик дивився так захоплено, що й рота роззявив, і між двома верхніми зубами темніла широка щербина.

Старшина дивився на хлопчика теж здивовано, ніби все ще не вірячи в те, що бачив. Найперше йому здалося, що малий може злякатися — війна ж, окупація! — і дременути звідси, й танкіст поквапливо обізвався:

— Хлопче, не бійся! — дружньо поманив малого до себе рукою. — Чуєш, не бійся!

Та коли б хлоп'я і збиралось втікати, після цих слів не зрушило б з місця. Хіба може бути щось образливіше для хлопця за оте «не бійся...», та ще сказане дорослим.

Не хапаючись, одсунув кашкета з одірваним козирком вище, на потилицю, й ображено, з незалежним виглядом заперечив:

— А я не боюся...

Та й чого б мав боятися, коли одразу впізнав, що це наш танкіст. І як той воду пив, і як подивився, заговорив. По всьому було видно, що це наш військовий, а не німець. І форма. Усі хлопці добре знали, яка форма в Червоної Армії. У танкістів, у моряків, у пілотів. А то Петрик би не знав...

— Ось підійди ближче, — попрохав лагідно танкіст. — Ну, ще ближче... То як тебе звати?

Хоч малоого всі називали Петриком — вдома й на вулиці, але зараз йому схотілось назватися так, як викликали колись у школі на уроці.

— Петро Ббгдан.

— О! — широко здивувався танкіст.— І я Петро. Старшина Петро Шевченко.

Хлопчик довірливо підступився, бо тепер уже точно переконався, що дядько танкіст справді свій, радянський.

— Давай п'ять! — простягнув танкіст ліву руку, і малий міцно потис її своїм кістлявим рученям, довірливо заусміхався щербатим ротом.

— Виходить, ми тезки...— не відпускав дитячої руки танкіст.

Малий не зрозумів, що то означає.

— Може...— погодився невпевнено, не бажаючи виявляти своєї необізнаності.

— Та не «може», а точно — тезки. Ти — Петро, і я — Петро. А щоб нам один одного не плутати, я називатиму тебе Петриком. Згода? Ти ж менший...— не осмілювався сказати «малий», бо відчував, що тим кривно образив би хлопця.

Петрик охоче погодився, бо саме так називали його мама, тато, дідусь, навіть сусідський Ілько-старшокласник, коли вони з ним не сварилися. Дивно, звідки незнайома людина одразу здогадалася про це? Наче на лобі в нього написано. Малий уважніше глянув на танкіста і лише тепер помітив роздерте плече і праву руку, що неміжно звисала обік.

— Ви поранені? — занепокоївся.

— Трохи...

— То я зараз...— похопився Петрик бігти.

— Стривай! — зупинив його танкіст. Подумав, що малий розігнався додому і там розповідь про пораненого.— Про мене нікому ні слова. Чуєш?

— А в селі ж немає людей. Одні гітлеряки.

Старшина пригадав, що справді в селі не помічав місцевих жителів.

— Я вам зірву подорожника,— пояснив хлопчик.— Над стежкою багато росте. Мені мама завжди прикладала до вавки листок подорожника. І помагало.

Танкіст зворушено глянув на Петрика.

— Ой, дивись мені, обережно...— попередив.

— Не маленький...— мовив поважно хлоп'як і випнув з усієї сили груди, щоб помітили його смугастий натільник.

Старшина справді уважніше окинув поглядом малого. Поношений піджак із чужого плеча — аж до колін, без гуд-

зків, пола за полу, підперезаний брезентовим солдатським паском із простроченим шкіряним кінчиком. Тим паском заодне підперізувались, мабуть, і штани, теж довгі, заочені. А крізь нагрудний просвіт виглядав смугастий натільник, як у справжнього матроса. Певне, й козирок от кашкета відірвано навмисне, щоб схожий був на моряцьку безкозирку.

Танкість погодився:

— Звичайно, ти не маленький. Але й великим на війні слід поводитися розсудливо...

За хвилину Петрик повернувся із жмутиком зеленого, у густих біластих прожилочках, листя. Старшина прополоскав пучок у джерельці, витягнув з-під зіжмаканої пов'язки прив'ялий бузиновий листок і натомість засунув прохолодисті листки подорожника. Від їхньої соковитої свіжості нюючий біль трохи зтих.

— То в селі, кажеш, людей немає? — обізвався танкіст, натягнувши на плече край цупкого комбінезона.

— Нема. Всіх німці повиганяли. А мого дідуся... вбили,— здригнувся голос малого.

Старшина розуміюче мовчав.

— І по мені стріляли,— стиха признався Петрик.— Але я втік... І завжди втечу...— додав затято.

— І оце живеш у яру?

— Ага. У горні. Тут над яром старе горно. В кінці нашого городу. Колись горшки випалювали, а потім обвалилося. То я там і живу. Жду наших. Тоді й тато прийде! — запевнив малий.— Він теж на фронті. Жене гітлеряк...

— І ти сам отут? — спитав, не вірячи, танкіст?

— Удвох.

— З ким — удвох? — насторожився старшина.

— З Васьком.

— А Васько нікому не проговориться?

— Ні, він же кіт! — пояснив Петрик.— І теж фашистів ненавидить...— додав упевнено.

Старшина усміхнувся, і на стемнілому засмаглому обличчі зуби в нього видавались особливо білими.

— А ви ж де? — поцікавився малий.

— Я? Проти неба на землі...— невесело пожартував старшина.— Поки що теж у яру.

— А де ж ваша танка? — спитав нарешті Петрик, хоч це, можливо, було військовою таємницею.

— Танк? Згорів, Петрику, мій танк. Вибухнув...— І в голосі старшини почулося стільки болю й скорботи, що хлопчик винувато закліпав білими, наче присипаними борош-

ном, віями, вже й не радий, що поспитав. Запевнив співчутливо:

— Танк іще буде.

— Звичайно.

— То переходьте до нас у горно,— запропонував хлопець. Видно, старшина потрапив у біду і йому потрібна зараз допомога.— У нас тепло, і дощ не мочить...— додав розважливо, як дорослий.

— Доведеться...— подумавши, згодився танкіст. Після ранкового морозцю зарості бузини, де він ховався, оголилися, і хоч-не-хоч, а треба звідти кудись перебраться.— Побуду у вас до вечора...— Вночі знову збирався ж вирушати в дорогу.

— Хоч і до ранку,— гостинно запропонував Петрик.— Місця для всіх вистачить.

— А з голоду не помремо? — нагадав старшина.

— Та ні,— запевнив Петрик.— У горні є морква, буряки. Солодкі, цукрові. Я припас. І в фриців можна буде щось поцупити... Ви ще нічого не їли сьогодні? — захопився малий. Шаснув рукою у глибоку кишеню довгополого піджака, дістав круглу бляшанку з-під монпансьє. Постукавши пальцем по обідку, зняв кришку.— Це я назбирав. Тут, коло бурчача.

В коробці були ягоди ожини — темно-сині, аж чорні, сизуваті, мов переспілі сливи.

— Та ти їж,— вдячно усміхнувся танкіст, мимоволі ковнувши давкий клубок, що застряв у горлі від самої згадки про їжу.

— Я ситий ось так,— провів ребром долоні по худенькій шиї Петрик.— А це залишив для вас...— нестямився, як сказав неправду, бо коли рвав ягоди, то ще не знав, що зустріне тут старшину. Нічого він сам не їв, а намірявся полачувати ягодами в горні.— Коли я хворів,— заходився хутчій розповідати, щоб танкіст не помітив тієї неправди й не подумав, ніби Петрик брехунець,— татко завжди приносив з колгоспу різні ягоди. Малину, смородину. Він працював у саду трактористом. І казав, що ягоди — найкращі ліки.

— Гарзд,— погодився старшина.— Тільки розділимо на двох. Серед справжніх друзів усе ділять порівно.

Розділили. Старшина брав кожную ягоду окремо, клав у рот, жував, прицмакував: хай хлопчик бачить, що він не голодний. А Петрик не став їсти по одній: блаженно зажмурившись, задер голову й висипав разом усю ожину в рот. Щоб краще розпробувати, посмакувати. Після ягід старшина ще зачерпнув долонею води, посьорбав.

— Це моя копаночка,— похвалився Петрик.

— Ти сам викопав?

— І викопав, і воду беру звідси...

Струмочок сочився з-під вербового коріння, каламутний, рудий, а в копаночці вода була відстояна, прозора як скло. Навіть видно, як на дні булькало джерельце, здіймаючи легенькі димки мулу.

— З нашої криниці тягають воду фашисти й нікого не підпускають,— пояснив Петрик.— Боятся, щоб не затруїли. Якби ж було чим затруїти...— пожалкував малий.

«Славне моє дитя...— скрушно зітхнув старшина, з батьківською теплою й тужливою ласкою дивлячись на малого.— І ти, безневинне дитя, страждаєш од проклятущої війни...»

Оглянувся. Ранковий туман поступово танув, виразніше проступали рвані обриси круч. Сонця ще не видно, але на сході неба вже ясніла широка округла пляма. І по тому, як зволожились кущі, дерева, земля, відчувалося, що сонце уже зійшло. Потеплішало, і з гілок рясно закапотіло.

— То пішли,— нагадав Петрик.

— А я пролізу у твоє горно? — засумнівався старшина, чи йти. Бо коли б своєю присутністю там не наразити малого на смертельну небезпеку.

Петрик натягнув на кулак довгуватий засмальцьований рукав піджака, тернув під носом.

— Зі мною не пропадете...— кинув діловито і миттю зник десь, наче провалився крізь землю.

8. ТРОЄ В СТАРОМУ ГОРНІ

Старшина ледве встигав за хлопцем.

До схованки дісталися без пригод, а от у напівобвалене горно пробратись було нелегко.

Зверху, від городу, гончарна піч обнесена колючим дротом, натягненим на покособочені паколи. Щоб худоба не заходила. Цю загорожу обминав танкіст, коли повз уночі понад ярм.

Половина горна давно обвалилася разом з краєм кручі, осунулася в яр, а решта — осіла, заросла кропивою, нехворощем, колючою дерезою. Виникло звалище сміття. Чого тільки тут не було: потрошене череп'я, бита цегла, консервні бляшанки, ганчір'я, дрane взуття. Із смітника до печі попід колючим дротом умудрявся пробиратись лише кіт Васько.

Петрик дістався до горна з яру.

Коло обваленої печі у прямовисній стіні було видовбано глинище, куди вела вузьенька приступка. З печери люди колись брали білу глину: обмазували хлівці, призьби, а як з крейдою ставало сутужно, то й хати білили. Від того глинища Петрик і прорив нору до горна — ще як вони з хлопцями грали «у війну».

Тут знаходився їхній головний спостережний пункт: крізь звивисті тріщини у залишках цегляного склепіння печі було видно і стежку, що спускалася з кручі в яр, і визубень, на якому росла висока шовковиця, і той бік провалля — такий далекий, що людина там здавалася комашкою. Видно було уже зовсім далеко-далеко і синюватий берег Дніпра.

По свіжонадколеній приступці, яка, здавалось, торкнись, і обвалиться, добирався Петрик до своєї схованки.

— Дивіться, як я!.. — прошепотів малий і подерся карнизом, щільно притискаючись до глиняної стіни. Руками хався за поодинокі кущики молочаю, бо бозна-як умудрилися вирости і триматись на такій крутизні.

«Роби, як я!» — нагадалось Петрові танкістське правило.

Але ж хлопчик легкий, худенький, його витримують і приступка, і кволенькі кущики. А чи витримують вони дорослого, у важких солдатських чоботях, та ще з понівеченим плечем: міг же собі допомагати лиш однією рукою.

Петрик оглянувся. Помітив, як стурбовано позирав танкіст на приступку, запевнив:

— І вас витримає! — Тупнув ногою по вузьенькому карнизу, від чого шматок затверділого глею обвалився і, кришачись на льоту, покотився донизу. — Тут і сусідський Ілько проходив. Вищий од вас.

Танкіст став на приступку, притулився спиною до стіни, пішов, обережно пересуваючи ноги. Рукою хався за молочай, — як Петрик, — і хоч кущики здавалися хиленькими, а проте міцно тримались у ґрунті. Раз і вдруге обвалювались шматки затверділої глини, сипалися з шурхотом донизу.

Перейшов.

Тоді Петрик пірнув у глинище і звідти норою поповз до печі. А танкіст у норі застряв: хоч невисокий був на зріст, але кремезний, та й плече наболене заважало.

— Ну, дядь Петро... Ну, ще раз попробуйте... — благав малий. — Тут Ілько пролазив... — знову нагадав про сусідського підлітка, що, очевидно, був для малого взірцем дорос-

лості.— Ну, дядь Петро, ще трошечки... Може, я прогрєбу ширше...— пробував допомагати.

Старшина від болю скрипів зубами, і хлопчик співчутливо зітхнув.

Танкіст напружився ще раз і таки протисся до горна, де було просторніше. Внизу — тверда погорблена черінь, зверху — невисоке цегляне склепіння, порушене від обвалів, поколате, у звивистих тріщинах. Гостро тхнуло одсирілим попелом, старою закіптюженою цеглою, злежаним зіллям.

Очі поступово звикали до сутіні. У кутку помітив кубельце, вимощене сіном та сухим бадиллям. З боків валялось різне череп'я: горшки, мисочки, макітри. Пощерблені, ко-собокі.

Петрик, наче в хаті, зняв з голови кашкет з одірваним козирком, і цупке волоссячко на маківці пружно відстовбурчилось, немов тільки й чекало, коли можна буде випростатись.

— Тісно? — спитав винувато малий.

— Нормально,— запевнив старшина.— Танкістам не звикати до тісноти...— сказав, ніби й Петрик був танкістом.

— Ноги сюди простягнете,— указав хлопець на засипану попелом пічурку, де колись укладалися дрова.

— Помістимось,— заспокоїв його старшина.

Тут було досить сухо, затишно, і танкіст, обіпершись об цегляне склепіння, роззувся, став викручувати онучі. Петрик взявся допомагати, бо однією рукою не дуже викрутиш, хоч старшина й пособляв собі коліньми. Потім вогкі онучі він поклав під себе: так солдати на фронті сушили мокрий одяг. Тільки почав розтирати рукою заляккі од холоду ступні, як зненацька забринів дріт, немов зовсім поруч. Танкіст сторожко підвів голову, а рука мимоволі потягнулася до пістолета. Але Петрик сидів спокійно. Бренькнуло ще раз.

— Це Васьок... Заходь! — обізвався неголосно, й до печі звідкись із глибини вкотилося щось чорне, м'яке. Кіт! — Ніколи не увійде без дозволу...— похвалив друга Петрик.

Чи кіт, лізучи до нори, ненароком торкнувся дроту, чи перед тим, як ховатися, терся об стовп, як це люблять коти, а от виходило, наче він отаким бреньканням попереджував про свій прихід, прохав дозволу зайти.

— Йому можете вірити,— запевнив Петрик.— Васько, якби міг, переловив би усіх фашистів, як мишей...— з серйозним виглядом пожартував хлопець, і Васько, відчуваючи, що мовиться про нього, довірливо тернувся об старшину.

Доторки були такі ласкаві й теплі, що танкіст одразу прийнявся до нового знайомого симпатією.

Петрик тим часом дістав із схованки в кутку морквину, обчистив її саморобним ножиком. Ще дідусь змайстрував із старого окісся, казав: «Гострий, хоч брийся...»

— Беріть.

— Пополам,— нагадав танкіст.

Петрик перерізав морквину надвое.

— Вам хвостик чи вершечок? — Знав, що хвостик завжди солодший.

Може, й танкіст про те знав, бо підказав:

— Хай буде мені вершок... Як старшому.

Хлопчик радо простягнув половинку. Як подавав колись кухоль з водою червоноармійцям — на початку війни, коли фронт відступав через їхнє село.

Танкіст смачно захрумкав, а Петрик згадав, що потім старшині захочеться пити, але з горна йому вибиратися важко та й небезпечно. Треба, поки раніше, збігати до копаночки й принести води, запастися на весь день.

Вибрав з-поміж череп'я ціліше горнятко.

— По воду збігаю...— пояснив.

— Дивись, обережно,— попередив танкіст.

— Не бійтесь. Я миттю. Одна нога тут, друга там.

— Дивись...— повторив застережливо танкіст.

Петрик справді повернувся швидко. Поставив воду на цегляний визубень у стіні. Посидів з хвилинку і знову підвівся.

— Дядь Петро. Там якась стрілянина. Може, наші прийшли. Я розвідаю. Дозвольте! — звернувся до танкіста, мов до командира, й заздро блимнув на пістолет у старшини за поясом. От би взяти й пальнути по вартовому, що тиняється попід хатою, біля машин.

Танкіст помітив той погляд.

— Тільки, Петрику, без витівок. Надто вже ти непосидливий.

— Не маленький,— нагадав Петрик ще раз, ніби старшина встиг уже те забути. Як вуж, вислизнув із горна. Протисся крізь нору, добрався приступкою до стежки, поповз забур'яним краєм кручі до звалиська. Ліг у виямку під колючим дротом, замаскувався і став спостерігати з-за кущика дерези, мов досвідчений розвідник. А справді здорово: ти бачиш усіх, а тебе ніхто не бачить.

На дворищі вешталися чужинці. Вовтузилися біля машин, про щось голосно перемовлялися. Ось із кабіни вискочив гітлерівець, підняв капот над мотором, щось там довго

длубався. Нарешті мотор зачмихав. Попрацював трохи й примовк, наче захлинувся. Ще раз, ще, немов йому ліньки було заводитись. Але згодом мотор таки зачакотів. Збоку зачаквав ще один, ще... Машини гули, надриваючись, аж земля під Петриком дрібно тремтіла...

«Чи не збираються фрици драпати?..» — майнула радісна думка.

Петрик витягнув шию, сторожко наслухаючи.

Машини розмірено гули, але ніхто не квапився в них сідати й давати драла. Навпаки, гітлерівці неквапливо побрели до хати, повиходили звідти з казанками в руках і попрямували на сусіднє дворище. Там — Петрик уже знав — стояла похідна кухня. Солдати пішли на сніданок, а мотори, важко почакуючи, гули й далі.

От би підкрастися, сісти в крайню машину і... гайда. Ох і здорово було б! Щоправда, їздити на машині Петрик не вмів, але сидів же колись у кабіні колгоспної півторатонки, за кермо тримався, навіть перемикав важіль швидкостей. Головне — рушити з місця, а там хай би спробували здогнати...

І хоч танкіст наказував бути обережним, не легковажити, Петрик однак не втримався, щоб не підповзти ближче. Худеньке звивисте тільце прошмигнуло попід кущами смородини над стежкою до старої дупластої груші серед городу.

Але тут із-за хати вигулькнув вартовий — цибатий, у чорній касці, з автоматом на грудях.

Петрик завмер.

Вартовий прогулав неподалік. Навіть чути було, як широкі куценькі халяви кобінт хляпали об худі литки. Обійшов машину і знову зник за хатою.

Петрик підповз до купи опалого листя, зарився в нього. Налапав під собою грушку, тверду, мов камінець. Дістав, хотів гризти, але вчасно згадав танкістове: серед друзів усе порівно, — і заховав грушку за пазуху.

Від польової кухні стали вертатися гітлерівці — з казанками, що смачно парували. Аж до Петрика доносився апетитний запах. Хто пішов снідати в хату, хто поліз у кабіну, а дехто й надворі їв — примостився, де зручніше.

До крайньої машини підійшов солдат з двома казанками. Певне, приніс сніданок і для свого напарника. Поставив казанки на широку підніжку кабіни, сів і став їсти. Гречана каша з маслом смаковито пахтіла. От би вкрасти казанок з кашею для пораненого танкіста!

А мотори й досі гули, й Петрику вже почало здаватись,

що то йому вчувається. Ні, таки гудуть, і сизуватий дим позаду клубочиться.

Знову неподалік виринув вартовий, прогунав повз машини подвір'ям аж до вулиці, до криниці,— і назад.

Німець, який наминав кашу на підніжці, уже випорожнив свій казанок. Ось він погукав у напрямку хати, але ніхто звідти не обізвався, гукнув ще раз — нікого, і він невдоволено підвівся, пішов. Напевне, кликати до сніданку другого німця.

Петрику аж не вірилось: неподалік стояв казанок з кашею, і поблизу нікого. Вартовий аж біля вулиці; а казанок поблискує навпроти сонця, мов кличе.

І в голові зненацька виник відчайдушний план. Що, коли підкрастися, пролізти попід кузовом до кабіни і, як казав дідусь по-німецькому, «цургик» казанок з кашею.

Од груші тягнувся пруг забур'яненого обніжка. Поза ним і поповз ящіркою Петрик, шмигнув під кузов. Проліз попід заднім мостом.

Ось і широка металева підніжка з горбинками, наче гумова підошва нового черевика. І плесканий алюмінієвий казанок парує.

Хлопець якусь мить дивився на казанок, мов загіпнотизований. І нестямився, як простягнув руку. Наче й не він те робив, а рука сама простяглася, вхопила казанок і зникла...

Роззирнувся з-поміж коліс — поблизу нікого, вартовий стояв біля воріт, і Петрик мерщій поповз назад. Поза густо забур'яненим обніжком до груші, поза кущиками смородини уздовж стежки, до смітника над яром. Аж у своїй схованці перевів подих, оглянувся.

Коло машини стояло двоє гітлерівців і щось завзято доводили один одному, вказуючи на один порожній казанок. Вочевидь — сварилися. Той, мабуть, не розумів, де підвіся казанок з кашею, а другий думав, що напарник над ним збиткується. Заховав казанок та ще й вигадає щось.

Петрик не став дожидатись, чим закінчиться та суперечка. Притис до грудей ще теплий казанок і — в яр...

Старшина від подиву не знав, що й казати: захоплений був кмітливістю і відвагою хлопця, але ж і непокоївся,— коли б фашисти не сполошилися та не стали нишпорити довкруг, шукати невідомого зухвальця.

Але що буде, те й буде, а кашу треба їсти, поки не вихолола.

Петрик дістав із схованки саморобну ложку, дерев'яну, надшерблену, видовбану дідусем з дощечки. Поділили ка-

шу на три частки — і Васькові. Була така смачна, що аж їсти шкода.

Найшвидше з'їв свою пайку Васько. Чи, може, йому припало найменше. Смаковито облизувався, позирав то на танкіста, то на Петрика. Не наважувався нявкати, хоч і не проти був, щоб його почастували ще. Але кожен легко упорався з своєю порцією, і Васькові нічого не залишалось, як вдячно тертись м'якою спиною об своїх друзів.

Танкіст ще раз поцікавився:

— І як ти умудрився?

Петрик розповів усе спочатку. Особливо весело переповів, як гітлерівці сварилися між собою, не здогадуючись, де подівся казанок. Танкіст зупинив його:

— А як же ти підліз, що ніхто й не почув?

— Мотори дуже гули...— згадав Петрик.

— Які мотори?

— Усі! — і хлопчик розказав, як німці заводили мотори.— Я вже подумав: драпатимуть! А вони пішли по кашу і заходилися снідати.

Старшина висловив здогад:

— Мабуть, прогрівали двигуни.

Хлопчик запитливо роззявив рота,— навіть у сутіні видно було щербину між верхніми зубами.

— Розумієш,— став пояснювати старшина,— удосвіта холодно, мороз. Мастило загусає, і двигун завести важко. От вони й прогрівали.

— Для чого?

— Ну, щоб легко заводився. Коли треба, щоб сісти і сразу їхати.

— Таки збираються драпати?

— Та пора вже...— погодився танкіст.

Але гітлерівці поки що не збиралися втікати. А коли Петрик увечері знову вибрався на розвідку, то помітив, що на підвір'ї солдатні побільшало й під грушею у розлогому окопі напіввиднівся танк з хрестами на броні.

Хлопчик поспішив передати ту новину. Старшина довго мовчав, нарешті зітхнув невесело:

— Погані наші діла, Петрику. Виходить, фрици збираються тут ще оборонятися. Треба переходити лінію фронту. Може, ти знаєш якусь потайну стежечку до Дніпра? — запитав з надією.

Хлопчик невпевнено ворухнув плечима: його дідусь знав тут усі стежки до одної, але й він не зміг обминути ворожі заслони. Дідусь розповідав, що колись цього яру не було і він ходив до Дніпра городами навпрошки. Потім ривчак

став проривати балку, урвисько ширшало, глибшало, а дідусь все одно кожного ранку ходив рибалити і кожного вечора повертався додому, і всі стежки до Дніпра він протоптував перший. Все знав, а от пішли — і фашист убив дідуся...

Пекучі сльози заволокли хлопчикові очі: ніколи більше не ловитиме він з дідусем рибу, не кататиметься на його гінкому човні.

Хлопчик притулився до старшини, Васько примостився в ногах. Утрюх було тепліше.

І тоді Петрик розповів, як вони з дідусем пробиралися до річки...

З Петрикової оповіді старшина зрозумів, що до Дніпра ніякою потайною стежкою не пробитись і на той бік не переплисти непомітно. Але ж треба знаходити якийсь вихід з цього заплутаного лабіринту, вирватись із смертельної пастки... Як?!

Мовчали, тільки Васько приглушено муркотів у ногах, ніби він знав більше за людей і радив їм щось своє...

9. ПЕТРИКОВА ІДЕЯ

Наступний ранок видався ще холодніший. Аж не вірилося, що був лише кінець жовтня. Хоч, звичайно, і в жовтні часом випадає сніг чи й ударять зненацька морози.

Крізь пухнасто заінеені розколини у цегляному склепінні печі видно було, як у яру все покритлося срібною памороззю, і навіть у горні вода в черепку пришерхла.

Васько муркотливо терся об ноги. Він уже змотався на лови й повернувся погрітись. Котові легше: гітлерівці мишей не їдять, і можна спіймати собі на сніданок. А Петрик і старшина вдовольнилися прив'ялими морквинами.

Потім Петрик збігав до копаночки, приніс у казанку свіжої води. Похвалився, що нагорі, коло хати, знову мотори завивають, мов подуріли. Як учора вдосвіта. Мабуть, і сьогодні прогривають.

— Розвідати? — поспитався у старшини і додав невпевнено: — Може, і каші ще роздобуду.

Старшина посварився пальцем:

— Такого робити не смій. А то фрици кинуться шукати. А от обстановку розвідати треба.

Малий погодився. Підсмикнув штаненята, тугіше затягнув широкий солдатський пасок, хоч уже далі й не було дірочок, поправив на голові прим'яту «безкозирку». Наче й зібрався йти, а все ще стояв на місці.

Старшина здогадався: чи не пістоlet попросить. Надто вже заздрісно позирав хлопець на зброю. Але Петрик попрохав інше.

— От якби мені компас. Щоб точно орієнтуватись...— ужив малий слівце, котре полюбляв тулити де треба й не треба Ілько-старшокласник.

Власне, орієнтуватись по компасу поки що Петрикові не було потреби: добре знав, де стоїть їхня хата, де вулиця, а де починається яр. Але старшина зрозумів хлоп'яче бажання.

— Компас? — перепитав серйозно, а Петрикові здалося, що танкіст зараз почне насміхатись: для чого, мовляв, тут компас. Проте старшина заговорив діловито: — А коли німці тебе спіймають? Побачать на руці компас... Тоді що? Уб'ють зразу.

— Одбрешуся...— упевнено заявив Петрик. Танкіст звільна став одстібати ремінець. А Петрик доводив: — Скажу, знайшов. Солдати забули в хаті, от і взяв. Зараз і гармату можна знайти! — І, щоб остаточно переконати старшину, помовчавши якусь мить, ще додав: — А якщо спіймають, то й без компаса буде капут...— Зітхнув невесело.— Але з компасом все-таки легше орієнтуватися, і вони мене не спіймають.

Танкіст, здається, погодився з тими доводами, і Петрик заходився допомагати йому розстебнути ремінець. Зняли. Та коли малий приміряв, виявилось, що ремінець занадто просторий: ще одна така рука, як Петрикова, вмістилася б туди. Довелося цвяшком проколоти нову дірочку. Ремінець затягся, але компас однак совався сюди-туди. Петрик поспішив бадьоро запевнити:

— Як на мене шитий!

Пожартував. І шуг у нору. Проліз до глинища, сів. Збоку миттю опинився Васько, ніби і йому кортіло звірити по компасу свій шлях. Петрик поволеньки одгорнув рукав піджака, який хоч був засуканий, а все ж довгуватий, і став уважно вдивлятися у шкалу. Хитка стрілочка тремливо погойдувалася, уперто показувала темним кінчиком на звалисько біля кручі, де зарості нехворощі й дерези і поржавілі залишки давньої дротяної загороди.

Значить, туди слід іти. Та лиш намірився вилізти з печери, як неподалік почувалась німецька розмова. Визирнув обережно: глеюватими приступцями стежки до яру спускалося троє гітлерівців.

Добре, що звіряв шлях по компасу і трохи загаявся, а то якраз би напоровся на фриців. От і виручив уже компас.

Але ж чого вони сюди забрели? Чи не казанок з кашею шукають? Так од каші давно й слід прохолов...

Васько хотів шмигнути з глинища, та Петрик вчасно його притримав. От вредний: ніби сам не розуміє, коли можна вискакувати, а коли ні...

А гітлерівці тим часом спустилися на нижній виступ яру, стали роззиратися довкола, щось голосно герготали.

Петрик мерщій поповз назад, у горно, пошепки переказав старшині про небезпеку, й вони стали стежити крізь нешироку розколину в цегляній стіні.

Ось фашисти подерлися до кущів бузини на глинистому визубні, щось там обдивлялись, галялякали.

«От і попався б уже, якби там лишився...» — подумав старшина і вдячно глянув на хлопчика, поклав руку на кістляве дитяче плечико. Петрик розуміюче кивнув танкістові.

За кущами бузини, на порослому травою визубні, висока шовковиця. Колись вона стояла в кінці городу, а тепер осунулася в яр. Коріння її, мов переплутана мичка, звисало безпомічно донизу, оголене від землі, а верхівка ще здіймалась над кручею, ніби дереву дуже не хотілось ховатися від людей у хмурому проваллі. Здавалось, шовковиця ледве тримається над прірвою. От-от вирвуться останні корені — й дерево гухне донизу, бо хіба одна деревина вже звалилася на дно яру, і бурхливий потік поступово замулив їх піском та глиною.

Але шовковиця вперто стояла на виступі, скільки й пам'ятає Петрик. Щороку щедро родила, і малеча ласувала солодкими темними ягодами, від чого руки й роти в усіх були фіолетовими, немов у чорнилі.

На верхівці шовковиці висіла шпаківня. Ще до війни Петрик із татом приладнав її до стовбура. Тепер татко на фронті, десь так далеко, що навіть листи сюди не доходять. А в шпаківні й цієї весни шпаки вивели пташенят.

Гітлерівці набачили шпаківню й заходились по ній стріляти. Певне, змагалися, хто краще влучить. Аж поки не рознесли в друзки пташину хатку. В Петрика аж сльози на очі виступили од жалю й обиди.

Потім солдати знову стали роззиратись: мабуть, шукали для себе ще якоїсь розваги. Помітили печеру, приступку до неї і загелготіли жвавіше. Один став щось доводити, інші під'юджували його. Тоді той, молодий, худіший, віддав другому автомат, а сам наблизився стежкою до приступки, попробував надколоти край ногою. Два других збоку недовірливо похитували головами — мовляв, не витримає, не

долізеш. Очевидно, засперечалися. Молодий солдат став обережно пересуватись глиняним карнизом, притискаючись до стіни.

Старшина наготував пістолета. Петрику було й страшно, і водночас цікаво: що ж воно буде далі?

«Лізь, лізь...— думав злорадно.— Так захурчиш донизу, що й кісток не позбираєш!»

Але фриц був худющий, спритний і таки досунувся до печери. Притримуючись за кущик молочаю, нагнувся, став зазирати всередину.

І саме в ту мить із печери стрімко виплигнув кіт, мало не межі очі гітлерівцю. Петрик навіть забув про Васька. Кіт чи злякався чужого, чи дуже треба було йому кудись поспішати — зненацька метнувся чорною блискавкою повз солдата і зник. А фриц од несподіванки чи й з переляку захитався, не втримався на приступці й полетів донизу, покотився, мов дровиняка.

Солдати на стежці реготали, аж за животи хапалися. Раді, що таки вийшло на їхнє.

— Катц партізан! — вигукували.

А Петрик з танкістом у горні, забувши про смертельну небезпеку, теж давилися сміхом. Потім хлопчик пошепки вилаяв гітлерівця:

— От гад полосатий, обвалює нашу приступку.

Фриц довго одмивав у потоці замазані в глей штани, лікті, потім, накульгуючи, видерся до своїх, ухопив автомат і спересердя дав довгу чергу по глинищі. Тільки вихорці од куль здіймались на прихваченій морозцем, затверділій стіні.

Нарешті німці подалися з яру. Все стихло. А старшина й Петрик ще довго причаєно позирали крізь щілину, сторожко наслухали. Це напівобвалене горно таки було гарним спостережним пунктом.

Потім старшина засунув пістолет за пояс, зняв шолом, потер долонею лоба, знову натягнув шолом аж на брови.

— Злякався? — поспитав співчутливо хлопця.

— Не встиг,— запевнив Петрик, бо справді не встигнув подумати, що можна було й злякатися.

— Як бачиш, Петрику, тут нам довше лишатись не можна. Гітлерівці можуть знову навідатись, і тоді навіть Васько нас не виручить. Треба вирушати до своїх, добиратися до передової... От тільки як?

У Петрика в голові одразу виникло кілька планів.

— Можна з пістолета кокнути вартового...

— Чи ж тут один вартувий...— мовив старшина. Ніби й

не заперечив, але так сказав, що Петрик уже й сам збагнув, що запропонував не зовсім вдало. Але дуже хотілось придумати щось прийнятне, і він миттю випалив інше:

— Або давайте вкрадемо кулемета. І дир-дир-дир на всі боки. Поцупив же я в них казанок з кашею.

Старшина мовчав, і Петрик відчув, що знову запропонував не те.

— Та що казанок з кашею,— недбало чвиркнув малий крізь щербину зубів, як це робив раніше Ілько-старшокласник. Нібито викрасти казанок каші з-під носа у гітлерівців було такою дрібницею, що й згадувати не варто.— От якби викрасти машину! Або танк...

— Оце вже, Петрику, здається, ідея...— обізвався танкіст замислено, наче в думках прикидаючи щось своє.

— А що таке ідея? — не зрозумів Петрик.

— Це коли хтось комусь пропонує добре діло,— відповів танкіст.

— А-а, тепер ясно,— протягнув Петрик, хоч йому, чесно кажучи, нічого не стало зрозуміліше після пояснення старшини. Але по тону хлопчик зрозумів, що його думка сподобалась і танкіст не проти вчинити саме так, як пропонує Петрик. Для певності додав: — Хай потім покукають услід!

— Все це треба добре обміркувати,— промовив танкіст і далі замислено, а потім, уже твердіше, повторив: — Це, Петрику, ідея!

Хлопець уже й сам розумів, що ідея, але ж чого тут довго думати: за танк і... поминай як звали!

— Ох і закрутить фрицам у носі! — прошепотів збуджено.

— Дуже складна і ризикована ця операція. Тут, Петрику, сім раз одмір, а раз одріж... Операція... «ВТ»,— визначив нарешті старшина.

— Чого «ВТ»? — знову не зрозумів Петрик.

— Здогадайся.

— Уже знаю,— і Петрик, оглянувшись, ніби їх тут могли підслухати, нахилився до старшини й прошепотів йому щось на самісіньке вухо.

— Вірно! — похвалив малого за здогадливість танкіст.— Саме так: операція «Викрадення танка». Спробуємо?

Петрик тугіше натягнув «безкозирку», напнутим на кулак рукавом хвацько тернув під носом, даючи тим знати, що хоч цієї ж хвилини готовий виконати найскладніше бойове завдання...

10. ТРИВОЖНІ ОЧІКУВАННЯ

Хоч Петрик наче й небагато прожив, всього одинадцять років з хвостиком, а вже не раз випадало йому ходити в розвідку, коли гралися з хлопцями у «війну». Він, Петрик, наче народився розвідником. Худенький, меткий, міг де завгодно пролізти, прошмигнути непомітно, сховатися.

Але щоб займатись фронтовою розвідкою, навсправжки виконувати бойове завдання, то таке хіба що снилося.

І ось довелося!..

Тепер належало пильно спостерігати і точно знати: коли фрици прокидаються, коли йдуть з казанками до польової кухні, а головне — скільки часу прогрівають мотори і де в той момент ворожі танкісти і вартувий...

Як заявив старшина, треба встановити постійний нагляд за об'єктом. Тобто — за отією плямистою «пантерою» з хрестами на бортах, що стояла в окопі під старою дуплистою грушею серед городу.

І як тільки настане момент, здійснити намислене.

Старшина пропонував вартувати по черзі, але Петрик переконав його, що одному це робити зручніше. Бо коли танкіст у важкій взуванці лазитиме в горен, він зовсім обвалить надколоту приступку. А тоді як діставатись до схованки? Та й плече нехай гоїться, щоб можна було володіти рукою. А він, Петрик, сам усе розвідає і, коли треба, подасть умовний сигнал. Отоді старшина хай не бариться...

Домовились: коли старшині вилізати, Петрик тричі стиха нявкне. Умів це робити, як справжній кіт. Колись занявчав у класі, то вчитель одвернувся від дошки — саме писав крейдою якусь задачку — і наказав: «Богдан, винеси з класу kota!» Петрику тоді стало дуже-дуже незручно, бо він і не збирався так нявкнути, щоб учитель почув, а воно саме нявкнулось. А тепер оте вміння знадобиться.

Звісно, й Васько може подати свій голос. Але точно три рази і через рівні проміжки часу міг пронявкати лише Петрик. І старшина одразу здогадається, що то умовний сигнал. А гітлерівці нехай думають, що кіт рознявкався.

Отож, як тільки пролунає сигнал, старшина повинен мерщій поспішати до звалиська над кручею, і тоді...

— Домовились, — погодився танкіст. Притулився розчулено щокою до Петрикового личка. Щока в старшини була колюча, й хлопчик мимоволі провів долонею по тому місці. — Наколов тебе своєю щетиною? — усміхнувся танкіст.

— Та ні... То якраз там засвербіло, — вигадав на ходу Пер-

рик. Поправив, як завжди, вилізаючи з горна, «безкозирку» на голові.

— Дивись, обережно,— вже вкотре нагадав старшина.

— Що ви, — запевнив хлопчик.— У мене під ногою й листок не шелесне, не те що...

Старшина помітив довгу тоненьку шию: певне, малий навмисне не затулявся, щоб виднілась тільняшка.

— Та шию не дуже витягуй,— порадив старшина.

— А голова — це ж не шия...— серйозно зауважив малий.

— Та й голову не дуже піднімай.

— Я трохи... півголови. Можна?

— Ну, трохи можна,— погодився старшина, бо справді, як же спостерігати, не висунувши й півголови.

Опинившись у глинищі, Петрик знову, перш ніж виглянути, старанно звів свій шлях по компасу. Стрілочка вперто показувала на їхнє дворище. І хоч добре знав дорогу без ніякого компаса, але теперішня розвідка, мовляв, потребувала особливої точності. Та й уже раз компас виручив...

Карниз приступки й стежка від світанкового морозцю затверділи. Але коли зійшло сонце, пригріло, і глина відтала, змокріла, стала слизькою. Ледве видряпався нагору. Поповз забур'яченим краєм кручі до своєї схованки, вмовстився у виймці так, щоб очі якраз були на рівні землі.

Обіклався опалим листям, нехворощем. Листя м'яке, одвологле, і поступово в кубелечку потепліло. До того ж дихав собі за пазуху — так завжди робив, щоб хутчія зігрітися.

«Можна хоч і день висидіти,— подумав Петрик.— Не замерзнеш. І видно все як на долоні». А коли якомусь гітлеряці заманеться підійти ближче, то встигне відповзти непомітно назад, поза високим сухим бадиллям, у яр.

Примружив очі, став уважніше роззиратися. На зап'ястї приємно відчувався компас. Глянув на стрілочку. Запобігливо коливнувшись від поруху, ніби зрадивши, що про неї згадали, вона точно вказувала, куди треба дивитися: на темний танк, замаскований в широкому окопі-схованці під грушею. Звідси як дивитися, то наче погрібник абощо, а справді — «пантера».

Петрик відчув, що зразу ж, як тільки причаївся тут, під кушиком дерези, і заходився стежити, почала здійснюватись задумана операція. Відтепер для них із старшиною не існувало нічого важливішого. А ще Петрикові здалося, що досить йому почати стежити — і німецькі танкісти одразу кудись порозходяться, покинуть свою «пантеру» із за-

веденим мотором, а вартовий десь одвернеться чи закуняє під хатою на сонечку. І тоді їм із старшиною нічого не залишатиметься, як...

Від нетерплячки так напружував шию, що аж в'язи заболіли. Покрутив сюди-туди головою — наче відійшло трохи. Умостився зручніше, ще нахекав тепла за пазуху.

Лежав, сторожко споглядаючи примруженими сірими оченятами за хатою, де народився, де завжди так затишно й привітно, найгарніше у світі. А зараз там чужинці, і рідна хата від того здавалася теж ніби чужою.

Хлопчик не зводив погляду з хрестатого танка під грушею, з довгих плямистих машин на подвір'ї, з солдатів, що вешталися довкола. Лежав, аж тіло почало замлівати. Можливо, годину, дві. Півдня. Голова паморочилась од напруження. І терпли заклакли ноги. Але не міг залишати довіреного командиром поста, як кожен справжній розвідник.

Пильнував...

А сонце тим часом підбилося вище. І хоч вітер од яру повівав осінній, прохолодистий, пригрівало дедалі сильніше. Петрик нестямився, коли й задрімав.

Та як тільки щось почало снитися, хтось легенько торк-торк за плече. Немов рукою обережно штовхнуло раз і вдруге.

Розплющив очі — нікого.

Неподалік, як і перше, біліла хата, зайнята ворожими солдатами, серед городу темніла гілляста груша, а поблизу нікого. Як знову по плечу — торк-торк.

А-а, це війнув вітерець, і гілка кущика дістала до Петрикового плеча, розбудила, нагадала, щоб не дрімав, бо на посту нікому спати не дозволено.

Стривай! А де ж танк?

Петрик аж кинувся над несподіванки. Чи в очах туманіє, чи, може, й досі він спить і все привиджується. Покліпав повіками, ще й головою стріпнув. Аж очі приплющив, так став удивлятися, а далі не витримав та ще й руку над очима дашком наставив — аби видніше було. Все одно — танка в окопі під грушею немає!..

«Оце розвідник... мат-тері його ковінька,— вирвавсь несподівано улюблений дідусів вираз.— Танка проспав! Не почув, коли й мотор завели, і куди поїхали — не побачив. Що тепер казати старшині?»

Розгублено глянув на компас: стрілочка, як і раніше, показувала в тому ж напрямку. Може, танк не поїхав, а ті-

льки сховався за хату, змінив позицію, щоб не засікли розвідники.

Треба підповзти до груші, звідти видніше, що там діється за хатою.

І Петрик скрадливо поплазував попід межею.

Яка ж довга дорога від яру до хати! Раніше вона здавалась такою близькою. Бувало, стрибнув раз-другий — і вже над кручею. А це повзеш — і наче на місці, немов хата непомітно відходить од тебе все далі й далі.

Аж ось і танковий окіп, як старшина його називав по-військовому — капонір. Таки спорожнілий! Петрикові все ще здавалося, ніби очі могли помилитись, не помітили броньовану потвору. Але ж усе інше вони бачили добре: і німчуру на подвір'ї, і плямисті машини в палісаднику. В одній кабіні водій незугарно пілікав на губній гармошці. Коли б дідусь почув таку музику, певне, буркнув би: «А щоб тобі чорти на тому світі отак пілікали...» Але ж дідуся вже не було. Згадка про нього додала Петрикові рішучості.

Водій в окулярах, як і той гітлерівець, що вбив дідуся. Чи дуже схожий. Якісь вони, ці фашисти, всі схожі один на одного. Петрику нагадалось, як гітлерівець заверещав: «Партізан!» — і випустив по дідусеві чергу.

Неподалік загупали кроки вартового. Хлопчик припав до землі.

Ось поблизу вибухнув снаряд. Один, другий. Похурчало-похурчало над головою і знову — гух! Аж із гілля груші рясно посипалися краплини. Прямо Петрикові за комір. Такі холоднючі. Ніколи і не подумав би, що дощинки можуть бути, мов крига. Втягнув голову в комір старого піджака, та комір намок і теж був холодний.

Після кожного вибуху мимоволі втягував голову в плечі — не стільки од раптового гупання, як від очікування крижаних краплин, що потрапляли за шию, хоч як щулився...

Потім знову все, як раніше, — а танка не було. Лише свійкий зубчастий слід тягся від окопу під грушею до вулиці...

А так не хотілося про це доповідати старшині, бо ніби сам був у чомусь винний: задрімав і не помітив, коли танк поїхав.

Вже й смеркло, а Петрик все чекав і чекав танка. За селом погустішала стрілянина. В небо здіймались біласті клубки ракет. Може, там розгоряється бій і танк послали на передову. Треба доповісти старшині.

Петрик хапливо поповз назад, у горно.

Танкіст уважно вислухав малого розвідника. Довго мов-

чав, і лише шрам над лівою бровою виразно білів у сутіні.

Петрик нагадав:

— Так гарно пригріло сонечко, я й задрімав... А гілка мене збудила. Дивлюся — танка немає...

— Тобі, Петрику, слід відпочити,— перебив лагідно старшина. Помітив, який був стомлений хлопчик.— Лягай зараз же спати.

Петрик мовчав.

— Чуєш?

— Чую...— запевнив хлопчик спроквола і ще тугіше зягтягнув солдатський пасок.— А може, танк уже повернувся...— натякнув, що треба б ще подивитись.

— Ляж відпочинь,— твердіше нагадав старшина.

— Дядь Петро, я тільки одним оком...— почав малий.

Але старшина обірвав з удаваною суворістю:

— Накази не обговорюють! — І Петрик, покірно зітхнувши, ліг. Підібгав під себе замерзлі ноги, скулився. А заснути не міг: все вчувалось, ніби десь там, нагорі, заревів танковий мотор. Але, щоб старшина не образився, стулив повіки. Хоч одне око раз у раз саме трішки проплющувалось.

Старшина сидів, обіпершись на закіптюжене цегляне склепіння, і все розминав праву руку — то зігне, то розігне у лікті, ворушив пальцями, стискав кулак.

«От і рука в старшини видужує, а танка немає...» — скрушно подумалось Петрикові.

А коли він знову проплющив око, старшина вже не ворушив рукою. Притулився до стіни, дихав глибоко, рівно. Здається, спить. А от Петрик і досі не може заснути, навіть наказ не діяв. Певне, тоді, вдень, добре виспався. Глянув на компас: стрілочка в темряві блідо світилась, похитувалась, начеб жива. Вперто показувала в напрямку хати. Коло ніг теплим клубочком тулився Васько, муркотів — розповідав щось. Йому теж не спиться. Чи то він кризь сон муркоче?..

Петрик обережно підвів голову — танкіст не ворухнувся. Таки заснув сидячи. Хлопчик поволеньки вивільнив ноги з-під Васька і тихцем, щоб не розбудити старшину, посунувся вбік, до виходу. Проліз до печери, виглянув.

Було ясно, місячно. Звіддалік і досі долинала уривчаста стрілянина. З рота густо валувала пара — брав морозець. Приступка затверділа і аж іскрилася, мов присипана сіллю. І стежка зі сходинок — теж. Покрався тінню наверх. Звичним шляхом дістався до звалиська. Перш ніж уместитися в бур'яні і спостерігати, зиркнув на компас: ніби зві-

рив, чи правильно ліг. Правильно — головою до хати. Підвів погляд і... не повірив очам.

В широкому окопі під грушею чорнів... танк. Чи то тінь? Але ж від чого могла падати така тінь? Чи не привиджується?

Напружив зір, аж сльози на очах виступили: таки в окопі танк! Навіть хрест на борту помітно.

Може, справді танк їздив на передову, а тепер повернувся у свою схованку. Та й чого б мав не повернутися, коли він дуже-дуже потрібний тут Петрику і старшині.

Хлопчик так зрадів, мовби це був уже їхній із старшиною танк, а не фашистська «пантера» в чорних хрестах на броні.

Зняв «безкозирку», потер нею очі і знову натягнув аж на відстовбурчені вуха.

Хоч нікого наче й не було поблизу, а не став підводитись. Не кинувся бігти назад пригинцем, а поповз, як розвідник, прудко переставляючи лікті й коліна. Так уже звук тепер пробиратися цією стежкою, де колись безтурботно гасав вистрибом. І добре, що не схопився від радості на ноги, бо зразу ж, як з-під землі, вигулькнув неподалік вартовий. Миттю полоснув би з автомата.

Петрик причаївся. А вартовому якраз заманулося підійти ближче до кручі. Може, почув у яру щось підозріле. Ось він ближче і ближче, ніби вже зовсім поруч важко гупають ковани чоботи. Хрускотить підморожена земля. Зупинився. З рукава потай палив цигарку: добре чувся тютюновий дим.

Довкола місячно, видно як удень: коли б не додивився вартовий...

Довгенько стояв німець над яром, курих. Потім кинув недопалок у провалля, подивився, як тліюча цятка, мов нічний світлячок, полетіла в глибину й розтанула в пільмі. Погунав назад, до машин, до криниці: згадав, де йому належало ходити.

Петрик полегшено зітхнув, удихнув глибше, на повні груди. Поповз далі. Майже скотився підмерзлою стежкою, перебіг по карнизу приступки і — до горна.

— Товаришу старшина! — гукнув притишено. — Дозвольте доповісти! — ледве стримався, щоб не прикласти руку до «безкозирки»: так робили моряки у кінофільмах, які він колись найдужче любив дивитися.

Танкіст рвучко стріпнув з себе дрімоту.

— Тихше... — застеріг, ще не зовсім отямившись. А здогадавшись, у чому річ, додав спокійніше: — Я вас слухаю, товаришу розвідник...

11. ОПЕРАЦІЯ «ВТ»

Світало поволі, знехотя, наче й зовсім не розвиднювалось. А приморозок шкріб дедалі міцніше. Як Петрик не тулився до старшини, як не підкладав ноги під згорненого теплим клубочком Васька, одначе холод проникав крізь одяг, хапав за плечі, і зуби несамохіть поцокували.

Мабуть, краще вставати. Збігає в яр по воду, то й зігріється. А найдужче нетерпеливилось послухати: чи не гудуть уже на їхньому дворіщі мотори. Коли б і цього разу не прогавити танк.

Визирнув із печери. Яр лежав білий-білий, мов присипаний борошном. А вдалечині, де протікав Дніпро, сизувато висів туман. І приступка білясто полискувала, наче з мармуру. І в копаночці вода пришерхла. Льодок тоненький, прозорий як скло. Крізь нього добре видно, як булькає з дна невтомне джерельце, здійсмає в копаночці легенькі димки мулу. Петрик на якусь мить задивився в те прозоре кружало. І тут же похопився. Хоч як цікаво спостерігати, але ж треба спостерігати за іншим...

Мерщій проламав льодову шкоринку, набрав води і бігом назад.

Старшина сидів, обіпершись на кам'яне склепіння, невтомно ворушив пальцями правої руки, розминав лікоть. У напівсутінках виразно білів шрам над лівою бровою — мабуть, старшині було дуже боляче, але мусив тренувати руку.

— Морозець...— не то запитав, не то ствердив танкіст.

— Ага,— відповів Петрик.— І в копаночці вода пришерхла.

— Правда? — пожвавішав старшина.— То це ж добре. Зараз холод, Петрику, наш союзник...— пожартував.— Якщо ранок морозний, то німецькі танкісти обов'язково удосвіта прогріватимуть двигун, і треба пильнувати, а то коли б танк не зник звідси назовсім. Може кудись перебазуватись чи з передової не повернутися. І коли б не втратити нам останньої можливості. Сьогодні на розвідку підемо разом...— заявив, подумавши.

— А сигнал? — нагадав розчаровано Петрик: йому дуже кортіло, як домовлялись, тричі нявкнути і щоб по тому сигналу коло нього враз опинився старшина.

— У горні можна не почути сигналу,— пояснив танкіст, продовжуючи розминати руку,— та й поки я виберусь... з оцією рукою. А затримуватись не можна. Тому треба знаходитись поруч. Ти, як розвідник, звичайно, поповзеш пер-

ший,— похопився старшина, щоб зовсім не розчарувати малою.— Розвідники скрізь перші. А я вже за тобою...

Цього разу танкіст легше протисся крізь нору: чи схуд за ці дні, чи плече менше боліло. Приступка підмерзла й тепер не обвалювалась. Першим наверх видерся Петрик. Таки нявкнув, і старшина поспішив за ним. Поповзли понад кручею, густим заінеєним бур'янищем. Петрик позирав на компас, ніби вони могли в цьому бур'яні заблудитися. Принаймні вважав, що зайва перевірка в такому ділі не завадить. Потім танкіст залишився коло звалиська, а хлопчик поповз далі, попід обніжком, ближче до танка. Причався за куцями смородини.

Поволі розвиднювалось.

Здавалось, обое відвикли радіти погожому дню, а проте помітили, який світлий, чудовий народжується ранок, і легше стало на серці. З-за Дніпра багряно сходило сонце, і рожевий промінь уже полискував на вершечку дзвіниці в центрі села. Старшині пригадалося: як тоді, коли танки мчали широким дніпровським лугом до стрімких правобережних круч, що в ранковім тумані нагадували вежі стародавньої фортеці.

А тепер ось чужий танк темно горбатиться в капонірі, а через город тягнуться, прихоплені морозцем, зубчасті сліди широких гусениць.

Петрик бачив, як змінилися вартові. Знову блимнув на стрілочку компаса: вона показувала точно на танк під грушею. Колись у глибоких дуплах водилася тут сила-силенна жвавих горобців. При наближенні до груші вони випурхували з дупел мов кулі. А зараз горобців не видно. Зникли. Наче і їх повиганяли окупанти з осель, як і людей.

Світало.

Ось на подвір'ї стали з'являтися гітлерівці. Вискочило кілька з хати: голі до пояса, підперезані рушниками. Подались до криниці — вмивались, турляли один одного, лементували. Потім повиходили танкісти в комбінезонах. Заходились вовтузитись біля «пантери»: знімали маскувальну сітку, про щось голосно перегукувались. Розмовляли неподалік од Петрика. От коли б розуміти їхню мову, можна б довідатись, що вони замишляють. Але Петрик знав лише «цурюк», тобто — «назад». Дідусь на свій лад вживав те слово, казав: «Цургик назад!» Та ще знав Петрик слово «хальт!» — «стій!», як ото зіпав довготелесий фриц, що вбив дідуся, а потім стріляв навздогін. І як гітлерівець злякано заверещав: «Партізан!» Виходило, що «партізан» однаково на всіх мовах.

Просипалася й передова. На північ од села, де плацдарм, дедалі упертіше татакали кулемети, тріскотіли гвинтівки, то там, то тут гупали снаряди. Петрик уже добре розрізняв, де наші гупали, а де ворожі. І хто стріляв: автомати наші стріляли густо, уривчасто — «дир-дир», а німецькі роздільніше — «тат-тат-та».

І знай походжав городами поміж машинами вартовий...

Ось водій танка — Петрик уже впізнавав його серед інших солдатів — поліз у люк і через якийсь час почав заводити машину. Двигун невдоволено чмихнув і захлинувся. Знову почав іти і стих. Тоді водій, немов розізлившись, газонував раз і вдруге так, що аж чорнющий дим здійнявся круг танка кудлатою хмарою.

Двигун нарешті запрацював, і Петрикові думки теж завертілись на повні оберти.

Згодом водій виліз із танка, постояв, послушав, як двиготів мотор, запалив сигарету. Нарешті звільна побрів до хати. За ним пішли й інші танкісти, — певне, збиралися теж умиватись і снідати.

Петрик так пильно прислухався, що йому вже почало вчуватися: наче мотор то гуде, то не гуде. Мовби не чути. Стріпнув головою — чмихає. Тю на тебе! Так можна й помилитися. Не треба надто напружуватися. Просто лежи й слухай, ніби тебе зовсім те не стосується.

Але як не намагався «просто слухати», одначе вуха сторожко вловлювали кожен звук, аж дзвеніло в голові.

Мотор таки працював!

Хлопчик витер рукавом піт на лобі, хоч було не жарко. Поправив «безкозирку». Оглянувся на звалисько: чи й старшина бачить те, що відбувається зараз у Петрика перед очима.

Там наче не було нікого. У яру волохато ворухився сизий туман, а далеко за Дніпром підіймалося сонце, і вже вся баня дзвіниці в центрі села жовтаво світилась.

Водій поклигав до хати, танкісти — теж; неподалік вешталися солдати, а танк стояв із відкинутим люком і чакав смердючо-смолистим димом.

Хоч зараз підхоплюйся з землі і...

Та з-за хати знову вийшов вартовий з автоматом наперевіс, побрів мимо танка, подвір'ям до вулиці, до криниці. Там розвернувся й так само повагом закрокував назад. І Петрик несподівано збагнув, що вартовий тут ходитиме, скільки б ти не чекав. Його не переждеш. На те він і вартовий, щоб вартувати, щоб нікого стороннього не підпусти-

ти до машин, мотоциклів, танка. Треба вибрати момент, коли вартовий якнайдалі одійде, і відважитись.

А тут на поріг вийшов водій. Постояв, докурюючи сигарету, послухав. Хоч би не надумався глушити мотор. Ні, докурив і знову зник,— Петрик навіть почув, як брязнула клямка дверей. Зачиняли, бо ж надворі зимно, морозно.

«Пора!..» — стрепенувся Петрик. Та лиш намірився нявкнути — подати умовний сигнал, як старшина коло нього. Поривчасто дихав і пильно-пильно дивився, наче промовляв очима. Коли він устиг підповзти нечутно?

А вартовий бреде похитуючись — мимо танка, до воріт, до криниці. Насунувши низько на очі каску, міряє сягнистими кроками потолочені городи.

Старшина ледь чуто прошепотів:

— Як тільки кивну — вперед! І в люк...

Петрик устиг зирнути на компас: хитка стрілочка неохитно вказувала на танк.

Вартовий протупав неподалік у зворотному напрямку, і знову було чути, як хляпали об литки куці халяви чобіт.

Старшина не зводив із вартового очей. У руці — пістолет.

А на подвір'ї — гітлерівці. Длубались біля машин, лагодили маскування, заводили мотори. Під грушею чмихав чорним димом танк. В нього зірко вдивлявся старшина, і шрам над лівою бровою побілів, немов прихвачений памороззю.

Петрик відчував: операція «ВТ» — викрадення танка — от-от має здійснитись. Від незвички й напруження аж терпело під серцем.

Ось кілька солдат побрязкотіли казанками до польової кухні. Петрик мимоволі ковтнув давлючий клубок: нагадалась гречана каша, якою позавчора ласували вони з старшиною.

Та саме в цю мить старшина нарешті кивнув — і Петрик шпарко схопився на ноги. Ось він біля груші, уже...

Тут вартовий несподівано оглянувся, почув щось позаду. Помітив незнайомого хлопця, що пригинцем біг до танка. Навіть звіддалік було видно, як очі його виокруглились від здивування. Вхопився за автомат, але пістолет у руці старшини сухо клацнув, і вартовий, дивно тіпнувшись, заорав носом у мерзлу землю.

Петрик спритно пірнув у люк, наче все життя тільки те й робив, що лазив у люки ворожих танків. І слідом — старшина.

Всередині танка, у сутіні, загадково фосфорилися прилади, похитувались чутливо стрілочки. Мов суглобисті руки, тяглися назустріч металеві обшмульгані важелі.

Старшина вхопився за один важіль, потягнув на себе, за другий...

12. НЕЗВИЧАЙНЕ ПОВЕРНЕННЯ

В училищі старшині доводилось вивчати зразки німецьких танків, їх управління. Курсанти нарікали тоді: «На біса воно нам? Хто на тих чужинських машинах їздитиме?»

А от... прийшлося.

І ворожими капонірами не раз користувався під час наступу, знав, як вони влаштовані та як з них виїжджати.

Зараз найбільш побоювався за покалічену руку: хоч уже володів нею, а проте надто вона була ще кволою та неслухняною.

Але в цей відповідальний момент болячка забулась. Певне, завжди у надто скрутні хвилини організм забуває про свої болячки і здатний на чудо.

Минула ще якась мить, і очі вже розрізняли в напівсутіні все, що належало розрізняти, і руки впевнено стискали важелі: добре знайомі й водночас — незнані. Все-таки машина чужа, і хто відає, як вона буде слухатись, підкорятися.

Головне, щоб, рушаючи, не заглух мотор, бо тоді чи вдасться завести його спохвату та й чи буде коли заводити.

Газонував на всю силу — раз, вдруге. Мотор дико ревів, надривався. Певне, досить прогрівся.

«Тільки без паніки!» — наказав собі подумки старшина і ввімкнув швидкість. Ніби обережно переводив важіль, а танк рвонувся, ніби вилетів з капоніра. Шарпнувся в один бік, у другий — і мерзле груддя віялом сипнуло з-під зубатих гусениць. Старшина лайнував себе за таку дитячу невправність. Наче танк вів не він, досвідчений водій-механік, а Петрик.

З хати вже біг розгніваний німецький водій — хто це надумався пустувати з танком? Гітлерівець ніяк не міг щось проковтнути — певне, саме снідав, і лиш розмахував застережливо руками, не в силі збагнути, як це його машина може рухатися без нього?!

Кинувся навперейми, сподівався зупинити неслухняний танк. Але той ревнув ще гучніше, теж ніби за щось гніваючись, і з розгону налетів на водія, пошматував його гусеницею.

Уздівши таке, солдати, що були поблизу, перелякано сипонули врозтіч.

Петрик захоплено вигукнув:

— Оце вам за дідуся! — Хоч голосу й не було чути.— За дідуся! — гукав.— І за маму! І за сестричку!.. За все, за все...

Чи, можливо, це лише привиджується йому... Може, вони й досі у горні, тісному, похмурому? Але ж ні! Глухе, напівтемне склепіння розмірено стугоніло, дихало густою теплинню нагрітого металу і відпрацьованого пального. Справді — танк! Чужий, ворожий, але танк, на якому вони поспішають вперед — до лісу...

Старшина ще надав газу, і машина понеслася впевненіш, ламаючи куці й тини, де їх ще не встигла дотрощити війна. Поки фашисти не отямились, треба опинитись якомога далі. Ті короткі хвилини, поки ворог дізнається про викрадення танка й буде влаштована погоня, — для них рятівні.

Виручало те, що танк німецький, із чорно-жовтими хрестами на плямистій броні, і по ньому зразу не відкривали вогню. А коли, відчувши щось негаразд, починали бити по «своєму», було пізно. Танк проносився на шаленій швидкості мимо, долаючи перешкоди, що виникали на шляху. Тоді чувся пронизливий скрегіт гусениць об метал, і переполошена обслуга навіть не встигала розбігтися.

Танк мчався у напрямку лісу. Городами, через бруківку, мимо добре знаної вже дзвіниці, знову городами, повз кладовище, на край села. Мчав, не обираючи дороги, через канави з поживклими бур'янами, чагарники, сади. Ось і почорніле стернище, заболочена балка. За болітцем пологий пагорб, покраяний траншеями, а далі синювато зубчився на обрії ліс.

Танк гуркотів, стугоніла земля. Старшина сподівався й болітцем проскочити на швидкості, як у день прориву на плацдармі пронісся він на своїй «тридцятьчетвірці» по мінному полю через придніпровський луг.

Гусениці з розгону врізалися в тугу багнюку, і машину немовби хтось рвучко смикнув ззаду. Ще раз смикнуло, ще... І коли до твердого лишалось метрів з десять, мотор натужно ревнув і похлинувся, стих.

«Ех, треба було ввімкнути понижену передачу...» — дорікнув сам собі Петро. Пізно! Танк зупинився в багнюці, зстиг, поволі грузнучи.

«Тільки без паніки! — нагадалась бойова заповідь.— Без паніки!» — подумки повторив старшина затято.

А тим часом з траншеї на пагорбі повилізали зацікавлені гітлерівці: побачили, що їхні танкісти зопалу вскочили у бо-

лото, і кілька солдат підійшли ближче, стали вигукувати якісь поради.

— Полоснути б по них з кулемета...— запропонував Петрик.

— Не спіши поперед батька в пекло,— застеріг старшина суворо.— Треба заводити мотор...— Ще коли вирушали з танковою групою в розвідку, знав, що ця заболочена місцина проходима. То, може, і вдасться виборсатись із багнуки. Натиснув на кнопку стартера — танк важко смикнувся вперед.

«Ото лихо: заводжу, а швидкості не вимкнув...» — лайнувся подумки.

Німці стояли неподалік і глузували з невдах-танкістів: мовляв, здуру вперлися у багнуку. А мотор уперто не хотів заводитись. Чахкав, смикався, знову стихав, і танк осідав дедалі глибше.

Побачивши, що танкістам непереливки, солдати щось збуджено гелготали, махали руками в бік траншеї: певне, радили взяти там дошок, гілля...

Петро не чув їх. Уперто заводив танк, і мотор, ніби перепочивши трохи, нарешті запрацював. Старшина газував і газував з усієї сили, побоюючись, якби не заглух знову, коли вмикатиме швидкість. Зціпивши до скреготу зуби, звільна-звільна обережно потягнув важіль. З-під гусениць знялися фонтани масляної твані. Машина дуже рвонула вперед, назад, вперед, назад. Шмаття багна й липучі бризки полетіли далеко на всі боки. Солдати з лайкою повідбігали; витирали руками зальопані обличчя, одяг. Сварилися кулаками. А гусениці вже вхопилися за тверде, здійняли поза-зад себе ще густіші віяла чорного місива. Танк, не зупиняючись, повз далі: на траншею, через траншею, через бліндажі, окопи, до молоденького сосняка, що зеленів на узліссі. Гітлерівці сторопіло дивились услід.

Під сосняком виявились артилерійські позиції.

Та вже не доводилось вибирати шлях. Мерщій проскочити б до лісу, схватись у рятівній гушавині.

Артилеристи, певне, здогадувалися, в чому справа, чи, може, їх повідомили вже про викрадення танка: кинулись до гармат, але з поспіху вдарили мимо. Старшина спрямував «пантеру» на ближчу гармату, і артилеристи очманіло сипнули врозтіч, та неблаганні гусениці наздоганяли їх...

«Оце вам за дідуся...— шепотів збуджено Петрик.— І за все, за все...»

Уявляв: як це здорово буде пригуркотіти до партизанів у ліс на ворожій «пантері». Подумають, що німчура заблудилась, а з люка вилізає... Петрик! Ото здивуються...

Поправить на голові «безкозирку», поважно гляне на компас: мовляв, чи правильно прибули. І лише після того сплигне на землю. Нехай би побачив Ілько, що сам подався до партизанів, а його, Петрика, не захотів брати, ще й називав образливо «малим Соменям». Наче соменя може бути й велике.

Вихопились на широку просіку. Тут могла бути засідка, і старшина звернув на вузьку лісову дорогу, кручену та вибоїсту, у вузластому плетиві коріння. Танк мчав навпрошки — з боків лунко тріщало, ламалося, гупало. Мимо спаленої хати лісника, обгорілого тину, обвуглених дерев. Далі й далі у гущавину лісу. Як раптом...

Десь унизу, немов аж під землею, пролунав оглушливий вибух. Танк скрутнувся на місці, наче його хтось зненацька з усієї сили смикнув за одну гусеницю. Проповз боком, здригаючись і посмикуючись, а далі й зовсім зупинився, заляк непорушно, і тільки розбатована гусениця з пронизливим брязкотом ударила об товстений стовбур дуба, обвилася круг нього, ніби удав.

«Протитанкова міна!» — встиг подумати старшина і втратив свідомість од могутнього струсу. Петрика теж шарпнуло вбік, сильно ударило головою об щось тверде, і він, болісно зойкнувши, знепритомнів...

***

Танк оточила група озброєних людей: обережно повиходили вони з-за лапятих ялинок, з-за товстих бронзових сосен — мов лісові привиди.

Худорлявий підліток з червоною стрічкою на картузі, в німецькому трофейному мундирі з рукавами по лікті, спритно видерся на танк, зазирнув у щілину. Спершу одним оком, потім — другим, і, мабуть, нічого не побачивши, загрюкав прикладом карабіна у баштовий люк.

Зсередини ніхто не озвався.

— Треба хмизу під бензобак підкласти, — порадив шупленький дідок збоку. — Гадюк завжди з нір димком викурюють.

Кілька чоловік гайнули збирати сухе гілля, принесли по оберемку. Стали обкладати спіднизу танк. Дідок уже й кресало наготував.

— Зараз ми їх того... Підсмажимо...

Другий партизан нагнувся — трофейний автомат гойдався в нього на щії — і заходився чиркати запальничкою. З-під

зубчастого коліщатка рясно сипались сліпучі іскорки, але гнотик ніяк не спалахував.

Підліток на башті знову загрюкав прикладом у броню.

— Ей, гади, вилазьте! — загукав глумливо. — Приїхали! Станція Берлін!

Танкіст, наче крізь сон, почув ті слова. Ніяк не міг збагнути: де він, що з ним? Коло потилиці холоднило щось тверде. Дійшло — броня! Та це ж він у танку. Поворухнувся, розплющив очі. Крізь щілини сочилось світло.

— Вилазьте, гади! — гукнув хтось зверху настирливо.

«Та це ж наші, не німці...» — пронизало свідомість. Напруживши сили, танкіст дотягнувся до люка, з трудом став піднімати його.

Підліток на танку застерезливо наставив карабін.

— Давай, шнель! — підохочував глумливо. — Чи, може, пан фриц іще не снідали? Сили немає...

Нарешті ляда з брязкотом звалилась набік.

Старшина висунув голову і перше, що він помітив, — навскісну червону стрічку...

— Свої! — вигукнув радо танкіст.

І молодий партизан, побачивши шолом радянського танкіста і почувши рідне слово, теж вигукнув здивовано:

— Свої! — І опустив карабін.

Старшині нелегко було вибратись із танка. Тоді кремезний партизан у поруділій од дощів та негоди шкірянці, з такою ж рудуватою борідкою клинчиком, — очевидно, командир, — турботливо підказав:

— Допоможіть же товаришу!

А старшина згадав — Петрик! Де хлопець, що з ним?

Малий лежав непритомний, і з вуха в нього сочилась то-несенька цівочка крові.

Хлопця витягли з танка, міцні чоловічі руки понесли його до партизанського табору. А Петрику здавалося, наче він пливе на дідусевому човнику. Дніпрова хвиля гойдає його, гойдає, а він ніяк не може розплющити очі. Потім, наче крізь сон, почув якісь слова. Писклявий голос здався дуже-дуже знайомим.

Петрик розплющив очі. Довкола стояли люди, а найближче, схилившись над ним, був...

! — О! — здивовано прошепотів Петрик. — Ілько-півень!

Справді, молодий партизан у трофейному одязі був не хто інший, як Ілько-старшокласник, його сусід.

— О, Соменя! — здивовано вигукнув Ілько. — Ти ба!

І хоч вони назвали один одного прізвиськами, зараз ніхто

з них і не подумав ображатися, така була незвичайна ця зустріч.

Та кремезний партизан у поруділій шкірянці — він був справді командиром,— лукаво примруживши око, поправив:

— Що ти, Іллюшо? Який він «соменя»? Він справжній радянський танкіст!..

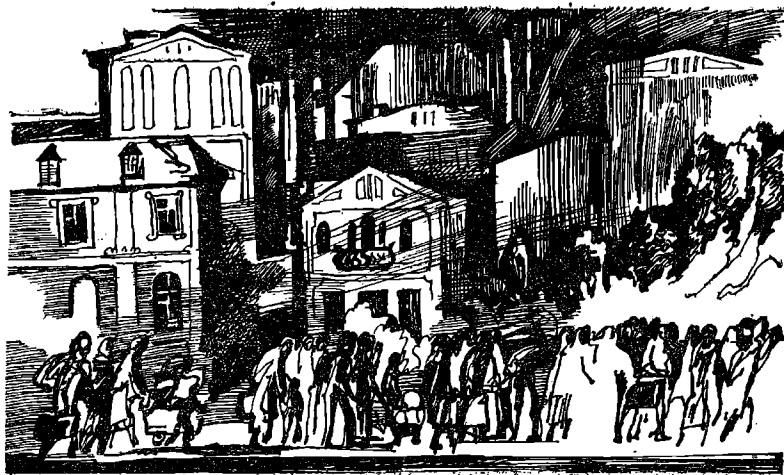
Відтоді в партизанському загоні Петрика ніхто інакше не називав, тільки — «Петрик-танкіст»...

ХЛОПЦІ МАЙОРА
КЕНА

...Лиш боротись — значить жити!..

ІВАН ФРАНКО

1. ТРИВОЖНИЙ ПОЧАТОК

Тепер ставало немовби трохи легше. Як легшає, скажімо, хворому, якому нарешті правильно визначили діагноз. Здоров'я від того, певна річ, не добавляється ані на крихту, але ж бодай не гнітить невідомість, що здатна вимучити гірше од найпідступнішої хвороби.

Отже, було трохи легше: принаймні тепер вони знали, що залишаються тут, на півдні України, у Миколаєві, місті, яке от-от захопить озвірілий ворог. В таке важко вірилось, як не віриться людині, що й вона колись, як усі, покине білий світ навіки. Але те, що мало скоїтись, залежало вже не від них, а від чогось іншого, не підвладного їм і невблаганно суворого.

Ворог займе це місто! Але ж мусить він десь зупинитись, отой ще не бачений ними ворог, жорстокий і знахабнілий. То чому ж не тут, не перед оцим містом, де опинились вони?..

Але, знову ж, це залежало не тільки від людей, од їхніх зусиль і бажань, а більше від неймовірно складних загальних обставин.

Не знали, скільки часу їм випадає тут бути — місяць, чи рік, чи й довше; і що доведеться тут робити, що вдасться здійснити — цього не відали ні вони, ні ті, хто залишав їх тут. Знали одне, твердо і остаточно: будуть боротися, мужньо, до останнього подиху, як мовиться, до останньої крап-

линки крові. Не сьогодні-завтра ворог з'явиться тут, і вони зійдуться з ним віч-на-віч у смертельному поєдинку...

Сьогодні їхню групу викликали в міське управління на Свердлова, сорок один.

У кабінет заходили по одному.

Першим захотівся йти Сидорчук,— не звук вагатися й відкладати надалі те, що рано чи пізно, а доведеться робити. Таким був ще в школі. Коли, бувало, до класу, шелестячи цупко накрохмаленим білосніжним халатом, заходила медсестра, щоб робити учням уколи, Сидорчук не огинався поза спинами інших, а сам поспішав до столу з високо засуканим рукавом сатинової сорочки і підставляв оголену мускулисту руку: «Коліть, а то передумаю!» І потім не одвертав голови, а спокійно дивився, як довжелезна голка входила в тіло і зі скляного шприца звільна витікала прозора густа рідина. Хоч було боляче — всміхався, жартував, бо тоді начеб не так боліло.

Отож і зараз весело підморгнув принишклим друзям, озвався: «Значить, решетуватимуть персонально...» — і, високий, плечистий, з важкими, наче в молотобійця, руками, рушив до кабінету. Неквапом, перевальцем, як ступає матрос хиткою палубою,— плавав же колись по морях-океанах. Коло оббитих чорним дерматинном масивних дверей оглянувся, ще раз усміхнувся до хлопців, хоч крізь той усміх уже помітніше пробивався неспокій, рвучко смикнув за бронзову ручку, що надто вже виділялася своїм недоречним блиском на чорному тлі оббивки.

Невдовзі двері знову широко розчинились, і Сидорчук вивалився з кабінету. Здавалося, всього через кілька хвилин. Певне, розмова була короткою, все розумілося з півслова. Ось він наблизився до гурту, зупинився коло Луценка. З Петром вони дружили, зовні такі несхожі — білявий, мов облитий сметаною, Сидорчук, і чорнющий, як циган, Луценко. Та й були земляками — обидва з Києва, а оте ніби не таке вже й вагоме слово «земляк» іноді зближує людей дужче, ніж будь-що інше. Ще коли навчалися в Ленінграді, їх називали «ми київські», трохи жартома, а більше з повагою.

— Ну, Петре, лишаємось...— мовив Сидорчук.

Луценко ще не був на прийомі й не знав, що запропонують йому, але кивнув ствердно, бо не уявляв, щоб його в оцю надто скрутну для всіх хвилину могли розлучити з Олексю...

Опісля розмови з кожним окремо їх зібрали всіх разом. Приймали троє: представник від обкому партії — літній,

із сивіючими скронями й зачервонілими, певне, од безсоння, очима; капітан держбезпеки — огрядний, з круглою, стриженою «під бокс» головою; і третій — молодий, темно-русий, із високим блідим чолом і якоюсь аж надто лагідною усмішкою в добрих карих очах. Він пильно вдивлявся в кожного, хто заходив, так пильно, наче намагався помітити все і за тих двох, що сиділи обік нього. Уважно прислухався, помічав кожен рух, мимовільний жест, вираз обличчя, тон голосу і, вловивши слушну хвилину, щось запитував — і з того, немов принагідного, запитання ставало ясно, що ця людина знає про кожного дуже багато, значно більше, ніж може знати хтось випадковий.

Стрижений «під бокс» капітан зачитав наказ наркома: хто з надісланої розвідувально-диверсійної групи мав залишатися в Миколаєві для підпільної боротьби. Коли капітан змовк, якусь мить у кабінеті стояла напружена тиша. Здавалося, всі чекали, що капітан ще говоритиме, але він мовчав, і представник обкому нараз запитливо оглянув усіх, прокашлявся.

— Отже, товариші, все... Так би мовити, крапки над «і» поставлено... Всі ми добре розуміємо ситуацію, яка склалася... Бажаю успіху... — І покvapливо став збиратися.

Той третій, що до цього часу мовчав, нагадав, щоб усі, хто залишається, здали свої документи капітанові й одержали нові — паспорти і військові квитки. Додав ніби винувано:

— На жаль, мене так і не представили вам... Забули чи дуже ніколи... — Зітхнув. — Доведеться самому це зробити. Ваш керівник групи... Як бачите, підпілля організовано поспіхом. Не все продумано як слід, не все враховано. Але нарікати немає часу: німці під стінами міста. Допущені огріхи виправлятимемо на ходу. Запам'ятайте — насамперед житло і конспірація. Зв'язок зі мною — через Гавриленка.

Гавриленко, невисокий на зріст, із засмаглим, аж темним, обличчям, забігав очима — оце, мовляв, я. Помітно було: розпорядження керівника йому сподобалось.

— Прізвище мое Корнев, Віктор Олександрович, але звіть мене просто «Батя». — Посміхнувся, певне, від того, що таке ймення не дуже йому личило, — від хлопців був не набагато старший, на якихось п'ять-шість років. Мав років тридцять. — Словом, друзі, до зустрічі...

Уже на вулиці Сидорчук з Луценком нарешті залишилися вдвох. Звільна ступали поряд у такій загуслій темряві, що й самих себе майже не бачили, а лиш відчували один одного.

Петро невдоволено обізався:

— Скільки отих, як сказав керівник, огріхів...

— Війна! — обірвав його Сидорчук.— Тут, хлопче, наперед передбачити важко...

Не змовляючись, минули готель, де поселилися тимчасово, вийшли на високий крутий берег Бузького лиману. Певне, після такої наради не могли одразу вкладатися спати, хотілось розвіятись, поділитись думками чи й мовчки посидіти.

Унизу, в непроглядному мороці, творилося щось моторшне. Нічого не було видно, лиш дике, важке різноголосся звуків несамовито борсалось в липучій п'їтмі. Ревли, захлинаючись од безсилля і нетерплячки, мотори, пронизливо скрипіли колеса возів, форкали наполохано коні, щось гукали надривно люди, певне, самі не вірячи, що їх хтось почує і послухається.

Хлопці знали: там, унизу, в розкаламученій темряві,— понтонний міст через Буг та Інгул, єдиний шлях на схід, і крізь ту тісну горловину текла розбурхана лавина наших військ, що відходили.

А на заході кривавилась заграва фронту, і здавалося — з кожною хвилиною чутніше лунали артилерійські громи.

Сидорчук навпомацки знайшов Петрову руку, міцно стиснув її:

— Давай станемо десь тут, над самісінькою кручею, і поклянемось. Пригадуєш, учили колись у школі: Герцен і Огарьов поклялися на Воробйових горах разом боротися все життя. І потім дотримались тієї клятви...

Довго мовчали. І хоч довкола не посвітліло, вони вже виразно бачили один одного: очі поступово звикали до темряви.

А внизу гуло, клекотіло, вирувало і хлюпала-плескалася сонно вода об хиткі понтони.

— То що, поклянемось? — нагадав Олекса.

Луценко не обізвався.

— Чого ж ти мовчиш?

— А що тут казати? Для чого слова? Можна поклястись і без слів.

Сидорчук згодливо стиснув Петрову руку.

— В готель сьогодні не підемо...— Запропонував:— Пробудемо тут до ранку! Може, й не доведеться більше ніколи ось так... удвох над річкою. Як ото, буває, сидять закохані. Пам'ятаєш, у Києві, на Володимирській гірці над Дніпром... Мабуть, і ти не раз там просиджував зі своєю карокою. Астрономію вивчали...

— Було...— признався Петро.

— Я ось до чого веду...— Сидорчук сів на траву і майже

силоміць посадив коло себе Петра.— Гавриленко приїхав сюди з дружиною і каже — так значно простіше, одразу наче свій, із сім'єю. Живе не в готелі, а на квартирі. От якби і в нас тут були дівчата.

— Ти вже, мабуть, якусь запримітив?

Зненацька неподалік, на суднобудівному заводі, моторошно завили сирени — повітряна тривога! І вже аж тоді, коли вляглося оте розпачливе завивання, стихли тріскотнява зеніток, глухе гахкання бомб і довкола на якусь мить вляглася ще чорніша пільма, Сидорчук відповів:

— Таки запримітив, але ніяк не зважуся підійти.

Петро недовірливо чмихнув:

— Щось на тебе не схоже.

Сидорчук — колишній моряк з голубими очима й рум'янями на всю щоку, що, як кажуть, ніколи не ліз у кишеньку за словом, умів невимушено заговорити до дівчини, познайомитись. І раптом таке заявляє.

— Уяви собі — не наслідуюсь.— І, помовчавши, додав неголосно:— Коли б це було просто знайомство, а це ж... ти знаєш...

Петро рішуче заперечив:

— Я знайомитись не збираюся. У мене в Києві є дівчина. Олекса мовчав, лише ще міцніше стиснув приятелеву руку. А внизу, коло понтонного мосту, гуло, вирувало, кипіло. Армія відкочувалась на схід. Хлопці залишалися в місті...

2. ЗУСТРІЧ З ГАЛИНОЮ

Олекса стояв біля круглої металевої тумби на розі вулиць Радянської та Великої Морської. Ніби читав накази воєнного часу, наклеєні поверх барвистих довоєнних реклам про кіно, театральні гастролі, різні спортивні змагання, передплату газет та журналів.

А насправді — невідривно стежив за дверима двоповерхового будинку навпроти, що одним крилом виходив на Радянську, а другим — на Велику Морську, випнувшись на розі широкими вікнами аптеки. Двері виходили на Радянську, над ними на другому поверсі — двоє венеціанських вікон. Шибі поклеєні навхрест білими паперовими стрічками.

Над дверима — довгий, на всю стіну, балкон із металевими поручнями, густо заплетеними багряним галуззям дикого винограду.

То її парадне, її вікна, її балкон.

Вітер зашарудів на балконі виноградним плетивом, і Олекса звів погляд, бо здалося, ніби там хтось з'явився. Але ні, немає нікого. Мимоволі всміхнувся: «Хоч бери гітару та виспілуй романси...»

А двері грюкали й грюкали, і німо темніли похрестовані білими смужками шибки вікон, і підозріло ворушилося на балконі виноградне листя. Але та, яку чекав, не з'являлася, і вже ладен був піти геть, та щось не пускало, вперто переконував самого себе, що в усякій справі потрібне терпіння.

Сидорчук ще раз перечитав наказ про створення народних дружин, який, здавалося, вже вивчив напам'ять. Потім...

А потім якраз і сталося те, чого побоювався не дочекається. Грюкнули двері, й на вулицю випурхнула вона — невеличка, моторна, з гордо піднятою голівкою, легко побігла, наче ступала не на всю ступню, а лиш торкалася носками землі.

Олекса рішуче рушив назустріч. Розумів, що саме зараз мало вирішитись дуже важливе для його подальшого життя: з цією дівчиною повинен будь-що познайомитися, зійтись, поєднати свою долю. Так йому радили. Так вимагали обставини. Так хотів сам.

Отже, йшлося не про звичайне знайомство, а про дещо серйозніше і дуже важливе для того складного й небезпечного, заради чого він опинився тут, у цьому далекому південному місті.

Наближався до дівчини, а вона, здавалось, нікого не помічала на вулиці. От-от промине його. Лиш в останню мить, порівнявшись із Сидорчуком, кинула в його бік заклопотаний погляд. Зразу ж і одвела, та потім, немов похопившись, знову, пильніше, глянула на зустрічного. А Сидорчук і досі не надумався, з чого починати розмову, бо всі слова, наготовані задалегідь, зненацька десь зникли, видавалися зараз аж надто пустими і недоречними.

Озвався просто:

— Доброго ранку, Галино! — Уже знав її ім'я.

Дівчину наче хто смикнув ззаду — рвучко спинилась і здивовано глянула на незнайомого.

— Мене звати Адель... — невпевнено заперечила, бо в гарнізонній їдальні, де працювала офіціанткою, офіцери справді звали її Галиною. Можливо, й цей незнайомий був там і чув. Спитала:

— Ви бачили мене в гарнізонній їдальні?

— Я вас бачив уже навіть у сні! — запевнив Сидорчук весело.

Дівчина пильно дивилась на незнайомого, а він люб'язно

всміхався, привітно дивився лагідними блакитними очима. Вона знітилась від того погляду, сказала неголосно:

— Пробачте, я мушу йти...

— Звичайно,— не став затримувати її Сидорчук.— Головне, що ми вже знайомі, і я чекатиму вас тут. Хоч би й сьогодні увечері. Можна?

— Спробуйте...— опустила Галина погляд. Це знайомство, хай навіть для воєнного часу, видавалося трохи дивним...

— Може, ви мені допоможете знайти пристойне житло...

— Ви що, не місцевий?

— А хіба по мені не видно?

— Ні.

— Оце вже добре,— багатозначно зауважив Сидорчук.— Я справді прибув здалеку.

— І як же потрапили до Миколаєва?

— А зараз неважко потрапити навіть на той світ.

— Але ж ви... молодий, здоровий...— не договорила Галина того, що й так добре розумілося: мовляв, таким хлопцям місце зараз на фронті.

— А ви?

Вона?.. Вона просилася на фронт, але їй твердо сказали: «Працюйте, тут ви зараз найпотрібніші, а можливо, й потім...— І додали конкретніше:— Ваша допомога декому буде потрібна тут...» Встигла майнути думка: можливо, це й є оте — «декому». Але... Не стане ж вона це розповідати кожному зустрічному...

Того дня Галина, бігаючи поміж столиками їдальні з бляшаним підносом у руках, ні-ні та й згадувала — сьогодні в неї трапилося щось незвичайне. Ота ранкова зустріч весь час непокоїла її, і на душі ставало якось особливо бен-тежно.

Увечері додому не йшла, а летіла, хоча й не вірилося, що той ранковий зустрічний чекатиме її, і все ж, коли побачила його біля знайомої тумби, здригнулася і, як не дивно, найперше подумала: «Як йому личить кремова теніска...»

Сидорчук давно вже помітив Галину. Ступив назустріч, широко, білозубо всміхаючись.

Привіталися.

Олекса одразу ж нагадав:

— Ви обіцяли мені допомогти підшукати пристойне житло.

— Ходімте...— погодилася Галина і квапливо рушила першою.

Коли зайшли до парадного, двері за ними лунко грюкнули: мали досить тугу пружину. «Це добре,— прикинув у думці Олекса.— Крізь такі двері ніхто тихцем не увійде...»

Стали підніматися крутими металевими сходами, і приступці під їхніми не такими вже й важкими кроками стугоніли, мов корабельний трап. «Теж непогано,— побіжно фіксував кожну дрібницю Олекса, вже твердо переконаний, що саме тут доведеться йому жити.— Такими сходами не підкрадешся нечутно».

Відмикаючи двері, дівчина пояснила:

— Наші сусіди евакуювались, і якщо ви не маєте хати, то могли б зайняти одну з їхніх кімнат...

— Та це ж чудово! — не приховуючи радості, вигукнув Сидорчук. Не втримався, щоб не пожартувати: — За такої ненадійної пори мати отаку надійну сусідку — це вже багато важить...

Квартира була порожня, заплутана, мов лабіринт. Галина спершу показала, де вона мешкає, а потім стала водити його порожніми кімнатами — вибирайте яку завгодно: весь поверх вільний. Показала кухню, простору, хоч на коні гарцюй, і другий вихід — у двір. З надвірного боку будинок оперізував довгий балкон, уже без металевих поручнів, дерев'яний, закритий, мов галерея, теж обплетений диким виноградом.

«Та це не житло, а справжнісінький скарб», — подумки радів Олекса: через чорний хід, коли буде потрібно, зручно вислизнути у двір, а з балкона-галереї можна сплигнути просто на землю і податись до сусіднього дворища, де, помітив, моторошним громадям здіймалась якась висока цегляна коробка занедбаної будівлі.

— Хата, вважай, е! — вигукнув задоволено Сидорчук.— Я займу кімнату поруч із вашою. Щоб не страшно було... — і знову приязно усміхнувся.

Зайшли до Галини. Її кімната була світла, з двома високими вікнами; затишна дівоча оселя — з акуратно застеленим ліжком, кружевними салфеточками і вишивками в рамках під склом. Між вікнами великий Галинин фотопортрет. Наче актриса з вітрини фотоательє: пишні коси, як потік водоспаду, майже на половину портрета, а з-за того хвилястого світлокісся чітко вимальовувався на темному тлі силует — опукле круте чоло, прямий невеликий ніс, міцно стулені виразні уста і, може, як для дівчини, занадто вольове підборіддя. І стріла брови вбік, і так же гостро, злегка навскіс прорізане око.

Дівчина помітила те зацікавлення гостя і поспішила запропонувати:

— Сідайте.

— Дякую. Хочу ще підрости.

— Для вас це зайве. Хай краще старости сідають.

— О, тоді приземляюсь негайно.

Але перш ніж сісти, Сидорчук діловито оглянув стілець, ніби хотів пересвідчитись, чи витримає. Сів. На якусь мить у кімнаті запала мовчанка. Лиш тепер обоє завважили, наскільки все, що відбувалось між ними, незвичне.

За інших часів було б незручно ось так: молодого незнайомого хлопця привести до себе додому та ще й пропонувати йому жити поруч, але зараз війна все переінакшила на свій безцеремонно жорстокий лад. Кожен міг зайти в хату і залишитись ночувати; міг попросити, відкинувши умовності мирного часу, шматок хліба чи склянку молока, більше того — кожному, не боячись образити, могли запропонувати, мусили запропонувати і сякий-такий притулок, і якусь їжу. Ввесь народ зрушився з місця, терпів нестатки, страждав, і доводилось виручати одне одного, щоб вижити всім, ділитись останнім, допомагати.

Тож і вона, Галина, робила зараз так, як вчинив би кожен на її місці, як вимагали обставини й сумління. «Мабуть, це і є саме та людина, котрій вона має допомагати...» — уже твердіше постала думка.

— Стривай, дорогенька, — похопився нараз Сидорчук. — Та ми й досі з тобою як слід не познайомились.

— Не було кому познайомити, — засміялася Галина, поступово заспокоюючись.

— Тоді будь ласка — Олекса Сидорчук. Як додають у таких випадках — прошу любити і шанувати.

— А я... Адель, Адель Кельм... — І раптом сердито, ніби аж з викликом додала: — Я ж німкеня! — Пильно дивилася на Сидорчука. — Розумієте? Нім-ке-ня!

— Ясно... Значить, чекаєш своїх? — несподівано навіть для себе вихопилося в Сидорчука.

— Чекаю... — кинула злісно, і Сидорчук зрозумів, звідки виникало те зло, — очевидно, таке їй не раз уже доводилось чути, і дівчина перестала заперечувати чи виправдовуватись — не почувала за собою вини, отож не вступала у зайві суперечки, а відповідала ствердно, самим тоном відповіді, виразом обличчя намагаючись довести, яка безглузда несправедливість у такому запитанні.

— А якщо і я німець? — заявив раптом Сидорчук. — Хіба не схожий?

На німця він справді був схожий, може, навіть більше, ніж вона на німкеню. Білявий, з довгим прямим носом, з сізо-голубими очима і наче присипаними борошном віями.

— А коли б і не німець... Невже ви стали б чекати повернення царя-батюшки чи Керенського? Чи гетьмана Скоропадського?

— О, ти, бачу, пристойно розбираєшся в політиці! — не без подиву вигукнув Сидорчук. — Та зараз до політики вдаватися небезпечно. Ми люди прості... — перейшов на якийсь принизливо-дріб'язковий тон. — При будь-якій владі нам треба працювати, аби щось кинути до рота... То кажеш — Адель Кельм?

— Так... — І поспішила додати: — Але більше мене кличуть Галиною.

— А я тебе зватиму Галинкою, — пообіцяв Сидорчук. — Згода?

Дівчина невразно ворухнула плечима, — мовляв, як вам зручніше, так і називайте.

Сидорчук підвівся, поторгав стілець, ніби хотів переконатися, що не поламав його, почав прощатися.

— Дякую, Галинко, за гостинність, за допомогу. Все владналося добре. Чесно кажучи, навіть краще, ніж я сподівався. — І, глянувши на ручного годинника, додав: — Ой, треба вже бігти...

— Куди ж ви? — занепокоїлась дівчина — за вікном швидко сутеніло.

— Заберу свої речі. Залишив у приятеля. Міг би в нього й зупинитись, але він інженер, сильно інтелігентна людина. А я хто? Колись познайомлю тебе з ним. А поки що — до зустрічі, Галинко! — підкреслив останнє слово...

Коли стихло металеве стугоніння сходів під важкими кроками гостя, Галина підійшла до вікна. Сидорчука легко було помітити серед перехожих — вищий од усіх, білоголовий, у кремівій тенісі.

Ось він зупинився на розі, коло округлої тумби, оглянувся, помахав над головою рукою. Чи помітив Галину, чи так — у напрямі її вікон. Галина мимовільно теж піднесла руку, змахнула.

Сутінки швидко густішали, а Галина й далі стояла коло вікна, дивилась на затемнене рідне місто крізь перекреслену паперовими смужками шибку і думала, думала...

Хотілося вірити цьому білоголовому богатирю. В ці чорно-криваві дні, коли всі опинилися над прірвою, з ним, безумовно, почуватиме себе певніше, не буде такою самотньою і безпорадною.

А про те, що вони, мовляв, люди маленькі, їм аби шматок хліба, він, здається, говорив жартома. Найголовніше (це відчула одразу, хай би що він не вигадував), вона, німкеня Адель Кельм — Галина, потрібна йому, і зустріч оця не така вже й випадкова. Від того стало тривожніше і водночас веселіше на серці.

Нагадалась недавня розмова в міськкомі комсомолу, де її запевнили, що тепер для кожного важлива справа знайдеться скрізь, якщо ти чесний. Кожен повинен служити Батьківщині там, де може. Очевидно, малось на думці підпілля?..

І ось тепер...

Несподівано в глибині душі промайнув острах — а коли він передумає, засумнівається в ній і не повернеться?

Ні, він прийде, обов'язково, бо навіщо мав би отак вперто її розшукувати?

3. ПЛАТА ЗА ПРОМАХИ

Сидорчук повернувся і став жити в кімнаті поруч з Галиною, хоч друзі його дивились на це простіше, жартували: Олекса пристав до німкені у прийоми. Знали — це потрібно для справи. Інші хлопці з групи ще й досі не знайшли певного притулку.

А гуготнява бою з кожним днем підкочувалась ближче до міста.

Коло понтонних мостів через Буг та Інгул нуртувало, кипіло, як і тоді, три дні тому, в ніч після наради. Але тепер і вдень шалений потік там не зупинявся, а повітряні тривоги не вгавали й на мить, і, окрім бомб, у гущу людей, машин, возів, танків, гармат гахкали вже й артилерійські снаряди. Люди не розрізняли, де вибухали бомби, а де снаряди, не звертали на них уваги, бо, коли б стали прислухатись до моторошного завивання та ховатися, довелось би й не вилазити з окопів і схованок. А треба було переправлятися, і війська переправлялися.

Луценко з Улезьком ці дні розносили по тайниках зброю, вибухівку, старанно обладнали і замаскували схованку в отій цегляній руїні, що бовваніла навпроти будинку Сидорчука. То був, виявляється, недобудований театр. Казали, ще до революції якийсь грек надумався його тут збудувати, але не встиг.

А сьогодні хлопці позабирали з готелю чемодани, щоб уже зовсім не повертатись туди. Йдучи, зупинилися коло будинку Сидорчука, на Радянській: прикидали, куди його

краще податись,— як раптом вулицею повз них на шаленій швидкості, з диким торохтінням промчалися мотоциклісти — один, другий, третій. З колясками, кулеметами. Німці!!! Автоматна черга полоснула в один бік, у другий, тьохнули кулі в хлопців над головами. Слідом за мотоциклістами неслись бронетранспортери. З них на повному ходу зіскакували автоматники і розсипалися навсебіч, оточували квартали, перекидали виходи.

Хлопці вскочили в двір. Тут стояла купка людей, збуджено перемовлялися. Луценко метнувся до схожого на сільський ганок входу в якийсь підвал, а Улезько гайнув далі. Люди, відчувши, що пахне смаленим, теж кинулися врозтіч.

Луценко вбіг у сімці. Круті цегляні сходи зникали вниз, в суцільному мороці. Чи, може, то знадвору здавалося так темно. Петро мало не налетів на когось біля дверей. Придивився — то був сухорлявий дідусь: він, мабуть, стояв, прислухаючись до того, що діялося нагорі. Петро щось хотів йому пояснити, але старий лиш махнув кістлявою рукою, показав на двері,— мовляв, ховайся в хату, бачу, що тобі сутужно, потім розберемося, що й до чого. Петро ступнув до дверей, минаючи старого, зачепив чемоданом якесь відро чи стару каструлю — щось гуркотливо покотилося по сходишках.

Стиха лайнувся і відчинив двері. У тісній вузькій кімнатці тхнуло сирістю й було не набагато світліше, ніж у коридорі. Біля столу помітив стареньку жінку, що підсліпувато вдивлялася в нього — чекала ж свого старого, а тут раптом увірвався хтось інший.

— Німці в дворі,— пояснив коротко Луценко.

Але можна було й не пояснювати,— на східцях уже важко гупали ковани чоботи і погрозово загерготіло: «Рус, солдатен! Ком!»

Петро миттю опинився коло ліжка, рвучко засунув під нього чемодан, а сам кинувся в куток, де було ще темніше, сховався за старенькою ширмочкою, що відгороджувала частину кімнати.

— Рус, солдатен! — уперто повторював гортанний голос.

— Немає тут солдатів, немає! — пояснював пискляво за порогом старий, але йому не повірили, і двері широко розчахнулися.

У пришиклій темній кімнаті якусь мить було чути лише важке чоловіче хекання.

— Солдатен?!

— От, їй же богу, немає! — ступнула йому назустріч стара.

Мабуть, гітлерівця цікавили не тільки радянські солдати, а й коштовні речі, якісь продукти, а їх тут не було. Фашист потягнув носом запах цвілі, гидливо поморщився. Бахнув з усього маху по суднику біля порога, аж черепки посипалися, повернувся й погупав нагору.

Потім ще вривалися до підвалу гітлерівці, несамовито горлопанили: «Солдат! Солдат!» — наче жодного іншого слова не знали й не бажали промовляти до людей, і знову старі казали, що в них немає ніяких солдатів, і знову — не ті слова, а видима бідність оселі виганяла звідси непроханих гостей.

А Петро причаївся за ширмочкою, щохвилини готовий до всього, подумки лаючись: як погано все складається, скільки зайвого ризикування.

Хіба не можна було заздалегідь розселити їх між надійними сім'ями? І не сидів би він зараз отут, у незнайомих людей, ждучи милості од лихої долі.

Досить же якомусь настирливому гітлерівцю зазирнути за блаженку ширмочку — і все, на його, Луценкову, підпільну роботу буде одразу поставлено хрест. А хіба можна вигадати щось безглуздіше, як загинути, нічого не зробивши, не виконавши того, для чого тебе сюди послали?

А гітлерівці гасали мов очманілі: певне, чимало наших бійців не встигли протиснутись крізь тоненьку шийку понтонних мостів, потрапили в оточення, і німці полювали за ними по всіх закутках.

Вузьке кімнатне вікно вгрузло у землю, лиш половина верхньої шибки виходила на світло, і крізь отой затьопаний знадвору клаптик видно було чужі, не схожі на наші, короткохаляві, з гострими шипами чоботи. Вони снували сюди-туди, і крім їхнього гупання до кімнати долиняло ще гучне джеркотіння, перемішане з недоречним реготом і пиликанням губних гармошок.

На вулиці ляскали постріли, ревли автомашини, диміли похідні кухні — в місті ставала на постій ворожа армія, і ніхто не знав, на скільки вона тут спинилася і що буде далі.

А Петро сидів у напівтемному закутку чужого підвалу і скреготав од безсилля й досади зубами. Клявся сам собі, що таки якимось вибереться з цієї пастки, бо вірив, що людський розум здатний відшукати вихід з будь-якого, навіть найскрутнішого становища. Як завжди в найтяжчу хвилину — згадалася мати. І тут же подумав: а чому б йому не назватися сином оцих старих? Вже помітив, — з фотографій на стіні, обстановки в кімнаті, — що вони жили самі і, якщо не зовсім, то принаймні зараз не мали при собі дітей.

Діждавшись, коли на подвір'ї трохи вгамувалося, Петро вийшов до старих — познайомитись ближче. Мовляв, він — людина приїжджа: чемодан, котрий і досі лежав під ліжком, був тому свідченням. Прибув у Миколаїв на суднобудівний завод, аж тут війна, раптовий відступ, німці. Виїхати не встиг, і ось, як бачите, несамохіть опинився у вашому підвалі.

Господар назвався Іваном Герасимовичем, він по-старечому відкашлявся і, позираючи на дружину, певне очікуючи її підтримки, поцікавився:

— А документи в тебе, хлопче, того... в порядку?

Господиня, Марина Матвіївна, не піддакнула чоловікові, — мабуть, звикла завжди йому перечити:

— Ото ще вигадав?.. У людини смерть над головою, а він — документи...

— Тепер у всіх смерть над головою, — не здавався старий.

— То, може ж, він трохи молодший за тебе?

Луценко помирих їх — запевнив, що документи його в порядку, і коли господареві так хочеться, то може глянути на його паспорт.

Старий розгорнув документ і довго вдивлявся в нього, нечутно ворущачи шерхлими губами, щось вичитував сам собі.

А Петро зненацька згадав: там же значиться, що він, Луценко Петро Платонович, мешкає у місті Миколаєві на вулиці Маломіщанській, номер один, а працює на заводі «Шістдесят одного комунара» в цеху номер десять. Це ж ім в останній день проставили такі штампи.

От і виходить, що він у перші ж хвилини, при найневиннішій перевірці забрехався, і як далі доведеться виплутуватись, хтозна...

Знову промах. Сподівалися, такий документ надійно захищатиме, а виявляється, він одразу міг призвести до провалу.

Хіба ж не виникне в цього діда підозра, коли невідомий ввірвався в чужий дім, та ще й обманює, і кого — тих людей, котрі довірилися і, може, ризикуючи власним життям, рятували життя йому, сторонньому.

Через те, мабуть, і крутить дідок так довго його паспорт — прикидає, як би краще позбутись непроханого гостя. Вірив, що старий не стане видавати його німцям — до такого, звісно, не дійде, а от що випроторить звідси — це точно.

— Ось що, синку, — обізвався нарешті господар, — я вже трохи недобачаю (а мабуть, він таки добре недобачав) і не втну тут нічого. Ти мені краще сам прочитай.

Петро полегшено зітхнув. Узяв паспорт і став ніби читати те, що розповідав щойно господарям під час знайомства, хоч у документі значилось інше. А вже потім, немов випадково згадавши, заговорив, що десь тут зупинився його приятель, на Маломіщанській, один. Чи далеко це?

— Маломіщанська, один? — перепитав Іван Герасимович. — Та це ж поряд... Там живе мій родич.

«От і маєш, — подумав Луценко. — Та коли б тільки старий прочитав у паспорті мою адресу, засипався б я на всі сто...»

А ще трохи поговорили, і виявилось, що Іван Герасимович знав і десятий цех на заводі «Шістдесят одного комунара»: там працював друг його молодості Грицько Іваненко.

«Ну й ну, — не міг заспокоїтися Луценко. — Нічого не передбачили. Хоч бери та порви цей паспорт, бо коли дід не допетрав, що й до чого, то знайдуться зіркіші й дочитаються. Все слід починати заново, по-своєму, як підкажуть обставини...»

Єдиним переконливим документом поки що залишався чемодан, — якщо людина з речами, то справді зібралася десь у дорогу, кудись їхала. Петро підійшов до ліжка, витяг чемодан, поставив на табуретку біля столу, заходився відмикати маленьким ключиком.

Марина Матвіївна подибала до вікна, завісила його старою чорною хусткою, що служила за маскування, а тоді вже запалила стеаринову свічку, увіткнуту в шийку пляшки. Захололі патьоки стеарину на темній шийці свідчили, що старі вже не перший день користувалися цим світлом.

Петро навмисне заходився старанно перекладати речі — сорочки, плащ, черевики, добротний костюм...

— То ти, синку, — обізвалася першою Марина Матвіївна, — коли хати не маєш, то й зоставайся поки що в нас. Чимось ти нам підсобиш, а чимось ми тобі, то й легше буде гуртом біду пережити.

Іван Герасимович глумливо кахикнув:

— А якщо я приревную?

Ота споконвічна українська жартівливість, яка зараз так безпосередньо, хоч, може, й невчасно, прохопилася в старого, мимоволі розсмішила і Петра, і господиню: усі повесіли, й здалося нараз, ніби й немає на землі війни, немає в їхньому дворі жорстоких чужинців, а є, як і завжди було, просте, світле людське життя, якого жодній напасті, ніякій чорній силі ні вбити, ні затоптати.

— Ти, Іване, краще розкажи хлопцеві, як ми з тобою кохалися та й не побралися. А потім зійшлися на старість...

Відчувалось, що це було чи не найпам'ятніше в їхньому родинному житті, і, очевидно, вони поспішали розповісти про нього кожному, хто потрапляв до них.

Старий за звичкою заходився одкашлюватись, мов тренував горлянку для довгої балачки, а Петро згорнув чемодан і наготувався слухати, хоч куди уважніше, ніж до господаревих слів, прислухався до того, що долинало знадвору крізь завішене старою бабиною хусткою вікно...

А вранці Іван Герасимович розповідав у дворі сусідам, що до них оце прибився неждано-негадано племінничок, син Марининої сестри. Розметала війна людей по світові. Батьки в хлопця загинули, тож буде тепер їм за прийомного сина. Бо з них яка вже робота, а дні такі настали, що без помочі та захисту недовго й з голоду померти.

Сусіди не дуже вірили тим речам, але й особливо докопуватись не стали, хто воно справді оцей кремезний чорнявий парубок. Чи ж мало зараз людей блукає, чи ж мало молодих та невдачливих попроставало до чужих родин, аби не потрапити за колючий дріт, у табори військовополонених, не загинути від голоду чи від ворожої кулі.

Лише двірник, худий, гостроносий, по прізвищу Плющ, одверто висловив недовіру та ще й додав навіщось:

— А вчора на балконі редакції німці повісили одного перевдягненого комісара...— сказав і понуро подибав геть, а старий довгенько кумекав, до чого двірник оте бевкнув: чи так собі просто, чи, може, й натякав на щось. Зла людина ніколи не промине зло вчинити.

Сказав про це Петрові. Той махнув рукою:

— Люди накажуть...— А в думці ворухнулась тривога: «Перевдягненого комісара... Чи не з наших кого?»

4. «БАТЯ»

Отой третій, що на нараді назвався Корневим і попрохав кликати його просто «Батя», справжнє прізвище мав Лягін.

За свої тридцять років він уже встиг закінчити технічний інститут, мав звання майора і певний досвід розвідницької роботи. Тож тепер, у загрозливій для Батьківщини дні, його й призначили керувати підпільною диверсійно-розвідальною групою у Миколаєві.

У цьому місті — найбільшому центрі суднобудівництва на півдні — гітлерівці, безумовно, спробують відновити верфі, щоб ремонтувати там свій пошарпаний у боях на Чорному морі флот. До того ж Миколаїв стане для німців важливим

чорноморським портом, бо Одесу Гітлер віддав румунам, аби задобрити свого непевного союзника.

Та й єдина на півдні України автомагістраль біля Миколаєва найвразливіша: проходила тут по довгих понтонних мостах через Буг та Інгул.

Коли з призначенням вирішилось, Лягін сподівався — зразу ж на поїзд і днів за два-три опиниться на місці. Але поїздом їхати уже не можна було: ворог розбомбив багато вузлів, і залізничний рух на південь припинився.

Йому виділили пошарпану «емку», та, недалеко від'їхавши од Москви, вона поламалася, вскочивши з розгону в глибоку вирву од вибуху авіабомби. Далі довелося добиратись по-різному, бо ніхто допомогти не міг: ти поспішав, але й довкола всі теж поспішали.

З Києва вирушив униз по Дніпру на допотопному пароплавчику, що ледве-ледве ляпав лопатями коліс і плив за течією так повільно, що, здавалося, берегом можна йти швидше. Пароплавом евакуювали жінок і дітей до Дніпропетровська, хоч, наскільки знав Лягін, звідти до фронту було вже близько.

А далі взагалі ніякого транспорту не було, і він де йшов пішки, де впрошувався на попутну підводу, а коли коні тупали надто повільно, зіскакував з воза і поспішав навпростець, згадуючи прислів'я: «Пішки немає замішки».

Тільки б не запізнитися, тільки б устигнути в Миколаїв раніше, ніж туди увірветься ворог...

Де міг, писав бодай кілька слів додому, дружині, бо зараз, як ніколи, почував себе самотнім, і далека рідна сім'я в Ленінграді здавалася єдиним куточком, де тебе не забували ні на хвилину, де про тебе думали, чекали постійно твого повернення. В листах просив дружину берегти діток — донечку Таню, синочка Віктора. Намагався заспокоїти, допомогти хоч словом: зараз дуже важко усім, бо коли Батьківщині важко, хіба може бути комусь легко? А ще просив пам'ятати, що він збереже свою вірність, що б там не сталося.

Вкидав листи у скриньку чи віддавав у руки якомусь військовому листоноші, майже не сподіваючись, що той маленький конвертик дійде куди слід. І знову пробивався вперед, бо не мав права запізнитися.

І він не запізнився, прибув своєчасно. Німців у місті ще не було, хоч могли вони тут з'явитися з дня на день, з години на годину.

«Німці біля стін міста», — так він сказав тоді, на нараді, щоб не приховувати від самих себе всієї складності обста-

вин, щоб ніхто не сподівався, що все, може, якось мине і не варто настроюватися на найгірше.

А повернувшись із наради, знову сів за лист дружині:

«Пишу тобі з місця свого нового призначення. Довелося перепробувати всі види транспорту, поки сюди достався,— авто, кінний, річковий і залізничний. У цих місцях пересування будь-яким транспортом пов'язано з неабияким ризиком,— ворожі літаки обстрілюють усе, що можна обстріляти. Хіба можна вигадати щось безкарніше, як обстріляти санітарний поїзд, автомобіль чи мирний пароплав?»

Роботи дуже багато. Треба до приходу німців усе встигнути. Багато чого зроблено для їх зустрічі, але ще більше необхідно зробити. Сподіваюся, що коли прийдуть, матимуть «добрий» прийом...»

Вранці, йдучи на суднобудівний завод, де намагався стати «своїм працівником», опустив листа в поштову скриньку. Не певний був, що лист іще дійде. Може, чиїсь грубі руки раніше розірвуть конверт і читатимуть листа доскіпливо, але ж нічого їм не розкриє оце писання, бо й зворотної адреси не вказував, і в кінці значилось лише «В. Л.». Якби навіть комусь вдалося розшифрувати оте «Віктор Лягін», то все одно такої людини в Миколаєві не знайшлося б. Віднині він був для всіх Корнев, навіть для своїх друзів-підпільників.

Ішов на роботу по Різдвенській — жив у п'ятому номері, в родині місцевих німців Дуккертів, що походили з давніх колоністів у Таврії. Дуккерти мали гарний одноповерховий особняк, ідеальний, як для міських умов,— з веррандою, доріжками, диким виноградом і квітниками попід вікнами. Кімнат було багато, а жило тут лише двоє — мати й дочка. Стара до війни викладала німецьку мову в школі, була з тих інтелігентних жінок, що вміли й любили показати свою інтелігентність. А дочка — двадцятип'ятирічна Магда — закінчила в Ленінграді консерваторію і опинилася тут лише через війну: з Ленінграда всі, хто міг кудись виїхати, виїжджали, і Магда подалася до матері, бо, крім неї, нікого більше з рідні не мала. Тепер, коли німці наблизились і сюди, Магда рвалася їхати далі, але стара про це й слухати не хотіла, бо вважала, що їй і немає куди, і немає чого втікати. Вона, мовляв, добре знає свою націю і не вірить у звірства окупантів, а тим більше до жінок, та ще німкень.

Саме в цій родині й запропоновано було зупинитися Лягину. Він розумів, що згодом перед сторонніми доведеться вдавати Магдиного жениха, якщо навіть не чоловіка, інакше його перебування в німецькій родині могло б викликати різні підозри.

Завод евакуювався на схід, вивозили устаткування, виїжджали спеціалісти, робітники, й ніхто не сприймав всерйоз, що ось він, інженер Корнев, прибув зараз сюди працювати. Він доводив: його прислали з міністерства оборони, і, поки не одержить іншого розпорядження, самовільно нічого міняти не має права. Розкривати справжню причину свого приїзду сюди, звісно, не міг. Повинен був поводитись так, щоб ні в кого й підозри не могло виникнути.

І Корнева оформили на завод інженером, як і належало: наказом, через відділ кадрів, і тепер його бачило багато людей тут, на подвір'ї заводу, в цехах, у канцелярії, як свого працівника. Уже навіть мав робочий стіл, звідки через вікно видно було порт, спорожнілі верфі, широку, щедро залиту сонцем морську затоку...

З першого ж дня вступу в місто фашистів у домі Дуккертів стала збиратися офіцерня,— генерали й полковники-оберсти звідкись пронюхали, що Дуккерт — родичі багатія з фатерлянду. Та, певне, й молода вродлива дочка господині була тому причиною.

Лягін теж бував серед них. Ховатися не збирався — володів чудово німецькою мовою. Як і передбачав, домовився з Магдою, що видаватиме себе за її чоловіка, ніби щоб менше липли до дівчини знахабнілі фашистські вояки. Захмелілі гітлерівці хизувалися своєю обізнаністю у фронтових справах. Звідси й можна було починати розвідувальну роботу.

Магді Лягін, вірніше — Корнев, подобався: вродою, витримкою. Хоча, звісно, ні про яку любов вона не думала,— вважала, що все в світі зненацька перевернулося догори дном, скрізь діє якийсь невблаганний фатум, тож до всього намагалася ставитися скептично. Але якось так виходило, що вона мимоволі в усьому погоджувалася із їхнім квартирантом, підтримувала його. Це іноді викликало в дівчини незрозумілий опір,— з нею завжди панькалися, вона не звикла запобігати. Тоді проривалась уїдлигим словом, зневажливим поглядом, доходило часом навіть до істерики, та збагнувши, що все те зайве і може лише нашкодити і їй, і Корневу, і їхній сім'ї, никла, вмовкала і, зіславшись на жахливий біль голови,— од постійного остерігання й напруження голова в неї справді розвалювалась,— зникала у своїй пропахлій ліками кімнатці.

Тоді Лягін почувався вільніше, а коли впевнювався, що розмови поважних гостей йому нічого вже не додавали, міг і собі йти геть, мовби дізнатися про здоров'я дружини.

Коли ж, через кілька днів фронтової вакханалії, у місті нарешті з'явилась якась подоба влади — воєнної і цивільної, одразу ж, прихопивши портфель з паперами, Лягін вирушив на завод: він, мовляв, працював тут раніше і сподівається, що й тепер зможе знадобитися своїм досвідом, бо сам — інженер, спеціаліст і до політики не звик сунути носа. Та й, до речі, одружений на німкені.

Треба було з'явитися на завод, а ще більше — побувати в місті, бо поки що нічого не знав про групу і сподівався десь, на якійсь явочній точці, зустріти когось із своїх хлопців.

Так і вийшло. Тільки опинивсь на Радянській, як зразу ж помітив — з протилежного боку вулиці рухалась ніби його тінь. Справді, Гавриленко. Навіть одягу не змінив: у тому ж сірому, спортивного крою костюмі, фетровому капелюсі, коричневих черевиках.

«Ну й ну, — невдоволено хмикнув Лягін, — наче в детективному фільмі...» Але радість од зустрічі була настільки великою, що миттю забулося все інше.

Збагнув, що саме з цієї хвилини й починається його нова робота, незалежно від того, працюватиме завод чи ні, приймуть там його на службу чи не приймуть, житиме він у Дуккертів чи в когось іншого, довше чи менше перебуватимуть окупанти в місті. Віднині він береться за свою роботу, до якої так старанно готувався...

Гавриленко, видно, не вперше очікував тут на нього, бо одразу ж подав знак, що хоче зустрітися. Невідкладно. Лягін і сам того прагнув. Тож відповів жестом, щоб зв'язковий простував слідом. Гавриленко зрозумів жест і перейшов через вулицю. Потім десь зненацька зник, а перегода з'явився знову, але вже далеченько, за квартал попереду. Лягін зрозумів, що той хоче переконатися, чи немає за ними «хвоста».

Непомітно зійшлися аж на безлюдному березі Інгулу. Гаряче привіталися. Щоб надто не маячити, посідали прямо на траву — жорстку і поруділу од спеки. Гавриленко запалив цигарку. «Ленінградський «Казбек», — завважив Лягін. — Пора б уже дотримуватись конспірації. Доведеться нагадати...»

Випустивши кілечко диму і якусь мить прослідкувавши, як воно, здіймаючись, плавно ширшало, розходилося, так і не розриваючись, Гавриленко нарешті озвався:

— Доповідаю: повний порядок у танкових частинах! — Маленькі глибокі очі його неспокійно бігали, немов уникаючи погляду Лягіна, але той не став бентежитись, знав, що то в Гавриленка така звичка.

— Як хлопці? — спитав нетерпляче Лягін.

— Нормально... усі живі-здорові.

Від цих слів у Лягіна одразу відлягло од серця — очі зблиснули веселіше, і глибока зморшка між бровами трохи розгладилась.

— Де хто? — не спускав пильного погляду з Гавриленка.

— Сидорчук у своєї мадам німочки...— зв'язковий іронічно зиркнув на Лягіна.

Той невдоволено обірвав:

— Без зайвих характеристик. Кажі найголовніше. Дорога кожна хвилинка.

Гавриленко витягнув з рота цигарку, загасив її об верх коробки і поклав назад, усередину; коробку засунув до накладки кишені піджака й аж по тому діловито, мовби справді побоюючись когось забути чи пропустити, став загинати на руці палець за пальцем.

— Луценко, значить, у місцевих жителів, старих Телятникових, за прийомного сина. Улезько на Московській, сім, у робітника-орденоносця Лисенка. Свідерський, він же Дем'яненко,— у радгоспі імені Шевченка, по дорозі на Херсон. Коваленко Іван на Шосейній, двадцять, Наумов — тепер Сашко Чорний — на Микільській, дев'яносто сім. Соколов-Васильев у Зіни Ніколаїді. Є така...— загнув шостого пальця, на другій руці.— Усі, нікого не забув?

— Себе.

— Ага, справді... Я — на Чернігівській, дванадцять. У Дзюрилової Зіни. Своя людина, колишня вчителька.— І поквапився додати:— Дружину довелося евакуювати...

— Щось передавав хто-небудь?

— Луценко переказував, що встановити зв'язок з іншими підпільними групами не вдалося. Як було домовлено ще до приходу німців, він мав зустрітися на базарі...

— Знаю.

— Не з'явилися хлопці. Може, загинули, може, душа в п'ятки сховалася. На пароль ніхто не відгукнувся. Луценко запитує, що робити.

— Передай, нехай поки що не ходить на базар. Коли почнемо діяти, друзі самі обізвуться. Тоді й спробуємо з ними зв'язатись. Усім негайно треба влаштуватись десь на роботу. І тобі — теж.— Гавриленко здивовано блимнув на «Батьку» й одразу ж одвів погляд.

— Усім, чув? — твердо повторив Лягін.— Щоб ні найменшої підозри. І конспірація найсуворіша!

Вже коли підвелися з землі й Гавриленко, озирнувшись, хотів зникнути, Лягін додав:

— А папіроси лєнінградські викинь. Та й костюм пора

міняти. Пам'ятай — найменша необережність одного загрожує всім і всьому... — попередив, бо вловив у поведінці свого зв'язкового щось легковажно-хлоп'яче, що насторожувало. Чи не помилився в ньому? Але радість од зустрічі, од добрих звісток була такою сильною, що невдоволення, спалахнувши, одразу ж пригасло. Головне — група ціла й готова хоч сьогодні братись до діла, починати боротьбу: хай відчує ворог, куди потрапив, хай закарбує собі на носі, що не матиме спокою на цій, ще ніким не скореній волелюбній землі. Та й Гавриленко, зрештою, молодчина — усе доповів, як належить, про всіх знає. А що трохи легковажить — це з часом повинно пройти. Життя навчить...

5. ТВЕРДИЙ ГОРШОК

На першій же нараді, що її проводив «Батя» на конспіративній квартирі по вулиці Чернігівській, Сидорчук підсів до Луценка.

— Ну, консультанте небесно-повітряних справ, — обізвався Олекса пошепки, щоб не заважати іншим, — є для нас гаряче дільце.

Якщо — «консультант повітряних справ», значить, щось доведеться пускати в повітря, або по-простому — підривати. Луценко в групі вважався спеціалістом по мінах і вибухівці. Мав з цим справу. Але на що натякає Сидорчук, допитуватись не став, бо поки що розмова точилася про інше. А коли всі розійшлись і «Батя» залишив тільки його й Сидорчука, він дізнався, про що йшлося.

Над широким Бузьким лиманом, у порту, що називався Одеським, стояв височезний елеватор. Там ніби залишалось багато зерна: відступаючи поспіхом, не вдалося його ні вивезти, ні знищити. Німці вже ремонтували елеваторне устаткування, щоб забрати зерно.

— Наш хліб не повинен дістатися ворогові! — пояснив хлопцям Лягін.

Сидорчук і Луценко домовилися наступного ж дня зустрітись біля базарного майдану.

Петро прибув на місце зустрічі вчасно, а Олекси все ще не було. Луценко почав хвилюватись: «Чи не потрапив друг у біду?» Не минало ж дня, щоб німці не влаштували на базарі облогу, та сьогодні мовби було тихо. Але могли й на вулиці зловити! Хапали ж де попало чоловіків, дівчат, підлітків, везли на роботи, в табори або розстрілювали як за-ложників.

Тож коли побачив нарешті по той бік вулиці знайому огрядну постать, полегшено зітхнув. Хоч Сидорчука й нелегко було впізнати. Добре, що зростом виділявся, а то вирядився так, що Петро аж очі вибалушив. Тут хочеться, щоб менше хто звертав на тебе увагу, а він вдягнувся, мов на маскарад.

Олекса помітив осудливий погляд, підморгнув лукаво.

Як задалегідь домовились, від базару мали добратись до Бугу нарізно і лише в районі заготзерна зійдуться, пересвідчившись, що за ними не стежать.

Луценко простував повагом, похнюпившись, як людина, стомлена важкою працею. І одяг пасував до того вигляду — темний, заношений. А Сидорчук мав на голові кумедний капелюх — зелений, з обкарнаними полями і світлою стрічкою; рудий клітчатий піджак з хлястиком ззаду тісно облягав могутні плечі, — де він у біса викопав такий одяг? Чи не Галина дала батькову вдяганку колишнього німецького бауера-колоніста. Та й простував Олекса надто поважно, мов якийсь іноземець. Ступав діловито, наче й не існувало окупації, не було ні гестапівців, ні поліцаїв, які щохвилини могли налетіти, як вороння, схопити, пристрелити без жодних розмов.

Петро сердито блимав з-під чорнющих острішків брів, частіше, ніж належало б, — і не тому, що боявся згубити з ока Сидорчука, а просто ніяк не міг призвичаїтись до його дивного вигляду.

Біля заготзерна нарешті зійшлися, і Сидорчук весело поцікавився:

— Чого це в тебе, земляче, такий хмурий вигляд, ніби ти спав на пружинах без постелі?

— Зате в тебе вигляд... наче в циркового клоуна, — одказав сердито Петро.

— Та я ж фермер, — добродушно пояснив Олекса. — Розумієш — я німецький бауер, колоніст, а ти мій робітник, по-простому — наймит... Дотямив?

Он воно що! Сидорчук уже встиг і ролі для них розподілити. На елеваторі — дізнався — продається зерно різним німецьким комерсантам, а обгоріле — хазяям-колоністам: на корм худобі.

Отож Сидорчук, аби проникнути на територію елеватора, і надумався видати себе за колоніста-фермера, «фольксдойча», що прибув по зерно. Може, це й мудро, а все ж Петро невдоволено буркнув:

— Не такі німці йолопи: розберуться, що ти за фермер...

— А хіба не схожий?

— Та схожий. Але ж... — не любив одразу погоджуватись

Петро.— Елеватор сильно охороняється. Це тобі не київський цирк. Тут гра небезпечна... кривава.

Сидорчук широко розвів руками,— мовляв, згоден, але поки що іншого виходу не бачу.

Невдовзі опинилися коло Бугу. Над широким свинцевим плесом лиману хмуρο здіймалось громаддя елеватора. Височезні, може, з десятиповерховий будинок, сіро-попелясті сигари стриміли в таке ж сизувате, злиняле за літо небо, наче якась велетенська колонада небесного храму.

Од елеватора на гладінь лиману падала довга похмура тінь, і від того вода попід берегом видавалася моторошно чорною, бездонною.

Територія елеватора огорожена високим парканом, зверху похилі жердки, на яких у кілька рядів наплутано колючого дроту. А ще вище стриміли то тут, то там дощані, немов собачі буди, сторожові вишки і чорніли постаті вартових.

За парканом тяглися запилені галереї естакад, що, наче лускати шупальці, розкинулись на всі боки від могутнього корпусу елеватора: до причалу, до залізничних колій, до bunkerів для завантаження.

Неподалік, коло води, сиділи хлоп'яки з вудочками — големозі, засмаглі, із засуканими до колін холошами штанців.

Сидорчук і Петро підійшли до малих рибалок, посідали, щоб менше впадати у вічі,— ніби зацікавились риболовлею. Треба обдумати, з чого починати.

М'яко похлюпувала вода об нагрітий сонцем бетон набережної. Згадався Київ, Володимирська гірка, Поділ.

Іхне рідне, найдорожче у світі місто теж окупували фашисти, і важко уявити, що й там пожежі, руїни, облави, шибениці. А там же батьки Олексині, прості, працювиті залізничники, що живуть на Совській, три; і Луценкова дівчина, наречена. У Києві, на Подолі, коло затишної гавані, теж височить велетень-елеватор, і, можливо, хтось ламає собі голову, як би його знищити, може, й ризикуючи життям, аби тільки не дісталось наше багатство ворогові.

А сонце звільна котилось по небу, й похмура тінь елеватора поволеньки пересувалась, торкнулася того місця, де стояли хлоп'ята з вудочками, де сиділи Сидорчук і Луценко. Петро навіть не дотямив одразу, чого так зненацька спочіло. Здивовано глянув на небо. Сидорчук кивнув на елеватор:

— Камінний господар нагадує нам про себе... Пора.

Пішли до воріт — як фермер і наймит. Біля воріт нудьгу-

вав вартовий із автоматом. Олекса діловито підійшов до нього, заговорив по-німецькому: він, мовляв, комерсант, «фольксдойч» і хотів би зі своїм робітником — недбалю вказав на похнюпленого Петра — купити для себе підгорілого зерна. Сказав і посміхнувся тією усмішкою — довірливо-приятною, що, як жартували хлопці, могла присмирити й бугая, котрий розігнався схопити тебе на роги.

Вартовий мимохіть усміхнувся і дозволив жестом пройти.

На просторому дворіці було гамірно, мов у завізний день коло млина. Біля складських приміщень юрмилися підводи, автомашини. По черзі, один за одним, до бункера підкочувались фурғони — інтенданти з військових частин квапились забезпечити себе провізією. Спритніші з місцевих німців, що осіли тут ще з царських часів, поприїжджали з навколишніх сіл: нагребти побільше зерна, поки була можливість.

Уздовж причалу погойдувалось кілька самохідних барж. У них зерно ще не вантажили, бо повітронагнітальні установки не діяли: у місті не було електроенергії.

Похилі віком німці у брудно-сірих брезентових робах (з будівельних частин Тодта) монтували посеред двору двигун, електромотор, компресори. Збирались пустити в хід пневматичні рукави.

Отже, зерна справді лишалось чимало. І незабаром його почнуть викачувати з елеватора.

Прямо надворі стояв невеликий столик, де товпились люди. Ніби дотримувались черги, і все-таки кожен норувив пропхатись першим. Розпорядник стомлено й одноманітно повторював кожному, які документи потрібні (Сидорчук про людське око теж тримав у руках якісь папірці), а в кого було все в порядку, випишував квитанції і посилав платити гроші в контору, коло елеватора.

Поштовхавшись біля столика, Сидорчук вибрав момент, коли там виникла давка, вихопився з гурту і, вдаючи, ніби розпорядник послав і його до контори, вимахуючи папірцями, подався до елеватора. Луценко, як і належало наймитові, потупав слідом.

Сидорчук стиха нагадав:

— Подивись, де можна закласти вибухівку, як туди зручніше добратись і як потім зникнути. Все роздивись і зваж...— Додав:— Пам'ятай наше правило: все сфотографувати очима!

Тоді Олекса пішов обстежувати перший поверх — наче вибирав добротніше зерно, а Луценку довелося проникнути

вище, припорошитись борошном і під виглядом елеваторного вантажника оглянути лабіринти зсередини.

Невдовзі вони знову зустрілися на подвір'ї і попрямували до виходу. Сидорчук, наче давньому знайомому, кивнув довготелесому вартовому, поскаржився, що доведеться ще приходити сюди, бо комерція діло таке — з першого разу ніколи не домовишся, треба все облапати й перепробувати.

Коло річки розійшлися і до міста, до базарного майдану, добиралися нарізно. Про наслідки розвідки домовилися сьогодні ж увечері доповісти «Баті», хоч вони були й невтішні.

Підірвати таку споруду з метровими залізобетонними стінами не вдасться — ні вибухівки не мають стільки (а її доводилось економити), ні можливості оту вибухівку закласти в спеціально підготовані колодязі, щоб завдати серйозних пошкоджень споруді. Мабуть, через це й не зруйнували елеватор наші сапери, залишаючи місто. Доведеться шукати інші форми диверсії. Але ж які? І що з цього приводу порадить «Батя»?

6. КАЗКИ ВІДЕНСЬКОГО ЛІСУ

Того дня Луценко зупинився коло знайомої тумби. Ніби почитати накази та різні розпорядження окупаційних властей, а насправді — глянути на домовлене місце, чи не зробив там позначки Сидорчук.

Тумба стояла німо, наче зовсім байдужа до всього, що коїлося довкола. На опуклих, обхльостаних дощами й вітрами боках тулилися білими, сірими, рудими плямами об'яви, наповзали одна на одну, шкірилися чорними фашистськими орлами з загарбисто розчепіреними крильми, з павучим переплетінням свастики у хижих пазурах. І на кожній об'яві внизу обов'язково чорніло слово — розстріл!

Навряд чи хто перечитував все те до кінця, бо про що не йшлося, за все обіцялось одне — розстріл! А це загрожувало кожному і без об'яв. То чи ж варто дочитуватись, за що можуть розстріляти, коли й без найменшої на те причини тебе можуть убити.

Не став дочитуватися й Петро: на домовленому місці уже помітив Сидорчукову позначку — треба зустрітись.

Отже, поблизу хтось мав наглядати за ним. Звільна рушив затоптаним, давно не митим тротуаром, придивляючись до перехожих. І от відчув на собі пильний сторонній погляд. Оглянувся. Неподалік стояла Галина. Подав сигнал, що помітив її і чекає дальших наказів.

Різними боками вулиці пройшли квартал, і лише після того, переконавшись, що все гаразд, Галина рішуче перетнула вулицю й, минаючи Луценка, шепнула:

— Олекса чекає на розі Свердлова й Московської.

Луценко попрямував до вказаного місця. Ось і Сидорчук, а віддала Петро помітив Улезька — значить, тому доручено нагляд за їхньою зустріччю. Тепер доведеться чекати від нього сигналу: можна підійти.

Сидорчук, помітивши Луценка, рушив у напрямку до Чернігівської, потім десь зник у прохідному дворі, через квартал з'явився знову. Аж на Чернігівській Улезько подав знак — «усе нормально», і Луценко порівнявся з Сидорчуком.

— Наставляй свої циганські локатори і слухай! — озвався Олекса і поспіхом виклав пропозицію «Баті».

З насупленого Луценкового вигляду важко було вловити, чи схвалює Петро такий план. І Сидорчук, не почувши відповіді, спитав:

— То як?

— Що як? — блимнув спідлоба Петро.

— Ідея?!

— Виконувати треба — оце й уся ідея.

— Знаю — ти не з балакучих, — погодився Олекса. — Отже, влаштовуємось працювати на елеваторі.

Наступного дня Сидорчук підхопився раніше, ніж завжди. Галина на кухні вже готувала сніданок: терла картоплю для дерунів, — оті сірі ніздрюваті млинчики, підсмажені на олії, особливо смакували Олексі. Галина, як німкеня, одержувала пайок, хоч тої мізерії вистачало всього на кілька днів. Доводилось якось викручуватись.

Олекса наблизився до Галини, обняв за плечі, поцілував.

— Економіши? — запитав співчутливо. — Нічого. Віднині, мамочко, справи у нас підуть веселіше... — Останнім часом Олекса дедалі частіше називав Галину «мамочкою», — певне, за її надмірну, справді материнську опіку над ним, а може, тому, що була Галина клопітливо-хазяйновита, маленька проти нього, а така невтомна і всеуміюча.

Галина здивовано підвела погляд.

— Я влаштовуюсь на роботу, — пояснив Олекса. — І не де-небудь, а на елеваторі. А там, розумієш, дещо і в торбу перепаде.

— Фашисти за саботаж вішають.

— Вони й без саботажу вішають. Але ж треба щось у рот класти...

Галина помовчала.

— Зрозумій, Сашо, тепер ти в мене один, на всьому світі один. І я не можу тебе втратити... отак безглуздо... через дрібницю...

— Галинко,— перепинив її Олекса.— Це не дрібниця. Повір мені...

Галина зітхнула і знову взялася за дереуни. Олекса заходився їй допомагати, розповідаючи жартома, як-то вони розкішно заживуть, коли він стане з елеватора носити зерно і вони на саморобних жорнах молотимуть муку...

— Цап меле, цап меле,
Коза насипає...—

приспівував безтурботно Олекса, перевертаючи на сковорідці млинчики, що немилосердно шкварчали і бризкали навсебіч гарячими краплинами...

Поснідавши, Сидорчук знову вирядився у свій «фермерський» костюм і подався з дому.

Луценко вже чекав на домовленому місці, і вони, як і того разу, пішли нарізно до Бугу.

Як і того разу, проникли на елеваторне дворище завдяки одягу Сидорчука, його безцеремонній впевненості, а особливо отій добродушній усмішці, якою привертав симпатії навіть тих, про кого кажуть, що вони самі себе люблять раз на рік, та й то у велике свято.

На подвір'ї стояв такий же гармидер, наче й не припинявся він ні на хвилину. Коло бункера навантажували довгий, схожий на залізничний вагон автоприцеп, поплямований жовто-зеленим маскуванням, певне, з фронтної частини.

Худі, знесилені підлітки аж заточувались під величезними лантухами, піт лився з вантажників брудними патьоками. А обік походжав цибатий наглядч у коротеньких, мов у хлоп'яка, шкіряних штаненятах до колін, від чого видавався ще довгоногішим, на голові мав зелений капелюх з барвистою пір'їною, а в руці — замашну сучкувату палицю. Нею раз у раз замахувався на вантажників, а коли хто не встигав, то й шмагав по спині.

Чимсь давнім, чужим, знаним хіба що зі шкільного підручника; війнуло від тієї картини — Африкою чи Індією, де були колонізатори й раби, замашні бамбукові палиці в руках наглядчів у коротеньких штанцях і зігнуті в три погібелі чорні людські спини.

Петро скрегнув зубами — так би й кинувся на цю довго-

телесу падлюку. А Сидорчук підійшов до наглядача, кивнув:

— У пана замашна палиця...— І додав багатозначно: — З двома кінцями.

Може, хто і вловив Сидорчуків натяк, але наглядач мав досить обмежені знання з української мови і зрозумів лише «палиця».

— Йя, йя, палиця гут! — помахав нею хвалькувато німець.

Тоді Олекса підступив до купи важких лантухів, легко, мов приміряючись, смикнув за гузирі одного і дужим змахом, якимсь ледве вловимим напруженням, швиргонув його в кузов. Ще один, ще...

Наглядач аж очі витріщив, захоплено заджеркотів: хав себе за кволі руки, показував на Сидорчукові могутні біцепси і гагакав розтривоженим гусаком. Потім почастивав Олексу сигаретою — запашною, з позолоченим мундштучком, теж, мабуть, звідкись вивезені — з Болгарії чи Угорщини, як вивозилося зараз зерно з України.

— Пан,— підняв руку з палицею наглядач,— два метр?

— Метр дев'яносто вісім,— уточнив Олекса свій зріст.— Вага — сто двадцять кілограмів. Однією рукою бика бац — і капут! — похвалився.

Дізнавшись, хто цей здоровань та чого він тут, на елеваторі, наглядач поплескав Сидорчука по міцній спині, заявив, що саме такого помічника собі давно підшукує. Щоб на оцих-от здохляк — гидливо кивнув на вантажників — наганяв страх без палиці, та й сам міг би діло робити.

Так Олекса став на елеваторі немовби за бригадира над вантажниками, а Луценко пішов працювати на естакаду до нагнітальних рукавів. Не сьогодні-завтра мали запустити двигун — його монтували посеред двору. Тоді хлопці й спробують здійснити намислене...

Через кілька днів двигун зачохотів,— відчувалося, гітлерівці квапились. Зачмокали компресорні установки, і товстий нагнітальний рукав на естакаді ворухнувся, наче, вдихнувши нарешті повітря, ожив, випростався, засопів густо, приготувався до свого звичного діла — гнати зерно, куди належало.

Це вже будуть не лантухи, навантажені на підводу чи в кузов автомашини ухорканими підлітками, а сотні тонн зерна, яке широким потоком заструменить у просторі відсіки барж та корабельні трюми.

Коло причалу вже погойдувалась черепашиста самохідна баржа.

Луценко захотівся працювати в нічну зміну. Інші того уникали, а для Петра нічна зміна якраз те, що треба. Та й Сидорчук залишався тепер на ніч: був за старшого, тож мусив за всім наглядати. Німецька адміністрація на ніч не затримувалась ні на елеваторі, ні в порту — всі їхали до міста, де було веселіше, надійніше.

Залишався Сидорчук, та ще була охорона, але й вона ховалася вночі до контори, — мовляв, на сторожових вежах, коло воріт і попід парканом є вартові, то чого ж іще подвір'ям тинятися. Хіба не приємніше в натопленій кімнатці попихкати цигаркою, пореготати з Сидорчукових оповідей чи й ковтнути пекучого самогонного шнапсу, який пан Алекс — так звали німці Олексу — діставав у хазяїв-колоністів, що воронням зліталися на збіжжя?

Сьогодні Сидорчук теж роздобув пляшку. Немовби для нагляду за порядком заявився на естакаді, прикрикнув на Луценка і водночас багатозначно нагадав неголосно:

— Через годину почнемо... Сигнали, як домовлено.

Петро кивнув головою — мовляв, зрозумів.

Погода випала, мов на замовлення. З лиману густо наплив на берег білий, наче молоко, туман, — важко навіть було розрізнити, де кінчалась вода, а починалася суша. Все тануло в тій біластій драглистості. Ледь-ледь вгадувались обриси елеватора — верх розпливався в каламутній сірості; невиразно бовваніла довга самохідна баржа коло причалу. Навіть двигун чахкав приглушено, покашлював, немов задихався від тієї липучої задухи.

Згодом туман трохи розвіявся, подужчав вітер, ніби зрадів, що тепер йому видніше, куди віяти.

Луценко хукав на руки: завжди отак випадає — одні в теплі та затишку, а він... на вітрі, промоклий до нитки, пальці пограбліли...

А Сидорчук у прокурений конторці вже частував охорону горілкою. Потім непомітно, під шумок, вислизнув надвір, перетнув двориче, навідався до баржі, до естакади, а йдучи, певне, щоб веселіше було чи й для хоробрості, тихенько насвистував «Казки Віденського лісу» — умовний сигнал.

Походив, повисвистував і знову пірнув з темряви у тісну конторку — продовжити п'яні теревені. Луценко вже знав — можна починати. Миттю висмикнув з люка баржі товстий нагнітальний шланг і спрямував у темну глибину води — сюди ж підходили морські судна.

Чахкотів на подвір'ї мотор, гула динамо-машина, почмокували компресори, стугоніло повітря в тугих рукавах, монотонно вуркотів на малих обертах мотор баржі, і плеска-

лася-хлюпала об стояки причалу невидима в тумані вода. А зерно з легким шурхотом сипалось і сипалось у чорну безодню лиману.

Годину, другу...

Через деякий час унизу знову почулось насвистування. І Луценкові стало одразу тепліше, затишніше — це ж Олекса на сторожі. Якщо долинає мелодія «Казок Віденського лісу», значить, порядок, Петре, жени й далі зерно у воду, хоч від того й проймається болем твоє серце.

Руки задубли зовсім, дух забивало холодним вітром, що свистів, шаленів, мов злився, що не міг зігнати людину з високої естакади.

Сік надокучливий дощ, а Петро знай перехоплював рукав: трохи в баржу, а то все мимо, мимо...

Було далеко за північ, коли Олекса голосно гукнув знизу: — Ей, там, заснув, чи що? Давай веселіше!

Луценко направив рукав у баржу, озвався:

— Та перший відсік уже повний! Нехай трохи протягне свою лайбу.

Сидорчук побіг у машинне відділення, щоб моторист подав баржу вперед, бо, мовляв, руками не дістають до відсіків. Навіть трохи пішло мимо.

Ніби стріпнувшись од сну, ревно мотор, зануртувала вода під гвинтом. Якраз те, що треба. Вир підхопить зерно і понесе його далі, за течією, та й те, що сплигло, віджене, так що до ранку й сліду не лишиться.

А Сидорчук ще й командує мотористу: «Вперед! Ще трохи! Та ні, назад! Лівіше, лівіше!»

Потім Олекса знову, насвистуючи знайомий мотив, побрів до тісної сторожки через біластий морок подвір'я, — лише де-не-де сизими клубками тьмяніли в тумані лампочки, нічого не освітлюючи, тільки нагадуючи, що вони таки горять. І чахотів двигун, стомлено покашлюючи, і злився Луценко на густу мряку, на пронизливий вітер, на холод. Злився і робив своє...

Так минула ніч, друга, третя, четверта — у тривозі й напруженні.

Лише на п'яту зчинився переполох. Петро, стріпнувшись од непереборної дрімоти, раптом побачив, як подвір'ям заметалося кілька яскравих снопів світла. Згадався — мотоциклісти. Гасали сюди-туди.

Миттю зерно з рукавів зашурхотіло в майже порожній відсік баржі. Чого так мало навантажено, доводити буде важко, але втікати пізно. Втомився, заснув. Хоч німці на те й не зважать...

Фашисти вешталися подвір'ям, попід естакадою, нишпорили лезами кишенькових ліхтариків по берегу, причалу, по борту баржі, й те лезо, притуплене туманом і мороком, гостро торкалося Петрового серця.

Потім знову заторохкотіли мотоцикли, заметлялось сліпуче проміння фар — німці подалися з подвір'я так само раптово, як і з'явилися.

Аж тоді пригупотів Сидорчук, пояснив: тихо — без паніки! То німецький патруль перевіряв берег, — певне, здалося їм, що хтось перепливав через лиман у порт з того берега, од Варварівки...

І все ж, коли вже виникли підозри, операцію слід прискорити. Ще дві ночі Петро відчайдушно гнав зерно у воду — звідти воно вже ніколи не потрапить до рук ворога! Аж поки з нагнітальних рукавів не почало свистіти повітря...

Ні в баржі, що хмуρο погойдувались коло причалу, ні в залізничні вагони біля естакад, навіть у кузовах автомашин та на підводи вантажити вже не було чого...

7. «МАКАРОНКА»

Лягін постійно нагадував, що всім треба йти на якусь роботу — легалізуватися, усунути небезпеку потрапити в табори чи й до Німеччини і — головне — утримувати себе матеріально.

Трохи виручила Улезькова дружина — Олена. За допомогою своєї сестри влаштувалась вона на біржу праці і там роздобула необхідні документи, щоб її Микола й Петро Луценко могли піти працювати на макаронну фабрику, де виготовлялась продукція для армії.

Отож хлопці попали на «макаронку». Улезько — тістомісом, а Луценко — вальцювальником, хоч обом ніколи в житті не те що машинами, а навіть руками не доводилось виміщувати тісто. Взятися до діла не дуже впевнено: ніби колись виконували ці операції, та, мовляв, призабулося трохи. Добре, що робота була не вельми мудрою.

Чуття підказало, що дружби своєї тут виказувати стороннім не слід, навпаки, краще вдавати малознайомих, які не симпатизують один одному чи й ворогують між собою. Що саме так слід поводитись, незабаром переконалися — помітили, що за ними шпигує Яня, злий, горбатенький чоловічок. Він завжди терся коло них, постійно провокував на підступні розмови, але хлопці не ловилися: знай правила своє, що вони люди маленькі, звикли мозолями заробляти шматок хліба.

А коли «дядя Миша», старший майстер, «фольксдойч», проговорився якимось, що Яня наглядає за робітниками за дорученням адміністрації, а може, й гестапо, хлопці і зовсім розбили глек між собою, часто сварилися.

Привід для сварки знайти було неважко. Улезько ж подавав тісто для вальцювання Луценку, і той щоразу скаржився, що Микола не справляється з роботою.

— Та він мене по руках і по ногах в'яже,— сердито доводив старшому майстру Луценко.— Ви б його трохи накрутили...

Улезько вдавав із себе простачка, чухав потилицю, захищався:

— Та хто йому вгодить, оцьому циганчуку,— кивав на Луценка.— Скільки років мішу тісто, всім годив, а це якась напасть на мою голову. Не розгинаєшся... в очах темніє, а він все одно гавкає.

«Дядя Миша» й сам бачив, що Улезько не лежень, а старається, як і Луценко, й коли б не було в цеху цих двох, то йому, старшому майстрові, довелось би скрутнувати з дівчатками і такими каліками, як оцей стукач Яня.

Згадали хлопці й про те, заради чого встряли сюди на роботу. Як пожартував Улезько: пора переходити на утримання рейху.

Луценко ближче познайомився з «дядею Федею», старшим механіком. Охоронці добре його знали і на прохідній не обшукували. Навіть того, хто йшов разом із Федором, не чіпали.

Хлопці попідшивали спіднизу до фартуха кишені. Насипали туди макаронів чи вермишелі, зверху вдягали широкий піджак і йшли з Федором. Минали прохідну, як свої, без перевірки. А Петро примудрився й тісто виносити: розкачає шматок тоненько, вкладає на грудях під сорочку і простує собі поволеньки, гомонячи з старшим механіком, наче й не могли німці за крадіжку пристрелити на місці.

Марина Матвіївна тепер не могла нахвалитися своїм «синочком» — таки він їх із старим вирятує од голодної смерті. Бо з чого б жили? Ні городця, ні садочка, ні запасів ніяких.

Одного разу Петро запхнув під сорочку більший кусень липучого тіста, ніж завжди, минув благополучно прохідну, але попрямував не додому, а до Сидорчука.

Після елеватора Олекса ще й досі ніде не працював. Петро знав, що то наказ «Баті»: Сидорчук натискав на німецьку мову, що було необхідно для якихось дальших важливих акцій, і Галина, як тільки могла, пособляла йому.

Отож Луценко й поніс «пайок» приятелєві.

Як завжди, підійшов до будинку не з вулиці, а через прохідний двір, з боку Московської. У тайнику налапав непомітну для стороннього ока дротинку, тричі смикнув за неї. На дощаній галереї, що виходила на подвір'я, з'явився Сидорчук. Кивнув — можна заходити. Приставною металевою драбиною Петро миттю вибрався на галерею, а звідти за Олексою зайшов до його кімнати.

— Рятуй! — шепнув захекано.

Сидорчук кинувся до вікна, що виходило на вулицю: чи не погана за Луценком. Петро голосно зареготав:

— Та ні, ось тут рятуй мене,— показав на груди,— тісто... Наче й не густе було, а поки доніс, попрілипало, як смола...

Одривали розбухле тісто, що липло до пальців, до одягу, і пирхали од сміху, наче хлоп'яки, що вигадали для себе якусь веселу шкоду.

Олекса подякував:

— Оце вчасно... А то Галина гайнула на села: шило на мило міняти. А в квартирі, як і в животі,— торічеллієва порожнина. Така бідність завелася, як казала колись моя мама, і kota з запічка нічим виманити. Якби це Галинка була вдома, зараз нам вареничків би наліпила...

— Самі наваримо,— запевнив Луценко, що був, як кажуть, і швець, і жнець, і на дуду грець. Міг і вареники зготувати не згірше од будь-якої господині.— І коржиків напечемо.

— Бачу, бачу! Ти, Петре, таки спец по борошномельних справах. То рибок зерном із елеватора підгодовував, а тепер для друзів тісто у вермахту позичаєш...

Олекса мерщій розпалив плитку — тут уже він був спецом; з тонко розкачаного тіста понавидавлювали склянкою кружальця коржиків, повкладали на сковорідку, а збоку ще й паляничку посадили. І невдовзі по кухні попливли пахощі печеного тіста, такі лоскотливо-апетитні, що хлопці, не криючись, раз у раз зголодніло ковтали слину, аж розмовляти стало важко.

У відрі на кухні знайшли кілька напівзогнених картоплин, нашкребли з сільнички пучку солі — й уже забулькала в каструлі юшка. Олекса щипав від лишку тіста маленькі шматочки, кидав в окріп.

— Галушки! — проголосив урочисто.— Справжні!

Потім запарував у склянках чай — без цукру, звичайно, але окріп заварили пригорілою шкоринкою з паляниці, й на колір він був як грузинський чай.

Коржики хапали прямо зі сковорідки, ще й не допечені як слід, гарячі, аж обпікали пальці. Жартуючи, обхукували, студили, гризли, мов не знати які ласощі.

Усе складалося так, як завжди буває під час несподіваної зустрічі щирих приятелів,— експромтом, нашвидкуруч і водночас — просто, невимушено, що краще й не вигадати.

Розмовляли в сутінках, а бачили один одного, мабуть, чіткіше, ніж могли бачити по-видному. Згадали «Батьку» — як там його Магда. Нелегко, мабуть, йому,— Галина казала, що Магда стала ще злішою, якась постійно знервована, наче всього остерігається і всіх ненавидить. А як працюється «Баті» на заводі в адмірала Бодеккера? Переказують, що адмірал буцімто хвалить пана інженера Корнева, покладається на нього більше, ніж на своїх німецьких колег.

Згадали про Гавриленка, і Петро відверто висловив невдоволення: не подобається його хизування, ніби все вирішує він, усе залежить від нього. На інших дивиться зверхньо, мов на своїх підлеглих. На роботу не влаштовується, вдає із себе героя-детективщика, заступника «Баті».

— «Батя» йому вже зауважував,— заспокоїв Луценка Олекса.— А ти, земляче, завжди з мухи робиш слона. У Гавриленка такий характер: не хвастоне, то й не дихне.

— Тобі все смішки...— буркнув Петро.

— Ох, Петре, Петре,— зітхнув Олекса.— Хіба ти не бачиш, що це сміх кризь сльози?

— Бачу...

Вони ще довго сиділи в сутінках, гомоніли про наболіле, обоє раді цій непередбаченій конспірацією зустрічі...

8. ПЕРШІ ВИБУХИ

Певна річ, Сидорчука поки що обминали не лише тому, що він вивчав німецьку мову, яка мала послугувати йому у подальших операціях. Просто Лягін пам'ятав суворе солдатське правило: «Підрильник помиляється раз у житті»,— і намагався приберегти Олексу для найвідповідальніших диверсій.

Але цього разу Сидорчук сам напросився.

Галина пішла «міняльницею» на села, як вирушало багато міських жінок, бо голод ставав дедалі відчутніший. Поки осінь і ще не встигли всього вишкребти із селянських засків ненажерливі окупанти, люди поспішали запастися на зиму жменюю пшона чи квасолі, міркою зерна, яке можна буде змолоти, обливаючись потом, на саморобних жорнах.

Заодно Сидорчук попрохав Галину зайти на хутір Шевченка до свого товариша Дем'яненка. Мовляв, передай те то й те, а той уже сам знає, що треба, та й виміняти щось із продуктів допоможе.

Без Галини Олексине німецьке «шпребання» посувалося туго, і він нагадав про себе Корневу.

«Батя» вказав на об'єкт на розі Херсонської та Радянської — треба його знищити.

Тут, на території колишньої взуттєвої фабрики, німці влаштували склад військової амуніції. У підвалах із загратованими вікнами, в просторих цехах лежало різне майно, обмундирування, а на подвір'ї тісно стояли довгі, схожі на залізничні контейнери, автофургони із військовим спорядженням.

Кілька днів Олекса вивчав охорону об'єкта, придивлявся, як можна пробратися на подвір'я, де зручніше закласти міни. А потім навідався до своєї давньої знайомої — тумби на розі, поставив там знак для Луценка — потрібні міни.

Петро вважався головним постачальником вибухівки. Того ж таки дня він побачив отой непомітний для інших знак.

Ще до приходу в місто гітлерівців вибухівку розтикали по різних схованках. Цією ризикованою справою — а що в їхній роботі було не ризиковане? — займалися Луценко і Улезько. Петро порадився з Миколою, і вибухівку вирішили брати зі схованки в руїнах театру. Найближче і найзручніше. Увечері взяли граблі, лопати і заходились наводити порядок на Луценковому подвір'ї. Позгрібали сміття (а двір великий, повно всілякого мотлоху, особливо після постою німецьких солдатів), стали носити в запустілу руїну, щоб там нібито прикопати. А тим часом відкопали вибухівку, сховали під кущем, притрусивши гнилим бадиллям.

Трудилися по-хазяйському. Марина Матвіївна, вмостившись на лавочці біля свого коридорчика, кожному, хто заявлявся поблизу, хвалила хлопців, — мовляв, які вони молодці. Нікому на думку не спало прибрати подвір'я, коли таке довкруг коїться. А воно, либонь, треба завжди про чистоту дбати, як би тяжко не жилося.

Коли зовсім стемніло, хлопці перенесли вибухівку в підвал до Луценка, у закуток, де зберігалося паливо, і Петро старанно пообкладав сухими полінцями гладенькі, схожі на бруски господарського мила плитки толу.

А вночі виготовив з них міни, і наступного дня на колишній взуттєвій фабриці пролунало кілька вибухів. Густий чорний дим завалував із повибиваних загратованих вікон напівпідвального приміщення.

Пожежа швидко розросталася. Палали склади, цехи, автофургони серед подвір'я.

На вулиці полохко зупинялися перехожі (цікавість пересилувала страх і обережність). Озираючись на всі боки, дивились на те гуготливе вирування вогню, перемовлялися стиха.

— Мабуть, розігрівали мотори і загорілося, — висловив хтось припущення, але так непевнено, що відчувалось — і сам не повірив у сказане.

Інший додав, не приховуючи іронії:

— Ніколи не подумав би, що мотори отак вибухають, коли їх прогрівати...

Вслід за пожежниками на подвір'я фабрики ввірвалася машина з гестапівцями, і потім звідти чулися постріли, наче десь там, у підвалах, і досі ховалися підричники, й гестапівці ніяк не могли їх знищити.

— Припекло...

— Тепер озвіріють ще дужче. Краще б не дратувати.

Хто висловлювався щиро, хто з лукавістю, а хто відверто лицемірив — важко було збагнути. Ніхто нікому не заперечував, не доводив — мовчки згоджувались чи не згоджувались, знаючи одне: якщо побачив щось на власні очі, то воно таки правда — у місті вибухи, отже, боротьба з ворогом продовжується...

Через тиждень коло тумби Луценко помітив Гавриленка. Той, вибравши момент, коли поблизу нікого не було, передав розпорядження «Баті»: принести дві толові міни, шнур і капсулі.

Зустрітись домовилися наступного дня, у скверіку біля театру імені Чкалова.

Вдосвіта, коли старі ще міцно спали, Петро подався в сарайчик. Поцюкав спершу сокирою — наколов трісок для підпалу, набрав у відро вугілля, приніс, розтопив плиту, знову повернувся до комірчини, і звідти ні-ні та й долинали поцюкування сокири, мовби ще готував дрівець. А справді — готував міни. Вкладав толові плитки, як ото кладуть при муруванні стін звичайні цеглини, зверху й знизу припасовував товсті картонки, потім циганською голкою обшивав той пакунок цупкою матерією, прорізував ножиком дірочки для капсулів. Кілька, щоб у темряві, поспішаючи, легше було застромити капсуль.

Коли йшов з дому, старі вже повставали. Марина Матвіївна хотіла всунути Петрові до кишени жменю коржиків —

спекла до чаю, але він запевнив, що уже взяв для себе сніданок. У руках справді тримав невеликий згорток.

В скверіку біля кінотеатру Чкалова сів на лавочку, розіслав обік газету, розклав на ній свій нехитрий сніданок — хліб, картоплю: мовляв, сіла людина перекусити.

А через кілька хвилин помітив і Гавриленка, що наближався Адміралтейською.

Мимоволі знову ворухнулася думка — якийсь він, цей Гавриленко, не такий, як інші. І досі ходить у фетровому капелюсі, в світлому макінтоші, котрі їм видали всім ще до приходу німців... Але думку ту миттю заступило інше — як непомітно передати пакунок?

Дожував картоплину, вже й не відчуваючи її смаку, став згортати папір. Щось упало на землю, він нагнувся дістати, і в ту ж мить, висмикнувши з-під поли згорток, поклав його між ніжкою лавочки й урною.

Гавриленко підійшов ближче, а Петро підвівся, вкинув зіжмакану газету до урни і, навіть не глянувши на, здавалось, цілком випадкового перехожого, що наближався, бай-дуже закрокував геть.

Біля вітрини, коло виходу, зупинився, ніби його щось там зацікавило: стежив за Гавриленком.

Той стрельнув до урни недопалок цигарки, не попав, нагнувся підібрати і таки вкинути до урни. І вже пакунок біля ніжки лавочки не стало.

Потім Гавриленко пройшов мимо Луценка, який мусив прослідкувати, чи немає «хвоста». Аж до Микільської довів Луценко зв'язкового, подав знак, що все гаразд, і тоді, завернувши в сусідній провулок, пішов своєю дорогою...

Минув день, другий, третій...

І раптом опівночі місто, що спало тривожним сном, розбудили вибухи — ще могутніші, як на взуттєвій фабриці.

Прокинувся од них і Лягін. Саме снилося, наче стояв на плавучому крані в порту і доводив адміралу Бодеккеру — своєму шефові, що напівпритоплений, перехняблений набік кран можна врятувати, якщо й з другого боку відсіки затопити водою. Крен тоді зникне, і можна буде рівномірно відкачувати з крана воду. Бодеккер мовчки хитав сивою головою, як раптом кран гойднуло так, що він, Лягін, ледве втримався на ногах...

Сидів на дивані, сторожко вдивляючись у темряву, намагався дотямити, де він і що з ним. Ага, це приснилось... Але ж, прислухавшись, чув, як за стіною, де мешкав брат

господині, відставний генерал, що приїхав з Німеччини, виникла неголосна розмова, долинули кроки.

Зненацька гахнуло ще раз, і тоді Лягін збагнув: це не ввісні гойднуло, це таки струснулося ліжко од сильного вибуху десь неподалік.

«Десь»... Оте «десь» він добре знав — вибух мав статися у міському парку. Лягін чекав на нього ще звечора, прилігши на дивані у темній кімнаті,— пішов до себе, щоб не морочив голови своїми теревеннями Дуккертів гість. Ліг і не зчувся, коли задрімав.

Підхопився, наблизився до вікна, прохилив маскування: над чорним гребенем парку погойдувалась рожева медуза, погрозово ворушила довгими закривавленими щупальцями — мряка розмивала гострі язики полум'я. Навіть крізь щільно зачинене вікно чулося дрібне лускотіння, наче ото коли в піч упхнути крутень мокрої соломи і вона, потріскуючи, ніяк не візьметься вогнем — рвались патрони.

Потім гухало ще, мабуть, вибухали бочки з бензином, і незграбна багряна медуза в небі погойдувалась, мов на хвилях, простягала навсебіч жовтаві щупальці.

У парку стояла німецька автоколона — машини з боеприпасами, пальним, провізією. Поспішали до фронту, а, виходить, Сашко Чорний скоротив їм шлях...

Лягін, радісно стривожений, підійшов до вікна.

«Та-ак...— подумав задоволено.— От іще раз нагадали гітлерівцям, де вони знаходяться. Хай пам'ятають — тут їм спокою не буде. Н-не буде!»

Зненацька постукали в двері. Може, прикинутись, що спить, але ж хто повірить, що він може спокійно спати й не чути цього нічного гухання. Обізвався:

— Зайдіть.

Увійшла Магда — бліда, заспана, непричесана, видно — з постелі. Згадав, що вона ще звечора злилася на всіх, а потім, поскаржившись на мігрень, зникла в своїй кімнаті.

Лягін дивився запитливо.

— Вікторе Олександровичу,— мовила Магда тоном, в якому виразно проступала досада: мовляв, мені дуже не хотілося йти до вас і це говорити, але змушена.— Мама і дядя просять вас зайти до вітальні.

Лягін мовчки попрямував до вітальні.

Господиня стояла серед кімнати, наполохана, мов квочка, що помітила небезпеку, намагалася надмірною чемністю приховати свою розгубленість. Йй, певне, було дуже ніяково перед братом за такі непередбачені неприємності.

— Брат ніяк не дотямить, що сталося...— звернулася за-

побігливо до Лягіна.— Я пробувала йому пояснити, але, очевидно, мої слова не досить переконливі. Може, ви поясните...

Брат — старезний і весь такий зморшкуватий, наче його довго мочили у воді, а потім висушили — ствердно закивав довгастою, голою, мов коліно, головою.

Лягіну хотілося розповісти цьому дохлому завойовникові з великої Німеччини про все відверто: хай на старості літ збагне, що таке чужа земля, хай у свій хвалений фатерлянд повезе правду, як зустрічає радянський народ «визвольтелів».

— Це — звичайнісінька диверсія,— пояснив він спокійно.— Певне, більшовицькі агенти підірвали якийсь військовий склад з боеприпасами.

Стара подивилась на Лягіна докірливо: мовляв, навіщо про це говорити отак прямо, вона ж тільки-но доводила братові інше, заспокоювала, ніби це якесь розмінування абощо. Чи варто хвилювати старенького гостя? І вона перевела погляд на брата, вибачливо усміхаючись.

Магда вдала, що її анітрохи не цікавили подібні розмови, й непомітно вислизнула з вітальні.

А брат — він же був колись генералом — заходився доводити пану інженеру, що таке не передбачено жодними міжнародними нормами, і чи варто місцевому населенню зловживати терпінням фюрера...

— Можливо,— вислухавши просторікування гостя, невпевнено мовив Лягін.— Але чи не в тому й полягає найбільша складність життя, що всі не можуть думати однаково.

— Ми змусимо всіх думати однаково! Як потрібно нам!.. — безапеляційно заявив колишній генерал і потім ще довго плів щось про лицарські закони ведення війни, що, мовляв, німецька армія завжди виступає на ворога з відкритим забралом, тоді як її супротивники вдаються до хитрощів та лицемірства, і лише завдяки цьому й домагаються, зрештою, іноді переваги...

Лягін ледве вгомонив старого, запевнив, що хвилюватись йому ранувато, час покаже своє, а зараз краще йти до спальні досипати лишок ночі.

І в затишному особнячку Дуккертів знову залягла тиша — глуха, гнітюча. Здавалося, всі поснули, тільки Лягіну в своїй кімнатці ще довго не спалося. Він дивився за вікно, а в його очах весело ворухився рожевий відблиск далекої заграви, то пригасаючи, то ще яскравіше спалахуючи.

«Не матиме ворог спокою на нашій землі...» — подумки повторив Лягін твердо.

9. НАРАДА НА МИКІЛЬСЬКІЙ

Минуло більше двох місяців, як німці вступили до міста. Час не такий і довгий, може навіть, за інших обставин, то й зовсім короткий, але тепер, коли кожен день таїв смертельну небезпеку і кожна хвилина несла горе й нестатки, здавалося, що минуло вже дуже багато днів і ночей.

Тепер особливо відчувалося, що тривалість людського життя вимірюється не кількістю прожитих днів, місяців чи й років, а кількістю пережитого.

Лягін вирішив зібрати групу, підвести підсумки зробленого, обміркувати спільно, що робити далі.

А ще треба поздоровити друзів зі святом Жовтневої революції. Календар показував шосте листопада. Цього дня люди раніше збиралися вечорами, відзначали велику дату, раділи пройденому шляху, мріяли про майбутнє. Тож і тепер, за окупації, треба провести цей вечір разом.

Зібралися в невеличкому будиночку на Микільській вулиці. Сходились обережно, по одному, під найпильнішим наглядом.

Лягін тепло поздоровив товаришів зі святом, розповів про становище на фронтах, складне й тривожне, але, запевнив твердо, Москва стоїть, і не вдасться Гітлеру, як він хвалькувато заявив на весь світ, приймати парад своїх військ на Красній площі сьомого листопада.

— Становище на фронтах стабілізується,— вів неголосно Лягін, уже самим виглядом своїм і впевненістю заспокоюючи кожного, хто слухав його, вселяючи в серце віру.— Війна поступово набирає затяжного характеру, а час тепер грає на нас. Саме за таких обставин наша допомога фронтів особливо потрібна.

Підпільники зосереджено слухали. Це ж уперше за окупації зійшлися вони і ось сидять отут, відчуваючи себе єдиною організацією, загоном, що діє не сам по собі, а разом з усім народом, з усією Батьківщиною, з Москвою, що зараз ніби така далека, а справді, може, навіть ближча, ніж будь-коли раніше.

Гавриленко не втримався:

— А в Москві знають про нас?

— Безумовно...— ствердив Лягін.— Поки що маємо змогу надсилати радіодонесення... Зроблене нами не залишиться непоміченим.

На якусь мить у кімнаті запала така глибока тиша, що стало чути, як полускує гнотик саморобного моргунця.

— Від невдач на фронті ворог з кожним днем люті-

шає,— заговорив знову Лягін, так само неголосно, але твердо.— І нам ставатиме дедалі важче. Та ми зобов'язані виконувати свої завдання, як би суцужно не доводилось. Нас послала сюди Батьківщина, партія. Пам'ятайте: передусім залізна конспірація і ще раз — конспірація! Інакше ворог нас викриє, і ми загинемо, не принісши ніякої користі народу, нашій спільній боротьбі. А найболючіше — загинути, не зробивши того, що міг зробити. Кожний день, кожна мить нашого життя мають бути сповнені боротьбою. Як говорив колись Олекса Петрович, — повернувся він до Сидорчука, — лиш боротись — значить жити!

— То не я так сказав, — гучно озвався із сутінок Олекса, — то Іван Франко.. У школі вчили його вірш.

— Та тихше, — цитькнув на нього Улезько. — Загуб.. Ще фриць побудиш..

Гавриленко й собі спробував вставити дотеп, але вийшло невдало. Хтось незлобливо запитав:

— Можна сміятись, чи щось іще буде?

Лягін попрохав:

— Не всі разом... Кожен матиме слово і скаже про своє, наболіле. То хто перший? Сидорчук? — Знав, що Олекса не любив тягнути, та й хотілося, щоб той своєю веселою вдачею надав нараді ще більшої невимушеності й довіри.

Сидорчук почав з елеватора. Як він вдягнувся в німецького бауера-колоніста і став на елеваторі за старшого.

— А Петрові, — кивнув на Луценка, — довелося виконувати незавидну роль мого наймита... — Далі пересипав розповідь жартами, й хлопці весело пирхали сміхом.

Потім Олекса розповів про знищений склад на взуттєвій фабриці, і, хоч при цій операції було менше цікавого, все ж друзі слухали його з цікавістю.

— Отакі наші скромні подаруночки в честь великого свята!.. — підсумував він бадьоро.

Згадав і про налагодження зв'язків з підпільними групами у Вознесенську та Знам'янці, про Галину — саме з її допомогою дещо робилося — і несподівано закашлявся.

Хтось лукаво кахикнув, і Лягін мимоволі всміхнувся — ну наче хлопчачки в класі.

— Про Галину ми ще поговоримо, — виручив він Олексу, — а поки що продовжуй про себе.

— Та в мене, власне, уже все...

Після Сидорчука зразу ж обізвався Луценко — намагався й тут бути поряд зі своїм земляком. Промовляв неквапом, хмурився, наче був невдоволений і самим собою, і тим, про що доводилось говорити.

Петра серйозно турбували запаси вибухівки.

— Найбільший тайник на вулиці Свердлова ми втратили, — поскаржився він. — Там мешкають високі гестапівські чини, і подвір'я пильно охороняється.

Кількома словами згадав і про «макаронку», а тоді кивнув на Улезька:

— Про це хай він розкаже.

Микола, відчувши на собі загальну увагу, засовався на місці, зняковівло сипнув словами, пильно позираючи на друзів, на «Батю», щоб уловити, як реагують вони на сказане, чи не плете він зайвого.

— «Макаронка»? А що «макаронка»... Я — мішу тісто, Петро вальцює. Попрацюємо, поки підготуємо й там диверсію, а потім — ауфвідерзейн.

Сашко Чорний ні словом не обмовився про вибух у міському парку, хоч він його підготував і здійснив блискуче. Гаряче став доводити, що зробити можна набагато більше. Гітлерівці гуляють по місту, мов у себе вдома, сплять, пиячать, а вони, підпільники, мають кулемети, гранати, міни й ще чогось очікують.

— Та треба гадам дихнути не давати, щоб ішли й озиралися, спали й у сні од жаху тремтіли!..

Лягія схвально усміхнувся — які вони, ці хлопці, різні за вдачею, але всі мужні і щирі.

Дем'яненко повідомив, як він у радгоспі, де зупинився, організував окрему підпільну групу з місцевих патріотів, як з ними разом пишуть і поширюють листівки з відозвами до населення, допомагають військовополоненим утікати з таборів.

— У багатьох місцях є підпільні групи, — підтримав його Лягін. — Там — розклеєно листівки, в іншому місці — перерізано кабель, а ще десь — спалили військовий склад. Найближчим часом треба встановити з цими групами зв'язок. Тоді й нам легше буде діяти. В місцевому ресторані працюють чорноробами два підлітки, піонери Шура Кобер і Вітя Хоменко. Вони зв'язкові підпілля і допоможуть нам в налагодженні контактів.

Соколов розповів про диверсію на залізниці: вдалося перевести стрілки й зіткнути два ворожі ешелони з солдатами.

— Хай це теж буде нашим подарунком Жовтню, — закінчив скромно...

Виходили обережно, по одному, під пильним наглядом, як і заходили.

Сидорчука й Луценка Лягін попрохав затриматись.

— Сашо,— назвав Сидорчука так, як називав його не часто, в хвилини особливої близькості,— ось тепер давай і про Галину поговоримо.

— З Галиною в нас... ну, дедалі важче од неї приховувати правду. Надто вона розумна, щоб не розуміти всього... Та й я, — признався Олекса, — не байдужий до неї... Ось пішла на села, щоб поміняти деякі речі на харчі, не повертається довго, і я не знаходжу собі місця.

— Я завітаю якось до вас і дещо поясню Галині,— озвався Лягін.— А непокоїтися не слід. Вона викрутиться. Такі, говорила колись моя Зіна, зопалу голови не втрачають, аби доля мала по чому їх гладити. Галина — дівчина відчайдушна, спритна. Може, їй влаштуватися працювати?.. Скажімо, в офіцерську їдальню, на Сухому Фонтані. Там харчуються військові льотчики, аеродромне начальство. Віднині — запам'ятай — це для тебе, Сашо, головне: аеродром! Така робота для Галини не новина, вона ж працювала в гарнізонній їдальні. Для нас це дуже важливо...

— Коли б же вона швидше повернулася,— зітхнув Олекса.

Лягін заспокоїв:

— Повернеться... А тобі, Петре,— звернувся до Луценка, — інше завдання. Теж зв'язане з аеродромом. Незабаром Сидорчукові знадобиться багато вибухівки. Дуже багато. Ти, так би мовити, наш... — Лягін примовк, ніби намагаючись точніше визначити обов'язки Луценка, — нарком постачання, — усміхнувся. — Думаю, таки доведеться зайнятися тайником на Свердлова, сімнадцять.

Луценко помовчав, тоді нагадав:

— У тому ж дворі поселились німецькі офіцери... Я казав... Високі чини, посилена охорона.

— Знаю,— зітхнув Лягін.— І все-таки вибухівку з тайника доведеться забрати. Там наші найбільші запаси. Не квапся, обдумай. Це саме той випадок, коли насамперед слід пам'ятати давнє мудре правило: сім разів одмір, а раз одріж. Завдання складне, але що в нашій роботі просте? На підмогу бери Улезька. Ви з ним тепер свояки... Як тільки все буде зроблено, повідомите Сидорчука.

10. ДАЛЕКИЙ ПРИЦІЛ

Дні минали, а Галина не поверталася.

Люди, що приходили з мандрів по селах, розповідали різні жахи. «Торбешників» — так прозвали оцих нещасних, гнаних голодом, обвішаних торбами, немов жебраки,—

фашистська солдатня і поліцаї грабували, виловлювали і відправляли в табори або й до Німеччини, вбивали.

Коли б і з Галиною не трапилося якогось лиха. Знав її бідову вдачу, вірив, що викрутиться з будь-якої скрути. А проте дедалі частіше, лишаючись довгими осінніми вечорами в порожній квартирі, зупиняв стурбований погляд на Галиному портреті. Дивився на ніжний профіль лица, на буйну хвилю розкішного волосся і проймався щоразу більшою ніжністю, відчутніше переконувався, настільки рідною стала для нього ця людина. Навіть не уявляв уже себе без неї.

Тепер пильніше, ніж будь-коли, дослухався до кожного кроку на стугонких сходах і, хоч уже безпомилково впізнавав її кроки, все одно — лиш починали приступці металево гудіти під чиеюсь ногою — насторожувався, чекав.

А коли сам повертався, то навмисне гупав ногами гучніше, аби Галина, якщо вже вдома, почула (вона теж упізнавала його ходу) і вибігла назустріч.

Але наближався до дверей, а вони зловісно німували — ніхто не поспішав відчинити, і Олекса, хоч мав ключа, починав стукати, як стукав лише він: «тук» і потім швидко двічі — «тук-тук»... Та й після цього з-за дверей не долинало жодного звуку. Переконався, що в квартирі немає нікого, відмикав двері, і довгий металевий ключ тремтів у його міцній, загрубілій руці.

Знову навідався Луценко. Смикнув за дротинку, сховану в тайнику біля чорного ходу, — його приходу Олекса не міг сплутати з чиймсь іншим. І цього разу приніс шматок тіста. Олекса, хоч був голодний, не став нічого затівати, мовчки одніс тісто на кухню. Повернувся, спитав, як справи з тайником на Свердлова. Луценко знехота признався — справи погані. Двір посилено охороняється. Правда, є одна думка, але як справи повернуться далі, казати рано. Можливо, доведеться перебиратись на іншу квартиру. Про це слід повідомити «Батью».

— Але вибухівку однак дістану, — поспішив запевнити Луценко. — Під землею пролізу, а дістану!

Олекса здогадався: Петро навідався, щоб дізнатися про Галину. Мабуть, уже тривожився за неї не менше, як він. Подумки подякував за те Петрові.

Луценко вийшов од Сидорчука знову ж таки через галерею, приставною залізною драбиною у двір. Непомітно думки повернулися до своєї подруги: отієї, єдиної, що залишилася в окупованому Києві. Як там вона? Мабуть, й

там зараз тяжче, аніж йому тут. І чи дочекається вона його живого?

Сидорчук провів товариша уважним поглядом з вікна, тривожно прислухаючись, чи не чути кроків на сходах. А коли Луценко розтанув у сутінках, Олекса підійшов до дивана, сів стомлено і так, прислухаючись, не помітив, коли й задрімав.

Тож коли його обережно поцілували в лоб, а потім ще й скубнули за вухо, він, розплющивши очі, ніяк не міг догадатися, де він і що з ним. Чи це йому лише сниться? Але ж ні. Галина стояла над ним і, усміхаючись, удавано строго супила тонкі чорні брови: мовляв, як можна заснути, не зустрівши її?

Олекса підхопився на ноги, аж пружини дивана жалібно зойкнули і потім довго побренькували, мов ніяк не могли змиритися з такою безцеремонністю, гнівались.

— Мамочко... ти? — здійняв догори своїми могутніми ручищами Галину, як ото, буває, батько, повернувшись із роботи, легко підхоплює на руки дитинча, що радо кинулося йому назустріч. — Галинко, ти?! — перепитував, бо вона справді була мало схожою на ту Галину, з пишно розпущеним волоссям, на фотографії, що останнім часом невідступно стояла в нього перед очима.

По-бабському запнута до брів старою сірою хусткою, обвітрена, зчорніла, з набряклими од безсонних ночей і пронизливих вітрів очима, з полупленим носом, потрісканими губами. У мокрій фуфайці і завеликих, не по носі, гумових чунях.

Можна і не впізнати...

— Галинко, ти? Не обміняла ти й себе на селак?

— Та й ти щось дуже змінився... змарнів... — випручалась нарешті з міцних Олексиних рук Галина. — Кажуть, довга розлука змінює людей, але робить їх внутрішньо ближчими.

— Можливо. Але краще-таки не розлучатися.

Галина вийшла в передню, зняла хустку, фуфайку, чуні — мокрі, брудні. Причепурилася.

А Олекса заходився поратись коло плити так спритно, як тоді, коли вперше приносив Петро свою катанку тіста. Миттю розтопив плиту, навидавлював коржиків. Забулькав суп із галушками. Аж не вірилося, що Олекса, плечистий та огрядний, вміє отак моторно обертатися.

Галина тим часом витягувала з кошика свої трофеї: шматок старого, поруділого сала, схожого на толову плитку (порівнялось Олексі мимоволі), сизуваті головки часнику,

в'язку цибулі, вузлик квасолі, обгорнену марлею грудочку сиру, — і Олекса захоплено вигукнув, що вони зараз влаштують бенкет, якому позаздрили б і казкові королі.

А коли вже сиділи за столом і в тарілках парували свіжий суп, заправлений шкварками й смаженою цибулею (чи є на землі смаковитіший запах?), коли в кімнаті стояв дух свіжоспеченого коржа з підгорілою шкоринкою, Галина стала розповідати про свої мандрі.

Затрималася, бо таке довкруг діється, що розказати — й то волосся стане дибки. Скрізь вішають, розстрілюють, нищать людей, як тільки можна, ніби окупантам здається, що невинних на цій землі немає. Всюди облави, хапають малих і старих.

— Мені було легше... Виручала німецька мова і те, що я — «фольксдойч». Вдавалось і поліцаїв обдурити, і обшуку уникнути. Ще й іншим жінкам, попутницям своїм, допомагала — на поїзд сісти чи від настирливих солдатів відчепитися.

Вражень було так багато, що Галина раз у раз перескакувала з одного на інше.

Там наші літаки поскидали листівки, що німців одігнано від Москви; там партизани повісили прислужливого старосту; а на Жовтневі свята підпільники в одному містечку вивісили над німецькою управою червоний прапор із серпом і молотом. Ходять чутки і про миколаївські справи...

Про підпільників люди так і говорять — «наші», не остерегаючись ні поліцаїв, ні фашистів.

Потім Галина згадала про страшні події в Києві — багато молоді розстріляли гітлерівці в яру над Дніпром, прикидали їх землею ще живими, і не один день ворушилася та могила...

— Як можуть люди таке чинити?.. — Галина проковтнула клубок, що не давав їй говорити. — Колись я гордилася, що народилася німкенею, а тепер про це соромно признатися...

— Ну-ну, — заперечив Олекса. — Нація тут ні до чого. Мені, думаєш, легко повірити, що поліцай теж українець... Як і я! А він мені найлютіший ворог. А ти, німкеня — друг і помічник. Тут справа складніша, і не нам зараз розв'язувати ці проблеми. Давай помірковано ось про що...

І Олекса сказав, що більше не пустить її в таку подорож — досить наслухався всіляких жахів. Чому б не влаштуватися Галині десь на роботу, хоч би в офіцерську їдальню на Сухому Фонтані. Працювала ж до війни у гарнізон-

ній ідальні. Там харчуються льотчики, а Гітлер своїх любимчиків годує як на убій, можна буде й собі дещо від них увірвати. Та й аеродромне начальство там харчується, а з ними водити дружбу не завадить.

— А згодом... — Олекса пильно примружився. — Твої нові знайомі й мені допомогли б десь притулитись... на тепле місце.

— Тобі? На тепле? — недовірливо перепитала Галина.

— На гаряче!.. — засміявся Олекса. — У кочегарку, скажімо.

Галина теж розсміялася:

— То дійсно гаряче.

— Ну як? — помовчавши, нагадав Олекса. — Спробуєш?

Через тиждень вона вже працювала в офіцерській ідальні на Сухому Фонтані. Старшою офіціанткою. Комендант, приймаючи на роботу, навіть не хотів дивитись на її документи. «Ви — німкеня, — заявив гонористо, — оце ваш єдиний і найголовніший зараз документ. Беру вас на службу, і не просто офіціанткою, а старшою. Будете в ідальні моїми очима і вухами! Розумієте? Ви знаєте місцеву мову і краще зможете орієнтуватись за нинішніх обставин...»

— О, ти просто геній, — хвалив її Олекса. — Маючи таке блискуче знайомство, може, й мені пощастить влаштуватись... кочегаром! — не міг обійтись без жарту. Хоч той жарт промовлено було цілком серйозно.

Через кілька днів вони разом вирушили на аеродром: один з поважних Галининих клієнтів запевнив, що досить від його імені звернутися там до головного інженера Молля, його давнього доброго приятеля, і той усе влаштує.

На пропускному пункті вхід до аеродрому їм перекрив молодий червонощокий вартовий. Прискіпливо оглянув дивну пару. Галина хвацько «хайлькнула», заявила, що йдуть вони до головного інженера Молля. Вартовий натиснув кнопку.

З'явився Молль, невисокий на зріст, літній уже. Запитливо подивився на незнайомих йому цивільних, і Галина поспішила пояснити, що вони до нього, панна головного інженера, — підкреслила слово «головного», — за рекомендацією його доброго знайомого, генерала авіації Шпіллера, котрий буває в ідальні, де вона, німкеня Адель Кельм, має честь працювати. А справа у них така: чи не взяв би пан Молль до себе на роботу її чоловіка, пана Алекса. Вони, мовляв, місцеві німці і хотіли б мати за своєї влади пристойну роботу. Пан головний інженер, ще раз наголосила Галина на званні Молля, звісно, їх розуміє...

Молль перевів пильний погляд з Галини на Сидорчука, і той розплився в широкій приязній усмішці, що вмiла так добре завойовувати симпатiю.

Інженер теж пiддався її впливу, посiмiхнувся у вiдповiдь, подав руку для знайомства. Олекса поспiхом стягнув тiснувату шкiряну рукавицю, подав Моллю розлаписту п'ятiрню. На середньому пальцi тiмняувато зблиснув масивний золотий перстень, — Галина наполягла, щоб надiв: мовляв, нiмцi люблять це i вважають за незаперечну ознаку культури й аристократизму.

Молль справдi вдоволено блимнув на перстень i ввiчливо потиснув Сидорчуковi руку. Запросив до кiмнати, де сидiло ще кiлька офiцерiв. Мабуть, черговi. Запропонував стiлець Галинi, Олексi.

— То хто ви за фахом? — повiв дiлову розмову Молль. — Інженер? Лiкар?

— Та нi, — посiмiхнувся нiяково Олекса. — Я — кочегар. Плавав на суднах. Знаю цю справу досконало. Працював тимуща за трьох.

Офiцери скалились до Галини, безцеремонно пiдморгували їй. Позирали захоплено на Олексу — такий справитьсi i за п'ятьох: кулаки, мов пудовi гирi, м'язи аж випинаютьсi, плечi — куртка по швах трiщить. Справного чоловiка має панiнка. Молль погодився:

— Гарзд. Кочегар нам потрiбний. Ви нам пiдходите. Завтра ж берiтьсi до роботи.

Попрощались як друзi. Хтозна, що потiм, коли вони пiшли, плескали язиками офiцери, що думав Молль i молоденький солдат на прохiднiй, але Галина й Олекса знали одне — їм пощастило. Нiкого з мiсцевих людей на аеродром не брали, а Сидорчук вiднинi там працюватиме...

Звiсно, Олекса нi словом не обмовився, що цього вимагав «Батя»...

І про те, що вiн буде на аеродромi не лише кочегаром, теж поки що нiчого не сказав Олекса Галинi. Не мав права...

II. ПiDKOП ДO TAЙНИКА

Сидорчук уже працював на аеродромi, i з вибухiвкою не можна було зволiкати. А Луценко все придивлявся до пiдвiр'я на Свердловова, i сказане колись немов випадково Олексi — «хоч пiд землею пролiзу, а вибухiвку дiстану» — тепер нагадувалось дедалi частiше. Мабуть, таки справдi доведетьсi добиратись до тайника якось попiд землею.

Збройний наскок вiдпадав — двiр пильно охоронявся, i

якби навіть вдалося знищити варту, то піднята тривога не дозволила б дістатися до тайника, бо розкрити його — не швидко справа. Навіть зайти до двору не вдалося: тільки-но пробував поткнутися до воріт з пилкою та сокирою, — мовляв, чи не потрібно розпилати дровець, поколотити, — як вартовий грубо відпроваджував геть.

Тоді Петро став обстежувати сусідні двори, придивлявся до різних сарайчиків та прибудов. Приходив як пильщик, торгувався за плату з людьми, так ні до чого й не домовляючись, а тим часом запам'ятовував кожну дрібничку, що могла потім знадобитися: приставлену до стіни драбину, проломину в паркані, зарослу бур'яном яму чи якусь купу сміття. Сусідне подвір'я від вулиці Велика Морська було відгороджене високою саманною стіною, і перелазити через неї, та ще з вибухівкою, певна річ, не вдасться. Отож думка поступово поверталася до єдиного: доведеться робити підкоп — тайник знаходився якраз по той бік стіни, навпроти. Очевидно, хтось передбачав, що обставини можуть скластися саме так, як вони склалися, і доведеться добиратися до вибухівки з сусіднього двору.

Хоч підкопатись у двір, де мешкали німецькі офіцери, теж не проста справа, але, здається, це був єдиний шлях, аби виконати завдання, і Луценко став гарячково обмірковувати, з чого слід починати.

Щонайперше, треба переселитися сюди, в цей двір, щоб бути тут своїм. Люди налякані різними перевітками та обшуками, і кожна стороння людина в чужому дворі зразу б викликала підозру.

Його господарі прожили в Миколаєві все життя і могли мати там когось знайомого. Отож Петро і запитав у старих, чи не знають вони кого по Великій Морській, шістнадцять. Улезько, мовляв, переказував, що там комусь треба попилати дрова.

Марина Матвіївна замислилась.

— Там же, у флігельку, — згадала, — живе Іван Пантелейович... Мельниченко. Його всі знають — він раніше гас по дворах розвозив... Добра людина.

Петро, не відкладаючи на потім, швидко одягнувся, узяв пилку, сокиру та й подався на Велику Морську шукати Мельниченка.

Флігельок стояв у закутку подвір'я, неподалік од місця, де по той бік, за саманною стіною, знаходився тайник.

«От і добре», — зрадів Петро і веселіше постукав у старенькі стемнілі двері.

Відчинив сивий, але ще, нівроку, при здоров'ї старий.

Спершу дивився насторожено, а коли Петро, поздоровкавшись, передав привіт од Марини Матвіївни, Мельниченко враз подобришав. Аякже, він її пам'ятає: гарна, бідова жінка. Правда, дров для пиляння у них немає, але що Петро — синок його давніх знайомих — заглянув, спасибі, бо такі часи настали: ні люди до тебе, ні ти до людей, кожен тині своєї боїться.

— То ви так у старій квартирі й живете? — поцікавився Мельниченко.

— Не так у старій, як у поганій, — поскаржився Петро.

— А чого ж не поміняти на кращу, — здивувався Іван Пантелійович. — Порожніх кімнат зараз у місті хоч одбавляй. І в нас, у будинку, що на вулицю, гарний підвал пустує...

— Та треба б... — і Петро попросив старого показати отой «гарний підвал».

Старий охоче потупав попереду, Петро — слідом. Коло відчинених навстіж дверей, звідки спускались круті цегляні сходи, Мельниченко зупинився.

— Ось туди йди... Тільки в потемках не захурчи носом донизу.

Петро зійшов у довгий напівтемний коридор, далі, крізь невисокі, мов склепіння, двері — у досить світлу кімнату, — може, вона тільки здавалась великою, бо не заставлена меблями. Такі ж низькуваті двері вели в другу, вужчу, кімнатку, а звідти цементовані приступці вгору, в зовсім темну комірчину. Петро прикинув, що тут можна буде під виглядом сарайчика влаштувати свою «майстерню». Проти підвалу Телятникових, тісного й пропахлого цвіллю, це були справжні хороми. Високі вікна майже наполовину виступали над землею, були в просторих зацементованих колодязях і виходили в двір. З них і саманну стіну видно, за якою й знаходилося те, задля чого тут опинився.

Аж не вірилось, що все так вдало обертається.

Отож треба негайно сюди перебиратися, поки є нагода, і тоді він знайде спосіб, як проникнути до сусіднього двору і забрати звідти найпотрібніше зараз для них.

Петро квапливо вибрався наверх. Старий очікував його біля порога.

— Це, батя, не підвал, а справжній скарб! — в Петровому голосі вчувалося щире захоплення. — Вважайте, ми з вами уже сусіди.

Іван Пантелійович засумнівався:

— Там Марина така, що як упреться, то й на налігачі її не поведеш.

— Скажу, що до вас, то побіжить вистрибом, — нестямився Петро, як на radoшах пожартував.

Іван Пантелійович від тих слів спохмурнів. Мабуть, здалося, що цей парубічко насміхається над його віком. Буркнув невдоволено.

— Ти, хлопче, балакай, та не забалакуйся. Бо я вже давно те забув, чого ти ще й не знаєш.

Попрошавшись із Мельниченком, Петро подався до Улезька — поділитися несподіваною вдачею. Микола був дома не сам. На кухоньці поралась дружина Олена. Почувши, що до них прийшли гості, визирнула крізь двері. Побачивши Луценка, люб'язно привіталася — він їй подобався своєю розсудливою вдачею, тож його появі завжди раділа.

Петро теж зрадів, що застав її.

— Оце добре, що ти вдома... — заговорив одразу ж до Олени. — Пам'ятаєш, колись я говорив, що хотів би перебратися десь на кращу квартиру. Мої старі звикли до свого гнізда, і нікуди їх звідти не викишкаєш. А я оце надбав більш-менш людську хату. Може, ти своїм жіночим оком глянеш, чи варта шкурка вичинки.

Знав, що Микола зрозумів його, але хотів заручитися ще й Олениною підтримкою. Що все впирається в Марину Матвіївну — не сумнівався: старий Мельниченко казав правду. То, можливо, жінка жінку швидше умовить.

Олена погодилась:

— Гаразд... колись глянемо.

— Е, ні, Олено... не колись, а треба зараз, — рішуче заперечив Петро.

Микола підтримав його.

І незабаром вони всі трое опинились на Великій Морській, шістнадцять. Ходили по лункому підвалу, роздивлялися, зважували, а через якийсь час заходились прибирати кімнати, шкребти, чистити, мити.

Мельниченко охоче позичив їм відра, мітлу, лопату, і Петро та Микола бігали раз у раз через подвір'я до його флігелька, частіше навіть, ніж у тому була потреба, — навмисне, щоб їх тут більше бачили.

Мели, миля ще кілька днів, виносили різний мотлох, аж поки підвал став схожий на обжиту оселю — з чистою підлогою, побіленими стінами, зашклененими вікнами. Навіть у комірчині, яку Мельниченко називав «андресоллю», і так її стали називати всі, бо така незвична назва чомусь подобалася, навели порядок. Після того всі трое вирушили до

Телятникових, щоб привести їх сюди на оглядини нової хати.

Іван Герасимович уперся — не хочу туди перебиратись і край. Та Петро знав, що останнє слово буде за Мариною Матвіївною, і як не вмовляв старих, щоб обое пішли дивитися квартиру, Іван Герасимович залишився вдома.

Нова квартира була таки просторніша, зручніша — і східці ширші, і вікна вищі, і коридор світліший, і комірчина те, що треба, в усьому переконалась Марина Матвіївна, але ж...

— Що — але? — нетерпеливилось Петрові.

— Перевозитись треба...

— Це я беру на себе, — запевнив охоче Петро.

— Та й люди хтозна-які тут... Там усі знайомі, сусіди хороші... а коли попадуться сусіди погані, то... — тягла Марина Матвіївна, мов намірилась випробувати Петрову терплячість.

Луценко знову починав доводити, що то все дрібниці, головне — квартира, бо хату людина вибирає не на день-два, а на роки. Його підтримували Улезьки, а Марина Матвіївна однак вагалася: чи й справді не бажала чинити наперекір старому, чи відчула, що надто вже хочуть її переконати, й від того насторожилась, прагнучи здогадатися, чого це іншим так заманулося робити для неї добро.

Петро аж розгнівався — мовляв, старається, а вони ще й сумніваються. Хотів було сказати, що коли не захочуть сюди перебиратись, то він переїде сам, але вчасно стримався: самому сюди перебиратись не можна, — поліція і німці одразу зацікавляться, що це за один — молодий, здоровий — оселився раптом поблизу будинку, де квартирували високі офіцерські чини. Із старими це виходило переконливіше: Телятникови — старожили міста, їх багато людей знає, тож переселилась просто місцева сім'я з гіршої квартири в крашу.

Спробував пожартувати:

— Дивіться, а то передумаю, то потім і проситимете, а не захочу.

Сподівався, що згодом якось таки переконає своїх господарів.

Та сталося непередбачене.

Десь із заходу в Миколаїв повернувся колишній білоемігрант, який до революції володів у місті кількома будинками. Будинок, де жили Телятникови, теж колись належав йому. Білоемігрант — високий, сивий, рожевощокій дідуган — одержав дозвіл від окупаційних властей відкрити в

місті кілька готелів і почав енергійно виселяти мешканців зі своїх будинків.

Івана Герасимовича і Марину Матвіївну він пам'ятав ще з дореволюційних часів — вони прожили на одному місці більше тридцяти років, тож поставився до них поблажливо: запропонував Телятникову бути в готелі сторожем і жити в тому ж підвалі. Іван Герасимович відмовився — навіщо йому така милість? Погомоніли, порадилися з Мариною Матвіївною та й надумали, що, мабуть, таки краще послухатись Петра і перебраться на Велику Морську, щоб ні від якого дідька не залежати.

Дізнавшись про це, Луценко від радості пообіцяв обох — Марину Матвіївну й Івана Герасимовича — відтарабани-ти до нової квартири на двоколі, якою Мельниченко розвозив колись по дворах гас.

Старі од такої високої честі, певна річ, відмовились, але гасівникова двоколка таки добре прислужилася новоселам — нею перевезли все. І вугілля, наготоване для зими, перевезли, навіть викинутий колись старий драпаний матрац, з якого сипались стружки і шкірились іржаві пружини: брати наче соромно й залишати шкода, — може, таки знадобиться на новому місці. Усе перевезли Петро з Миколою на отому непоказному, скрипучому, бозна-коли машеному возику, хоч майна виявилось більше, ніж могло здатися спершу.

Тепер Петрів погляд, ніби магнітом, повертало в одному напрямку: чи проходив подвір'ям, чи стояв у кімнаті коло вікна — все позирав на оту високу саманну стіну в кінці двору. Треба зважити все до найменших дрібниць, щоб, улучивши зручний момент, забрати вибухівку.

Петро точно знав, за скільки метрів по той бік стіни схованка, — над тайником розбили клумбу, і зараз там стирчало бадилля прихоплених ранніми приморозками квітів. Стара акація за стіною якраз визначала край сховища. Усе це Петро уявляв настільки точно, ніби очі його могли бачити крізь саманну стіну.

Підкоп треба зробити точно і вибрати все з тайника так, щоб дебеті дошки, які лежали на широких земляних плечиках на півметровій глибині, не порушились, не прогнулись, аби клумба лишалась недоторканою. Бо коли там, у дворі, помітять, що під клумбою земля осіла, зацікавляться, чого — і одразу виявлять підкоп, звідки його зроблено.

Тепер вечорами Луценко часто ходив по двору з мітлою і граблями — згрібав сміття, падалицю, зносив у той куток,

де за стіною росла стара акація. По цей бік теж вигналось кілька акаційок, мабуть, від коріння тієї, що за стіною, і Петро старанно пообкопував їх. Копуючи, щораз оббивав лопату об саманну стіну — земля осіння, грузька, важко налипала. Стукаючи, прислухався, що там, з того боку — чи не здіймають тривоги вартові, чи не зчинять лементу собаки, якщо вони там є — собака ж чуткіша од найзіркішого вартового.

Доповідаючи «Баті» про свій план викрадення вибухівки, Луценко попрохав, щоб його не квапили, бо хотілося так зробити, щоб під отой підкоп ніяка свиня не підкопалася. Мовляв, поки що все йде нормально, треба тільки дочекатись «гарної» погоди. Темної дощової ночі, щоб хоч око виколи.

Дочекалися. Вітер подув од моря, з півдня, заволік хмарами небо, і вже о п'ятій годині посутеніло, сійнула густа мряка. Вітер косо хльоскав водяними цівками, знавісніло шарпав гілля, гуркотів на даху одірваною бляхою.

До Луценка зайшов Улезько — мовляв, сьогодні ж їм із Петром іти на нічну зміну, на свою «макаронку», а Олена, його дружина, прихворіла, то він оце прибіг забрати до себе Івана Герасимовича й Марину Матвіївну. Олена дуже просида, щоб вони навідалися. Старі зібрались, і Микола повів їх, Тепер у підвалі не лишалось нікого стороннього.

Петро швиденько приготував схованки для вибухівки, а коли Улезько повернувся, взяв заступа, й вони попід стіною будинку прокрались у той закуток, де лежала назгрібана ними раніше купа мокрого листя.

Тихо. Лише дощ лопотить об громохку бляху покрівлі Мельниченкового флігелька, дрібно-дрібно січе, немов невидимі нічні пташки гострими дзьобиками клюють там поживу, плюскотить об широку саманну стіну. По той бік чути розмірене чвакання вартового — ніби поряд, начебто коло них. Здавалось, охороняли не будинок з офіцерами, а саме тайник. Але ті кроки зараз не лякали, навпаки, було добре — вони скрадатимуть їхні звуки, як і завивання вітру, і плескіт дощу.

Пора. Петро став навколінці. Ще раз уважно подивився вгору, щоб копати точно там, де із-за стіни темні стовбур акації, — ледве вгадувалась чорна сучкувата смуга на тлі сизо-попелястого неба. Нарешті увігнав заступ у глевку землю.

Улезько обік приплюснувся спиною до мокрої стіни, пильно вдивлявся в набувнявілу темряву: треба, щоб ніхто не застукав їх отут зненацька. Якщо й нагодиться хтось,

казатимуть, що прикопують купу сміття, аби не розводилось у дворі багнюки, Але хай до такої розмови справа не доходить...

А Петро вкопувався глибше і глибше — уже не навколінцях копав, а лежачи: вигортав і вигортав вогку липучу землю. Та Улезькові здавалося, що копає друг надто повільно, а хвилини тягнуться невимовно довго, що треба швидше, швидше, бо може-таки хтось тут з'явиться і все зведеться нанівець. Хотілось підмінити Петра, допомогти, але ж не міг залишити поста, та й ніяк удвох разом копати. Ось Петра вже й не видно зверху — коли хтось наскочить, то може його й не помітити. А за стіною, як і раніше, розмірено тупає вартовий. І хлюпоче дощ об стіну — спина в Улезька вже зовсім промокла...

Нарешті Петрова лопата у глибині приглушено шкригнула об щось тверде, наче об дошку. Петро відклав лопату, став одгрібати землю руками, обмацувати те тверде, щоб знайти край тайника чи щілину якусь і спробувати витягнути бодай одну дошку. Ще одгріб, узявся за виступ, потягнув на себе. Дошка не піддавалась. Тоді заклав у щілину заступ і натиснув міцніше. Гучно тріснуло. Петро завмер.

Якусь мить обоє сторожко прислухалися. Чули, як за стіною нараз стихло чавкання. Вартовий щось гукнув, понад стіною зметнувся біластий, розмитий дощем промінь — вартовий обмацував стіну кишеньковим ліхтариком.

Минула хвилина, друга — вічність! І от знову зачавкали кроки. Можна продовжувати, але обережніше.

Петро звільна витягнув ще одну бокову дошку, на цей раз так тихо, що й не повірилось, ніби дошка могла настільки легко податись. А потім, крізь утворену нішу, став квапливо витягувати зі схованки невеликі важкі ящики й подавати їх наверх, Улезькові, Микола брав точно, рука в руку, хоч у темряві й не бачив ні Петрових рук, ні того, що брав. Просто хватав подане йому, інтуїтивно відчуваючи, коли й де треба брати, і спритно, точно складав ящики попід стіною, зразу ж притрушуючи їх мокрим листям — про всяк випадок.

Вибрали все — ящики з толом, пакети із капсулями, шнурами й запалами; потім Луценко знову старанно уклав війняті дошки на старе місце.

Немовби все... Ой чи все! Тепер треба добути перенести до Луценкового підвалу, в комірчину, що її називали «андресоллю», надійно сховати, а потім... О, скільки ще буде отих «потім»!

А дощ припускав і, здавалось, не лише землю, а й сутінки вже розквасив, зробив липучими і грузькими. Двір чорнів могильною ямою. Темні вікна, зашторені зсередини маскуванням, зовні ще щільніше були завішені мокрою запоною дощу. Довкола стояли наче не будинки, а похмурі стіни якоїсь опущеної в чорну каламуть фортеці. Але ж це добре — жодного вогника, жодної живої душі. І Петро з Миколою, теж мов не люди, а якісь нічні привиди, снували через подвір'я, то зникали у підземеллі, то знову виринали, нечутно ступаючи по багнюці.

Перенесли цінний вантаж, уклали в наготовані Петром шованки — в сипучій купі вугілля, у штабелях акуратно нарубаних дров.

Ось принесли останні пакунки — капсулі, шнури, пістолети. Кинули на стіл, і обидва знеможено, наче змовившись, сіли. Важко дихали, мовчали. Потім Петро підвівся, пішов замкнув двері. Аж тоді засвітив саморобного — з гільзи крупнокаліберного патрона — моргунця. Глянули один на одного і не могли впізнати — такі були вони не схожі на отих Петра і Миколу, що сиділи тут всього кілька годин тому, перед операцією. Зчорнілі, брудні, у багнюці та вугільному пилу, обліплені мокрим одягом, ніби аж схудли, постаріли за оцей недовгий час...

Та не стали ні митись, ні перевдягатись — Петро взяв пакунки зі столу й вийшов у коридор. Приніс із своєї майстерні важкого осла, виліз на нього і надірвав у кутку край рядовини, якою оббив недавно стелю нібито для тепла. Там була глибока ніша. Засунув туди пакунок, один, другий, заклав отвір цеглою, замазав зверху глиною, що завбачливо наготована стояла в черепку на підлозі. Знову припасував на місце рядняну оббивку.

Аж тоді взялися за себе.

— От і все... — зітхнув полегшено Улезько,

— Все, та не все, — не втерпів-таки, щоб не буркнути невдоволено Луценко. — Пора йти на фабрику...

І вони, погасивши світло, пішли. Квапились, бо таки мушили встигнути на нічну зміну...

12. СЛІДЧИЙ ГЕСТАПО

Нинішня Галинина служба мало була схожа на її колишню, у гарнізонній їдальні. Одне, що виснажлива до знемоги, — щодня від шести ранку й до пізньої ночі — і все на ногах, бігом. А найгірше — принизлива.

Тоді, в гарнізонній їдальні, тебе всі поважали, кожен був радий поділитися з тобою і радощами, і горем, як з рівною, як з людиною.

А тепер ти, наче пес, що з одного позирку господаря повинен вловити його настрої, бажання; коли щомиті, без жодної на те причини, тебе можуть образити, вилаяти.

Харчувалися тут здебільшого пілоти, народ особливо безцеремонний. Кожен вважав, що він вершить долю великої Німеччини і йому дозволено все.

Галина поводитися невимушено, намагалась завоювати довіру і навіть приязнь, щоб, коли вона наближалась до столика, не вмовкали ні рядові пілоти, ні високі чини.

Прислухалась до розмов — так їй і комендант наказував, оформляючи на роботу старшою офіціанткою, а більше — належало знати самій, щоб повернувшись додому, розповісти почуте Олексі. Як би пізно не прийшла з роботи, чоловік чекав на неї, потім разом готували вечерю, сідали до столу, й Олекса уважно вислуховував Галинину оповідь.

І сьогодні Олекса, як він висловлювався по-морському, взявся розкочегарювати топку, а Галина, перевдягнувшись у теплий довгий халат, заходилася куховарити. Але чомусь не квапилась розповідати, і Олекса нагадав:

— Мамочко, — уподобав таке звертання, — ти сьогодні якась не схожа на себе... Чи не закохалась у якогось генерала?

— Майже... — глумливо відповіла Галина. Пояснила: липне до неї один гестапівець. Сьогодні він підійшов нечутно, коли вона зупинилась коло свого столика в закутку. Прихилилась до товстої, розмальованої під мармур колони, приплющила очі — хотілося трохи передихнути. Він узяв її за лікоть і стиснув так сильно, аж заболіло.

Від несподіванки здригнулась. Стріпнула головою, наче зганяючи з себе запаморочення, потерла тремтячими пальцями бліді скроні.

— Дякую пану, — всміхнулася кволо, — ваш дотик повернув мене до тям.

— Мій дотик не лише вас повертає до тям, — кинув гестапівець багатозначно і продовжував дивитись на Галину так, мовби знав про неї щось особливе, що вона від інших приховувала.

Галина спробувала вивільнити лікоть і йти, але він ще цупкіше здушив її руку й напросився провести панінку — аби їй знову не стало погано.

Потім, зіпершись недбало на столик, він, довгий, гнучкий, стояв коло неї хвилину, дві, п'ять, барабанячи пальцями правої руки по скатертині і загадково всміхаючись. На середньому пальці тьмяно поблискував перстень із позолоченим черепом замість коштовного камінця. Тарабанив об стіл, витягнувши руку вперед, явно намагався звернути Галинину увагу на отой зловісний перстень...

Олекса сторожко слухав.

— Я запитала: «Чого пан хоче?»

Тоді гестапівець ехидно прискалив око і заявив, що давно збирається познайомитися з нею ближче. Він, мовляв, слідчий Карл Циммер. Хто вона, приблизно знає, але хотів би познайомитись персонально. Це, запевнив, буде на користь обом...

Примовкнувши, Галина ніяк не могла зняти розжеврені кільця конфорок плити — хапала, а вони падали, і Олекса помітив, як руки в неї тремтять.

— А ти вже й налякалася? Не впізнаю тебе. Така відчайдушна, і... тремтять рученята.

— Не за себе боюсь... — мовила тихо, ніби виправдуючись. — За наше спільне життя боюся. Тепер найстрашніше для мене — втратити, Сашо, тебе.

— Сподіваюсь, його цікавлю не я... Ага, то чого ж він хотів?

— То ж і горе, що я цього поки що не розгадала... Заявив, що не проти зі мною випити келих вина чи й коньяку. А потім ухопив за руки і хотів поцілувати. Його нахабність повернула мені сміливість. Крикнула: «Забирайтесь геть! Ви заважаєте мені працювати! Коли щось маєте до мене по службі, то дізнайтеся через коменданта». Вже сторонні почали звертати увагу, але він повторював, що ніколи нікому не заважає, навпаки, йому дехто морочить голову. Скажімо, саботажники, партизани...

Здавалося, він навмисне чогось не договориює, щоб заінтригувати мене чи пристрашити...

А ввечері заявився знову. Я ганяла по їдальні з підносом, а він терпляче очікував біля мого робочого столика. Сидів і манірно барабанив пальцями по скатертині, як тоді, першого разу, виставляючи свій перстень із людським черепом...

Коли скінчила роботу, напросився провести додому.

— Ого! — вигукнув не без подиву Олекса. — То ми, Галинко, можемо мати в гестапо твого поклонника.

— Ворога!

— І провів? — нагадав Олекса.

— Зараз же... бігом...— глумливо чмихнула Галина.— Я сказала, що в мене є чоловік, дуже ревнивий, та ще й боксер.

— А він що? — засміявся Олекса, — їхній діалог з Галиною чимось нагадував діалог Возного з Выборним із опери «Наталка Полтавка»: «Він тобі що?»—«А ти йому що?»

— Каже: «Хотів би в такому разі познайомитися і з твоїм чоловіком. Ми з ним станемо друзями. У такої чарівної жіночки і чоловік повинен бути симпатичний».

Намірявся сьогодні ж іти до нас, але я схитрувала: побігла будімоти перевдягнутись і втекла другим виходом.

Олекса мовчав — не то сподівався, що Галина ще щось додасть до своєї розповіді, не то обмірковував почуте. Мовчала й Галина, пораючись коло столу. Нарешті Олекса підвів погляд і пильно подивився на дружину.

— Ось що, любонько,— порадив неголосно,— утікати не треба. Хай заходить до нас, коли хоче. Найкраще вдавати, що тебе це зовсім не турбує. А познайомившись ближче, буде легше розкусити, що воно за фрукт. Нехай заходить...

Олекса задумався.

Справді, що б це могло означати? Оцей настирливий слідчий гестапо, що набивається в полюбовники Галині і водночас у друзі її чоловікові? Можливо, в гестапо є вже якісь відомості про нього чи про групу? Але чому ж тоді слідчий так легко розкриває свої карти, поводить по-хлоп'ячому, примітивно діє? Ні-ні, тут щось не те...

Губився у різних здогадках, намагався вловити бодай найменший проблиск вірогідності, але так нічого певного й не знайшов.

Про це слід доповісти «Баті», хай встановить через когось із підпільників, хоч би й через Гавриленка, нагляд за Циммером. Слідчого доведеться тримати в полі зору. Та й самому треба познайомитись ближче з Циммером і або використати його, або знищити...

13. СЕРЕД ТЕМНОЇ НОЧІ

Повертаючись після нічної зміни, Петро не зразу увійшов до свого двору: остерігався, чи не помітив хтось їхнього вчорашнього копання під стіною. Поночі могли ж чогось і не доглядіти. А може, й старі завважили щось підозріле в комірчині.

Спершу зайшов до сусіднього двору і крізь проламану дошку паркану уважно оглянув двері свого підвалу, Мельниченків флігельок, самайну стіну, приплескану дощем купу сміття під нею. Тихо. Коло ганочка флігеля мирно стояла знайома двоколка, мітли, лопата, граблі. Мов нічого й не сталося цієї ночі, і коли б Петро не сам рив нору попід стіною, не перетаскував з Улезьком ящики з вибухівкою до себе в комірчину, хтозна, чи й повірив би в те, що відбулось насправді.

Як тільки переступив поріг, Марина Матвіївна одразу подалася на кухню готувати сніданок. Іван Герасимович сидів на лежанці. Любив вигріватися.

Петро скинув фуфайку і, поки Марина Матвіївна лагодила сніданок, пішов на свою «андресоль»: ніби налити гасу в моргунець, а насправді — пересвідчитись, чи ніхто не потривожив його схованок. Хоч порядкували в темряві, поспішаючи і нервуючи, а все було зроблено шито-крито. Звичайно, довго тут зберігати великі запаси вибухівки небезпечно. Гітлерівці гасають по місту, обшукують квартири, двори, влаштовують облави, аби натрапити на слід підпільників, — тож доведеться здобути швидше перепровадити десь далі, в різні схованки, ближче до місця диверсії.

І Петро, хоч ледве стояв на ногах од безсонної ночі на фабриці, не ліг. Поснідав і знову зібрався йти, — мовляв, надибав підробіток, — а насправді до Сидорчука. Завдання виконано, і нехай Олекса негайно доповідає «Баті»!

В цей час до кімнати зайшла Марина Матвіївна, зашепотіла, озираючись: у коридорі якийсь невідомий, у хату не хоче заходити, каже, нехай Луценко вийде...

Хто ж це? Може, вернутись на «андресоль», узяти пістолет? Але... не варто показувати, що сполошився, та й чи стане в пригоді за таких обставин зброя. Якщо це агент гестапо, то, певна річ, він не один, і збройний опір лише поставить під загрозу запаси вибухівки.

Треба порозумітися мирно...

— Скажіть, хай зайде, — кивнув похмуро Марині Матвіївні.

Але незнайомий навідріз відмовився заходити, вперто викликаючи Луценка в коридор. Нарешті заявив, що він од «Баті».

Згадка про «Батю» не міняла справи. Чи не стався провал, і нитка пошуків довела й до цього підвалу? А якщо це хтось свій, то навіщо ж отак легковажно згадувати про «Батю»? Роздумувати не було коли. Пішов, розчинив сінешні двері: у сутінках коридора стояв... Гавриленко.

Пережиті шойно тривога й страх вибухнули раптом не-самовитою люттю — як він смів прийти сюди, коли квар-тиру завалено вибухівкою?! Учепився б «хвіст», налетіли б з обшуком, і всьому амба... Як він сміє отак ризикувати загальною справою, безпекою всієї організації? Згадува-ти, хай і його старим, про «Батю»...

Продідав кризь зуби:

— Це що за витівки? Що за пацанізм?

— Наказ «Баті», — ніби й не помітивши Петрового тону, безпечно мовив Гавриленко. — Треба негайно змотатися до Коваленка, хай з'явиться на зв'язок о сьомій вечора! На ріг Херсонської і Московської!

— Хто тобі дозволив заходити до мене додому?! — кар-буючи кожне слово, кипів Луценко. — «Батя» більше знає, ніж ти, і не міг послати тебе сюди.

Гавриленко миттю зник у сірому отворі надвірних дверей. А Петро ще довго стояв у коридорі, ніяк не міг заспо-коїтись. Як можна отак легковажити? «Батя» не міг дати такого наказу: він знає, що Луценко займається вибухів-кою. Очевидно, сам Гавриленко мав сходити до Ковален-ка, але... Звук перекладати свою роботу на плечі інших, немов то розпорядження керівника...

Петро спересердя сплюнув. Не любив скаржитись, але тепер мовчати не стане — розкаже Корневу про Гаврилен-кове хлоп'яцтво...

Сидорчука застав удома — саме ж була неділя. Тільки-но смикнув за дротину в тайнику, як Олекса визирнув у вікно, а за хвилину опинився на дерев'яній галереї. Кивнув Петрові — дозволив заходити, і той приставною залізною драбиною вибрався на галерею.

«Таки добрячу квартиру обрав Олекса — куди зайшов, туди й вийшов...» — подумав Петро, хоч, мабуть, якби ска-зали йому поміняти свій підвал з «андресоллю» на цю осе-лю, то навряд чи й погодився б. Там йому, певна річ, під-ходило більше.

Олекса провів Петра на кухоньку: очевидно, в кімнаті хтось був.

Як тільки за ними причинилися двері, Луценко поспішив неголосно повідомити:

— Клуббу прибрано. Зрозумів? Можна доповідати «Баті».

Сидорчук обняв Луценка, аж у того кістки затріщали.

— Ну й циганчук! — вигукнув Олекса. — Таке діло зроб-лено, і такий вигляд. На радощах «Катюшу» треба співа-ти, а ти як хмара. Чого раптом?

Петро хотів розповісти про Гавриленка, його легковажний вчинок, але тільки скрушно зітхнув.

— Ти ніби хотів мені ще щось сказати? — спитав Олекса.

— Та ні! — махнув рукою Петро: може, Гавриленко сам отямиться і виправиться, а то коли б не вийшло, що він, Луценко, обмовляє товариша...

Наступного ж дня на Чернігівській Сидорчук і Луценко зустрілися з Корневим-Лягіним.

«Батя» змінився, мабуть, найменше від усіх. Як і раніше, був старанно поголений, акуратно одягнений, делікатний, з тією ж приємною усмішкою на чітко окреслених губах і уважною доброзичливістю на світло-карих очах. Хіба що, придивившись пильніше, можна було помітити в тих очах, за видимим спокоєм, втому і нервову напруженість.

Дізнавшись про успіх з тайником на Свердлова, «Батя» міцно потиснув Петрову руку, довго не випускав її. Подякував за вдало завершену операцію, але ні словом не обмовився про те, про що приходив сказати тоді на квартиру Гавриленко. Петро переконався; зв'язковий діяв самостійно, від себе.

Не забув «Батя» і про Улезька, попрохав передати йому свою подяку. А потім обернувся до Сидорчука:

— Ось тепер, Сашо, можна взятись і до головного завдання. Детальніше про це потім. А зараз, — знову звернувся до Луценка, — на черзі завод шляхових машин. Там багато військового спорядження, тисячі автомобільних покришок, а вони, як відомо, добре горять. Словом — все те треба знищити. Вибух здійнить Соколов. Він уже готується. Але диверсію слід вчинити так, щоб вогонь повністю, як кажуть, виконав свою місію. Коли зірвали склад на взуттєвій фабриці, пожежним машинам, які підоспіли туди, вдалося чимало майна врятувати. Цього разу треба не допустити пожежні машини до місця диверсії. Ось цей клопіт і доведеться тобі, дорогий Петре, взяти на свої плечі. Разом з Улезьком. Він у тебе надійний помічник. Подумайте, як це краще зробити. Доведеться, мабуть, проколювати пожежним машинам скати. Якщо не вдасться, тоді Сашко Чорний випустить по колесах чергу з ручного кулемета. Він давно домагається гарячого діла, — усміхнувся Лягін. — Сверблять у хлопця руки. Та це в крайньому випадку: втікати з ручним кулеметом не просто... Словом, лиш боротись — значить жити! — знову нагадав Лягін рядок з Франкового вірша, який міцно запав йому в пам'ять.

Після цієї розмови Луценко з Улезьком сходили на по-

двір'я заводу «Шістдесят одного комунара». Там були величезні купи металевого брухту. Понавибирали гострих залізних шпильок, сантиметрів по сім завдовжки, принесли звідти й тонкої листової бляхи. Нарізали пластинок завбільшки з сірникову коробочку. Посередині попробували дірочки, — Петро клепає у своїй комірчині-майстерні, немов лагодив чийсь черевики.

Потім з драних ватяних підстилок набатували шлеї — з півметра шириною і метра півтора в довжину. Залізну шпильку простромлювали крізь металеву пластинку, потім крізь ватяну шлею, зверху накладали на гостряк ще металеву пластинку, і шпилька закріплювалась вертикально настільки міцно, що не лягала, коли на неї найжджали ска- том, а гостро впивалася в гуму..

Частина стрічок сховали у скверіку поблизу пожежного депо, звідки й мали робити наскок, а частину взяли с собою. Обгорнулися ними, мов їжаки, а вже поверх того гострячка нап'яли просторі брезентові роби — наче йшли на роботу. Зривався дощ, то нікого така вдяганка не дивуватиме.

Вирушили. Один — лівим краєм вулиці, другий — правим. Зійтися мали у скверіку біля пожежного депо.

Вулицею туди-сюди розмірено крокували патрулі. То там, то там здіймалася полохка стрілянина, лунали вимогливі окрики.

Хлопці познімали шпичакуваті стрічки, склали напохваті. Сторожко чекали вибуху, коли спалахне пожежа й машини вихопляться на вулицю. Зразу розкидати стрічки на вулиці не стали — їх могли передчасно виявити патрулі. А коли диверсія не вдасться, щось перешкодить, тоді що — ходити й збирати стрічки? Треба сидіти й чекати!

Причаїлись у глухому закутку, за колючими кущами сизо-зеленої маслини, пильно вдивлялись у захмарене свинцеве небо, але поки що нічого не чули й не бачили — ніщо, здавалось, не віщувало тривоги. Тільки холодний вітер похмуро ніс розтріпане чорне лахміття хмар, і од них повівало таким крижаним холодом, ніби от-от силоне сніг.

А десь же поблизу мерзне з кулеметом Сашко Чорний! Вибуху немає...

Луценко обіперся широкою спиною об мокрі дошки паркана, сидить, устромивши важке підборіддя в набубнявлий піднятий комір. Думає, але й думки наче попримерзали одна до одної. Чує, як в Улезька цокотять зуби. Од холоду чи від страху... Аби вгамувати оте клацання, Микола щось невдоволено бурмоче. Петро не прислухається, але ж

слух напружений, і навіть ледь чути мимрення застряє у вухах.

І, як завжди, коли надто довго ждеш, зразу аж не віриться, що нарешті сталося очікуване.

Гухнуло так, ніби не десь на відстані, а тут, поряд, за сусіднім парканом. Аж задзвеніли шибки в будинках. І земля хитнулася, мов підштовхнула хлопців: пора!

У холодне свинцеве небо гостро шугонули жовтаві язички полум'я, і важкий дим завалував зчервонілими клубнями. Вітер метеляв вогняним смерчем, знавісніло рвав густий дим і ніс його шмаття над головами. І вже важко було розрізнити, чи то хмари неслися низько понад землею, чи клапті чорного, мов сажа, диму.

Луценко кивнув Улезькові, й вони пригинцем кинулися зі своєї схованки на вулицю, миттю порозкидали в шаховому порядку шпичакуваті шлеї.

І знову причаїлись в своїй схованці, за кущами. Сиділи, важко відхекуючись. Почули, як вулицею залунали кроки. По важкому металевому клацанню здогадалися — патрулі. Так і є... Двоє. Ось вони ближче, ближче, неголосно перемовляються. Якщо помітять розкладені на бруківці стрічки, тоді... Правда, чатує десь у засідці Сашко Чорний з кулеметом, так що машинам все одно не прорватись до місця пожежі, але ж німці можуть здійснити паніку, і пожежники діятимуть обережніше. Та й «Батя» наполягав, що краще обійтись без кулемета...

А патрулі вже — ось. Од спалахів на небі сліпуче зблискують металеві шпильки. Та патрулі позадирали голови, — їх зацікавила заграва попід хмарами, а те, що під ногами, не помічають.

— Пронесло, — полегшено зітхнув Улезько і подивився на Луценка таким поглядом, що той мимохіть одвернувся: треба ж дочекатися, поки виїдуть машини і чи спрацюють шпильки, а Миколині очі благають — пора щезати!

І хоч полум'я дедалі ширше розгорталося в небі, якеś незвично жовте, лимонно-їдуче — горіла ж гума, автомобільні скати, — на подвір'ї пожежного депо й досі панувала тиша.

Аж ось пронизливо завилала сирена, наполохано загупали кроки, хтось люто лайнувся і невлад зачохкотіли мотори, розбуркуючись од сну. Із металевим скреготом розверзлися челюсті воріт, і звідти, мов розлучені шершні з дупла, вихопились довгі пожежні машини, полоснули темряву вузькими прорізами фар. І в ту ж мить щось лунко, наче хтось вистрелив із пневматичної гвинтівки, ляснуло — раз,

вдруге, і густо, як при польоті ракети, зашипіло. Ключула носом передня машина, крутнулася на місці друга. Світло фар, спрямоване вперед, застигло, мов нажаханий погляд: що, мовляв, за напасть?

Захряпали дверцята, загупали ноги — пожежники квапливо зістрибували на землю, але хлопці вже не дослухалися. Підхопились, побігли пригинцем. Мов тіні, шугали з двору в двір.

Позаду диркнула кулеметна черга, ніби хтось роздер цупке полотнище. То Сашко Чорний таки не втримався, сіконув по машинах...

«От уперта сатана, — подумав захоплено Улезько, — таки не втерпів. Кортить йому лізти в самісіньке пекло...»

Невдовзі хлопці опинились на Другій Піщаній. Звідси рукою подати до їхньої «макаронки». Так швидко добігли, що робітники фабрики тільки-но виходили надвір, зацікавлено задирали голови — де це знову вибухнуло й горить.

Луценко й Улезько непомітно приєднались до гурту — мали заступати на зміну, і тому їхній появі тут ніхто не здивувався. Стояли біля воріт, спостерігали, як у небі розповзалась, ясніла велетенська заграва. Мабуть, її таки ніхто не гасив.

— І який оце диявол не дає спокійно жити, — обізвався з удаваним невдоволенням Улезько. — Кожного дня щось горить, щось палають...

Луценко повернувся на голос, ніби щойно помітив Миколу. Обізвався глумливо:

— А, привіт мудрому тістомісу... Що, не дають тобі у нірці одлежуватись?

— Усе життя мріяв тебе побачити... — знехотя буркнув Улезько. Примовк — поблизу стовбичив, пильно прислухаючись до людських розмов, Яня. Той спробував сам затіяти розмову — став доводити, що коять це партизани, яких із Москви на парашутах скидають. Але його ніхто не слухав — кожен сам все добре розумів...

14. АЛЕКС ІЗ КОЧЕГАРКИ

Нове місце в Сидорчука було теплим, як кажуть, у прямому значенні: де, як не в кочегарці, можна погрітись, коли надворі пронизливий вітер, зривається сніг, та й у ангарах, майстернях, на складах така холодюка, хоч собак ганяй.

Отож і навідувались у кочегарку німці, а коли з часом стало відомо, що там працює привітний веселий «фольксдойч», в якого можна зігрітися й чаркою, почало топтати стежку туди й начальство. Ідучи, так і заявляли — «до Алекса в кочегарку».

Найчастіше заходив Молль.

Спершу, відчувалося, перевіряв. Опускався нечутно широкими кам'яними сходинками у напівпідвальне приміщення кочегарки і якусь мить стояв мовчки, пильно вдивляючись. Олекса чув його кроки, — уже впізнавав старшого інженера по ході, — але вдавав, що нічого не помічає, далі завзято вимахував важкою совковою лопатою, накидав у топку вугілля. Коли б навіть Молль і застав його зненацька, не помітив би нічого підозрілого. Олекса, як і обіцяв, трудився за трьох.

Голий до пояса, з барвистою косинкою на шиї — так робили кочегари на суднах, щоб зручніше витирати піт з обличчя. Олексі самому часом починало здаватися, ніби він не в аеродромній кочегарці, а десь на кораблі, і під ногами не цементна долівка задушливого підвалу, а обвітрена простора палуба. Від того відчуття лопата в руках здіймалася легко, мов іграшкова, і лискучі брили чорного антрациту точно лягали в ненажерливу пащу печі.

Моллю, коли стояв нечутно позаду, теж починало здаватися, що він десь на чутому ще в дитинстві казковому кораблі, на якійсь легкокрилій бригантині, де бронзовотілі матроси з косинками на шиях і тугими яблуками м'язів, що пружко випинаються на міцних руках.

Старший інженер не стримував свого захоплення, озивався, і Олекса, ніби щойно його помітивши, розгинав спину, стомлено опирався на лопату, білозубо, мов негр, усміхався.

Молль підступався ближче, знімав офіцерський френч, брав у Олекси лопату: кортіло і самому спробувати отого романтичного кочегарського діла. Чи, може, хотів зігрітися, чи вабило у давню казку дитинства. Не зовсім доладно виходило в нього, рухи сковували тугі підтяжки штанів поверх спідньої сорочки, та й піт заливав очі, і, щоб його витерти, діставав з кишені акуратно складений напахнений носовик, і те одразу повертало старшого інженера у звичайний буденний світ.

З часом Молль перестав увіходити до котельні нечутно: лупко тупав східцями, ще звіддалік, від порога вітався з Олексою, щось гукав.

Не відмовлявся Молль і від чарки вина чи коньяку —

принесла Галина. Захмелівши, інженер ставав балакучіший, а це й потрібне було Сидорчуку.

А ще став заходити до Олекси технік Кречет. Не для того, щоб зігритися чаркою — не пив, і не лясати точити — був мовчазливий. Просто прийде й сидить: худючий, з блідим виснаженим обличчям і чорною бородою од вуха до вуха. І без того якийсь дивний, від тієї бороди здавався ще дивніший, наче й не військовий, не німець. Та й зодягнений був незвично — у солдатській формі, але без погон: не вояка і не цивільний.

Сидорчук дізнався, що Кречета не брали до армії, — батьки його, судетські німці, були в чомусь запідозрені нацистами, та й сам Кречет не викликав у них довіри. Пізніше його все-таки послали на фронт як авіаційного спеціаліста — техніком, але військового звання не присвоїли.

Кречет заходив, сідав скраю на брудну од вугільного пороху лаву коло дверей кочегарки, мовчав, і Олекса більше розмовляв із його вівчаркою Сільвою — рудою, здоровенною, мов теля. Вівчарка звикла до кочегара — він давав їй лишки обіду, знову ж таки принесеного Галиною, бавився з собакою, і вона з часом стала Олексу визнавати більше, ніж господаря. Але той не ображався — був ще й задоволений, що його Сільва уподобала симпатичного кочегара.

Тепер Олекса часто ходив з вівчаркою додому, і коли минали прохідну, солдати охорони мовчки сторонилися здоровенного пса, пропускали їх без перевірки; знали, що то пан Алекс із кочегарки з собакою пана техніка Кречета.

Все це мало знадобитися потім: і підвальне приміщення кочегарки, і довір'я Молля, і дружба з Кречетом, і відданість вівчарки, і Галинині провідини. Галина проходила без перепустки — завела дружбу з молоденьким солдатом Карлом і навідувалась тоді, коли він чергував. Бадьоро «хайлькала» для годиться, ставила плетений кошик навмисне поблизу Карла: мовляв, якщо охота, перевіряй. Але Карла цікавила хіба що пляшка, та Галина сама ніколи не скупилась і, коли щось мала, частувала, тільки б Карлові не нагоріло за те од начальства.

У подяку Карл охоче пропускав Галину до Алекса чи передавав Сидорчуку принесене нею.

Незабаром Галина запросила Карла до себе додому. І якось Карл із Кречетом побували на Радянській, двадцять.

Карл все щось теревенив, допитувався, Кречет більше мовчав.

Галина поралась коло столу, а Олекса бавився з вівчаркою. Сільва кумедно обіймала його лапами, лащилась, підвискувала од задоволення.

Всі з того сміялися...

З дня на день літаків на аеродромі більшало, — німці збудували ще один ангар, розширювали майстерні, де ремонтувалися авіамотори і бойові машини, що повертались понівечені з бомбардувань.

Зима поступово брала своє, хоч і відгонив її звідси теплий морський вітер. Наступали приморозки, мотори заводити ставало все важче, і Молль попрохав Алекса розігрівати в кочегарці мастило й розносити до літаків. Олекса охоче погодився, бо — зразу ж прикинув — це дозволить йому вільно ходити біля важких морських бомбардувальників.

А це ще й сніг сипонув, густий, лапатий, замів літаки, маневрові доріжки, подвір'я, — і на аеродром пригнали військовополонених із табору, що знаходився неподалік, розчищати доріжки, посипати піском та жухелицею бетон, який узявся кригою. Коли наглядач попадався не з собачників і не лупив по спинах полонених замашним кийком, дехто із сміливіших зазирає до кочегарки — погрітись.

Якось, вибравши момент, до Олекси звернувся один з полонених. В кочегарці саме були вдвох. Полонений заговорив похапцем, боячись, що хтось зайде і він не встигне сказати того, що намірився.

— Я — пілот... радянський пілот, — уточнив з гордістю, ніби Олекса міг подумати щось інше. — Допоможіть мені втекти звідси... На їхньому літаку... — Дивився довірливо на Олексу. — Ви, бачу, наша людина... — поспішив додати, помітивши, як кочегар завагався од несподіванки. — Допоможіть!.. — І дивився так, як не міг дивитися провокатор.

Сидорчук зрозумів його і, ні слова не мовивши, підморгнув обцяюче. Ризикувати без дозволу «Баті» він, певна річ, не мав права, але й не допомогти полоненому пілотові теж не міг.

Носячи підігріте мастило до літаків, Олекса став уважніше придивлятися до їх вильотів. Рушаючи на бойове завдання, пілоти виводили літаки на стартову доріжку і, поки мотор прогрівався, часто бігли й собі погрітись в буфет чаркою шнапсу — для тепла чи й для хоробрості. От у цей момент і можна спробувати...

Так і зробили.

Одержавши умовний сигнал від Сидорчука, полонений пілот і ще два матроси вскочили до кабіни літака на стартовій доріжці, мотор якого було заведено й прогріто, і піднялися в повітря. На аеродромі спершу не здогадалися, хто вилетів. Аж коли з буфету вискочили гітлерівські аси і зняли паніку, збагнули, та було пізно — німецький важкий бомбардувальник, мабуть, уже долітав до лінії фронту...

Сидорчукові не терпілось поділитися радістю з товаришами, і він, повертаючись додому, поставив на тумбі знак, щоб Петро зайшов до нього...

Наступного дня, в неділю, Олекса лишився вдома — німці й на війні дотримувались вихідних.

Галина теж домувала: законопачувала щілини у вікнах, бо топити не було чим, а морози прикручували.

Луценко зайшов якраз на обід.

Сидорчук роздягнув Петра, як мати школяра, що повернувся натомлений з вулиці, повів до кімнати, посадовив за стіл, де вже стояла картопля в «мундирах», квашена капуста, солоні огірки, шматочки тонко нарізаного сала. І одразу ж став переповідати вчорашню історію, як наш пілот і два матроси показали фрицам хвоста.

Олекса не обмовився ні словом про свою участь в тій операції, хоч Петро здогадувався, що втеча не обійшлася без кочегарового втручання.

Луценко відчував, що не тільки про це збирався йому розповісти Сидорчук. Мабуть, було щось важливіше, що безпосередньо торкалося їхньої справи. Олекса тим часом вів далі:

— Та це, Петре, — підморгнув багатозначно, — тільки аеродромні квіточки. Засік? Ягідки ще будуть. Ой, будуть ягідки, мій друже! Днями зустрінемося з «Батею». Не сьогодні-завтра. Частіше навідуйся до тумби, вона повідомить тобі точну дату зустрічі.

Коли Луценко став збиратися, металеві сходи в коридорі раптом гучно застугоніли. Гупали солдатські чоботи, і мова долинала німецька. Луценко схопився з місця, метнув погляд на двері. Та Олекса застеріг:

— Спокій і витримка... Злякався, циганчук?

Галина тим часом відмикала двері, припрошувала когось заходити.

— Теща жива — втрапили на обід, — жартувала Галина. — Проходьте, проходьте!.. — І потім мовила до Луцен-

ка, що все ще стояв насторожено біля порога: — Знайомтесь, Петре Платоновичу, це німці з аеродрому.

— Карл, — недбало тицьнув Луценкові руку молоденький рожевощокій солдат.

— Кречет, — подав кістляву п'ятірню другий, у військовому одязі без погон. Петро відзначив: таке прізвище він уже чув од Сидорчука.

— Добрих знайомих запрошувати не треба: вони самі знають, коли приходити! — Олекса усіх трьох повів до столу: в його руках відчувалася така сила, що коли б хтось і спробував опиратися, марно.

Луценко, понуро вмощуючись на стілець, з якого щойно підхопився, подумав: на аеродромі готується щось дуже серйозне...

15. ХВИЛИНИ ВІДВЕРТОСТІ

Півроку минуло, як Галина зійшлася з Олексою, а й досі відчувала, що не все між ними сказано. Ні-ні, та й виникало зненацька щось таке, чим, здогадувалася, з нею не бажали ділитись. Починала допитуватись — мовляв, має право на повну відвертість од свого чоловіка, — та Олекса щоразу повертав розмову на жарт:

— Хоч ти й жінка, а не будь надто цікавою.

Звісно, Галина не домагалася пояснень, вмовкала, однак на душі ставало боляче, що в такий страшний час навіть чоловік щось таїть од неї, не довіряє. Те ображало, породжувало якусь не вияснену до кінця тривогу.

Помічала, що Олекса виконує чийсь доручення, залежний від когось, але що то були за зв'язки, поки що гаразд не відала. Особливо переконалася в якихось потаємних зв'язках після приходу до них Олексиного знайомого інженера, про якого Сидорчук згадував ще в момент їхньої першої зустрічі.

Інженер отой, симпатичний і ввічливий, виявилось, чоловік її, Галининої, знайомої, Магди Дуккерт, і працює зараз на суднобудівному заводі в адмірала Бодеккера. Звуть його пан Корнев, і Галина чула від знайомих, що інженера Корнева адмірал цінує.

Вдягнений Корнев був у шкіряне пальто з широким поясом, що робило інженера особливо струнким і мовби вищим, ніж був насправді; на голові мав світлу, насунуту майже на очі теплу кепку.

Олекса запросив тоді гостя до кімнати, й Корнев, так і не роздягаючись, познайомився з Галиною. Пильно вивірів

її довгим уважним поглядом, пожартував, — мовляв, Олександр Петрович має добрий смак, і тут же, цілком серйозно, додав:

— Хоч Саша й ваш чоловік, але він належить не тільки вам, як і всі ми в ці суворі часи загального випробування...

Потім вони пішли до Олексі в кімнату. Коли Корнев зник з їхньої квартири, Галина й не помітила.

І раніше бувало, що Олексю доручав їй щось передати, когось привести до них, та так, щоб ніхто сторонній не звернув уваги, й вона відчувала, що все це не просто так, що десь обік, поза нею, щось існує, загрозовано діється, про що Олексю не поспішає їй признатися.

Виходило — Олексю і довіряє їй, і водночас — не всім ділиться, а це все-таки ображало, хоч і здогадувалася, що так, очевидно, треба.

З дня на день чекала розмови, яка мала все уточнити, в'яснити, щоб не лишалось нічого недомовленого, прихованого, щоб вони двоє були як одне ціле. Як хотілося, як мріялося.

Кожне Олексине доручення бралась виконувати з охотою, вірячи, що чим більше він доручатиме їй, тим ставатиме ближчий, і ота відверта розмова швидше відбудеться між ними.

Тож і цього разу тривожно стріпнулась, коли Олексю попрахав її.

— Мамочко, а знайди-но чималенький кошик і якусь стареньку ковдру.

— Для чого? — спитала Галина й пожалкувала — коли б Олексю знову не нагадав: «Не будь надто цікавою».

— Підемо по оленьки... — пояснив Олексю весело.

Раніше після такої відповіді вона примовкала, а зараз оґризулася:

— Я так і думала.

— Ой, думала я, передумала... — проспівав Олексю рядок з народної пісні і пригорнув Галину за плечі.

Галина сердито пручнулася.

— Ти можеш пояснити мені до ладу?

— Можу... — посерйознішав миттю Олексю і вивіряюче подививсь на дружину. — Підемо по ... листівки! З відозвою миколаївського підпільного «Центру» до населення. Розумієш, наші радянські листівки! — І чекав, що ж відповідь вона.

Але тепер Галині вже більше нічого не хотілося говорити, в її очах спалахнули іскринки вдячності: значить, він їй цілком довіряє, цілком, і що можна ще в'яснити?

Мерщій майнула на кухню по кошика, звідти до кімнати — знайшла стареньку ковдру. Вдяглися. Вийшли.

Хоч стояла середина зими, надворі мрячив дощ — вітер повернув з півдня. Рвучкий, вогкий, лунко лопотів полами Олексиного плаща, зухвало шарпав кінці Галининої темної хустки, мовби намірявся її зірвати.

Ось і міст через Інгул. Під понтонами глухо похлюпувала вода («Як тоді, вночі, — нагадалось Олексі, — коли сиділи над берегом з Луценком»). Галина підійшла до вартового. Пояснила, що вони «фольксдойчі», йдуть до своїх родичів у селище Соляне набрати трохи картоплі, тож коли повертатимуться назад, щоб вартовий знав. «От молодчина», — похвалив Олекса подумки Галину за її здогадливість.

Солдату сподобалося, що до нього звернулась молода гарненька жіночка, та ще по-німецькому, бо надто вже набридло йому отут стовбичити в непогоду, зіпати на перехожих: «Хальт!» — та видирати з рук кошики, торби, перевіряти, щось витрушувати. І він на знак згоди закивав головою, заджеркотів, навіть безцеремонно поплескав Галину по спині, підморгнув — мовляв, панінка гут. Дозволив проходити.

Коли міст і солдат коло дощаної будки зникли за пагорбом, Олекса круто звернув з дороги, у вибалок, на грузьке оране поле. Помітив на межі купу торішнього картоплиння, почорнілого, злежаного. Підійшов обережно, розгорнув знизу. Під бадиллям було сухіше. Олекса засунув руку і видобув звідти пакунок.

— Давай кошика, — шепнув Галині. Поклав пакунок, дістав ще один, ще... — Підмокли трохи, — журився, — та нічого... підсушимо. Хай люди читають. Люди скучили за правдою.

Пачки в кошику прикрив ковдрою, потім з-під бадилля витягнув десятків зо два великих картоплин, мабуть, покладених там завбачливо тими, хто приносив сюди листівки. Накидав картоплі зверху. Попробував — важкувато.

— Нічого, буває важче, — пожартував, і вони рушили назад.

Перед мостом кошик взяла Галина, — вона ж домовлялася з вартовим, то, може, він посовіститься лізти ритися, перевіряти.

— Ну що ж, неси, — поступився Олекса. — Ні пуху ні пера, як кажуть студенти.

— А ти був студентом? — механічно поцікавилася Гали-

на, так, аби щось питати — стороння балачка зараз відволікала, заспокоювала.

— Ой Галинко, ким я тільки не був. Колись розповід тобі...

— Не колись, а сьогодні,— вимогливо уточнила Галина.— Як тільки повернемось благополучно додому, так і розповіси...

Хлюпала застерезливо об понтони вода. Вона теж не має спокою, як і люди. Ось і дощана будочка охорони, і вже знайомий вартовий з автоматом на грудях, у плямистому плащ-халаті, мов жаба-ропуха. Тупцював мерзлякувато на місці, хукав на задубілі пальці, а коли побачив Галину, враз хвацько випростався, збадьорився — упізнав. Кивнув довгастою, у пілотці з чорними навушниками головою. Галина теж кивнула, всміхнулася. Та коли минули його, відійшли кроків за десять, солдат несподівано, наче щось пригадавши, заукав:

— Панінка, кошик...— І кинувся до них.

Олекса, що ступав позаду Галини, зупинився, показавши їй очима — йди далі, не оглядайся.

— Що пан хоче? Вас іст дас? — спробував перепинити шлях солдатку своєю усмішкою, але той ніби й не помітив Олекси, не почув його. Догнав Галину, потягнув кошик до себе.

Галина не випускала ручок.

— Бігте, пан, прошу... Тут картопля,— пояснювала, так широко розвівши ручки, що кілька брудних картоплин вивалилось на міст, покотилися стугонким настилом. Хотіла вже доводити, що вона німкеня і солдат фюрера не має права її грабувати.

Але вартовий так шарпонував кошик, мало рук Галині не одірвав. Прискіпливо подивився у кошик. Там справді лежала картопля.

Ледве стримуючи хвилювання, Галина дістала з кишені документи, знову, як і вперше, почала говорити, що вони «фольксдойчі», і додала, що про це йому вже казали. Тепер повертаються від своїх родичів.

Не слухаючи ніяких пояснень, вартовий підозріло оглянув Олексу та Галину, помацав картоплю, наче хотів переконатися, що вона таки справжня, тоді презирливо скривив рот, крикнув:

— Век!

Олекса взяв кошик, і вони з Галиною пішли далі, прагнучи зберігати спокій на обличчях і в руках. Серця в обох калатали.

Довго йшли мовчки.

Отой нервовий стрес, пережитий, коли гітлерівець виривав у Галини з рук кошика, ще й досі віддавався в її тілі бридким посмикуванням. Чи, може, змерзла, але раніше того не відчувала, а тепер, коли небезпека минула, її аж тіпало.

Як тільки прийшли додому, попрохала Олексу добре натопити.

— А я з цього, мамочко, і сам збирався починати,— запевнив Олекса.— Треба ж сушити... листівки.

Незабаром у плиті бузково зажеврило, запашіло теплом вугілля, і Галина поступово зігрілася. Чи такі вгамува-лися нерви.

— Сьогодні у нас, Галинко, буде нічна зміна,— обізвався від плити Олекса.— Сушити, рівняти, гладити! Не все ж тобі складочки на спідницях припрасовувати...

Пачки розривали у спальні, викладали одвологі листівки на підлогу, на ліжку, підвіконня, де тільки знаходилося місце. Обережно розправляли вогкі стемнілі аркушики, боячись, аби зовсім не розповзся блаженський газетний папір.

А коли праска розігрілася на плиті, Галина взялася за діло: клала вогкі листівки поверх скатертини, на столі, прикривала зверху простирадлом, щоб не підгоріли й не жовтіли од розпеченого металу, і гладила, гладила. Певне, ніколи в житті не доводилось їй стільки прасувати, навіть перед великими святами.

Олекса допомагав: підворушував жар у плиті, подавав розмоклі листівки, забирав просушені, знову складав їх у пачки і ховав під диван. І знай наспівував щось безтурботно веселе, що зовсім не пасувало до їхнього заняття: на цих папірцях було надруковано відозву підпільного миколаївського «Центру» до населення — не коритися окупантам, знищувати фашистів, де тільки можна. Листівки мали розповсюдити в місті.

Страшна небезпека могла звалитися щомиті.

А Олекса наспівував про кума, що залицявся до куми.

І тут зненацька подали сигнал металеві сходинок, що вели до їхньої квартири. Олекса миттю визначив: іде один! Отже, було легше.

Можливо, хтось із аеродрому...

А в двері уже стукали, і досить вимогливо.

— Галинко, миттю у спальню... Замкнись там... Згорни все до купи, під ліжку, і... ти спиш,— наказав тихо Олекса.— Хутчій, любонько! — І пішов до дверей, навмисне силь-

но гупаючи: хай там чують, що їм поспішають відчиняти.

— Хто тут? — запитав голосно.

— Свої! — обізвався з-за дверей... Циммер.

Олекса впізнав гестапівця по голосу — скрипучо-гаркавому, ехидному, але, щоб виграти трохи часу, — заявився ж слідчий і хтозна, з яким наміром, — перепитав діловито:

— Хто свої? — Озираючись на двері спальні. Галина вже зачинила їх. Уточнив: — Пан Циммер?

— Йо, йо! — задоволено зайокав гестапівець, радий, що його впізнали по голосу.

Відчинивши двері, Олекса спробував зразу ж — по виразу обличчя, погляду, жестах — уловити, чого саме сьогодні забрів до них цей непроханий гість і чи мають його відвідини стосунок до їхньої прогулянки за Інгул, до отих відвологлих друкованих аркушів, частина яких ще й досі, певне, лежить у спальні не схована, бо не могла ж Галина за кілька хвилин зібрати все.

Та Циммер завернув сюди, мабуть-таки, не заради листівок, бо коли б мав робити обшук, то заявився б не сам.

Якщо це розвідка, викликана віддаленою підозрою, то слід ту підозру негайно розвіяти невимушеним поведженням, удаваною радістю од такого візиту.

Олекса з цього й почав. Здивовано-радісно розширив свої сизо-блакитні очі.

— Пан Циммер?! Так пізно і сам! — А коли той, струснувши з фасонистого кашкета водяні краплини — від дощу чи від сніжинок, які встигли розтанути, переступив поріг, Олекса удавано піднесено додав: — Радий потиснути вашу мужню руку!

Прониклива людина вловила б у тих словах прихований глум, і Циммер вивіряюче подивився на господаря, чи не іронізує пан Алекс, але той так невинно всміхався, так міцно тиснув руку, що Циммер занепокоївся іншим — як би вивільнити руку, бо перстень із черепом на середньому пальці боляче впився в тіло гострими краями. Гестапівець мало не присідав од болю.

Олекса знав силу свого потиску, але вдавав, ніби страшенно радий гостеві, і знай здушував його кволу кістляву руку. Коли ж нарешті відпустив, довгі вогкуваті пальці в гестапівця злиплися до купи, ледве він розтулив їх.

— Якась термінова справа? — запитав Олекса, не запрошуючи гостя роздягатись: може, той дійсно зайшов на кілька хвилин і страшенно квапиться.

Циммер став роздягатися сам — почепив на гвіздок кашкет, зняв чорний лопотючий плащ. Після цього — лисуватий, вузькоплечий — видавався проти Олекси особливо мізерним і миршавим. Без кашкета надто впадала у вічі його капловухість. «Мабуть, до війни служив бухгалтером або рахівником,— визначив Олекса подумки.— Олівця закладав за вуха, от і повідтягував...» — ледве пригасив глумливий усміх.

Роздягнувшись, Циммер пояснив:

— Проходив мимо... Намок...— потер мерзлякувато руки.— Дай, думаю, заскочу до своїх добрих знайомих... погрітись! — натякнув багатозначно.

— Ясно! — повеселів господар.— Натяк надто прозорий, щоб його не зрозуміти... Хоч тут і не кочегарка, але я можу нагнати жару...

Циммер гучно розреготався. Йому сподобався вислів, «нагнати жару», і він попрямував до кімнати, на ходу витягуючи з задньої кишені штанів невеличкий блокнотик. Сів до столу, дістав самописку, акуратно проставив черговий номер (таки справді до війни працював рахівником), записав до блокнотика щойно почуту фразу.

— Тут у мене з усієї Європи вирази, анекдоти,— похвастався.— Після війни матиму багату колекцію. Кожна людина повинна мати якусь пристрась. Це моє хобі... Вже маю кілька таких блокнотиків. Пан Алекс — великий жартун і, сподіваюся, збагатить мої записи.

— Спробую,— пообіцяв Олекса, йдучи до вітальні слідом за гостем.— Але спершу, як було заявлено, треба погрітись! — І Сидорчук став діставати з буфета келихи, пляшку, залишки недавньої вечері, і Циммер нетерпляче стежив за його рухами.

О, цей пан Алекс здатний заповнити не лише Циммерів блокнотик, а й шлунок...

— А де ж пані Адель? — згадав гестапівець і, підхопившись із стільця, попрямував до дверей спальні.— Уже лягла? Нічого, гестапо здатне будь-кого розбудити...

— Але ж... до жінки... у спальню...— пробував зупинити Олекса гостя: хоч перемовлялися вже кілька хвилин, а чи встигла Галина там прибрати те, що цьому гостеві не слід бачити.— Даруйте, але навіть гестапо...— ступнув напереріз Циммеру. Той, немов пустуючи, обскочив Олексу збоку і вхопився за ручку. Та в ту ж мить двері розчинились і на порозі стала Галина. Ступнула вперед, шільно прихилила за собою двері. «От моя виручалочка,— вдячно подумав Олекса,— чула розмову і блискавично зорієнтувалась».

Галина сонно мружила очі, наче й справді щойно проснулася, а помітивши гостя, привітно всміхнулась, щільніше загорнула поли хатнього халата на грудях — не сподівалася зустріти в квартирі чужого мужчину.

«Навіть встигла перевдягнутись»,— завважив Олекса.

— Це ви, Карле? — спитала Галина.— А я думаю — кого так пізно чорти принесли?

— Пані Адель — ангел, і вона пробачить навіть чортові за такий пізній візит,— зареготав Циммер.— Пані Адель — моя симпатія! — і гестапівець заходився цілувати Галинину руку, позираючи скося на відстовбурчену коло гудзика полу халата.

— О, та у вас на столі морський порядок! — ніби щойно помітивши приготоване Олексою, вигукнула Галина.— Я ризикувала проспати. За що ж будемо пити? — хутко попрямувала до столу, аби мерщій віддалити гестапівця од спальні.

— Карл поскаржився, що замерз!— пояснив Олекса.— Хоче погрітися. Отож давайте вип'ємо за вогонь!

— Так-так! За вогонь, який здатний зігріти гостей! — уточнив Циммер.

— Навіть непроханих! — по-українському буркнув Олекса.

Циммер одразу сп'янів,— здається, він уже десь «грівся», а захмелівши, згадав і про Сидорчуків, забрів додати.

Олекса запропонував ще тост — треба швидше споїти гостя.

— За жінок! — знав, що Циммер хизувався своєю галантністю і вихидить чарку до дна.

— О, це тост — люкс! — загукав Циммер.— Жінки, жінки...— почав приспівувати, хоч те каркання більше скидалося на військові команди, ніж на спів.— Німецькі жінки, французькі, грецькі... У мене ось тут,— поляпав себе по задній кишені,— ціла колекція фото... жінок Європи. Після війни матиму непогану колекцію.

І хтозна, за якою асоціацією, гестапівець раптом заговорив про партизанів: мовляв, замість жінок доводиться займатись різними саботажниками та підпільниками, що розклеюють листівки, перерізають кабелі, пускають під укїс ешелони, знищують склади. Од їхніх вибухів починає, зрештою, чамріти голова.

— Але вибухи мене дивують менше,— просторікував, закушуючи на обидві щелепи, Циммер,— дивують люди, які сподіваються тими вибухами щось змінити, домогтись успіху. Вони ж приречені! — верескнув несамовито, чи не

копіюючи самого Гітлера.— Це ж агонія! Рано чи пізно третій рейх запанує над світом, і всі, хто проти нас, будуть знищені!

— То вішайте їх,— порадив господар.— Ви ж добре умієте вішати,— не то запитав, не то ствердив Олекса таким тоном, що Галина блиснула на нього застережливим оком.

Але Циммер не вловив у Олексиних словах осуду чи гніву. Охоче ствердив:

— Не лише вмю, а й люблю! І вішатиму всіх підряд, якщо не вдасться виявити злочинців. Уявляєте, недавно Альфред Розенберг у своїй промові назвав Миколаїв серед міст, де солдати фюрера почувають себе наче вдома. Ми тут — вдома! А якийсь підпільний «Центр» цього не визнає, організує вибухи, диверсії. І місцеве населення допомагає партизанам.

Олекса запропонував випити ще.

— Нашими властями,— розходився Циммер,— на місто накладено контрибуцію в п'ятсот тисяч марок! Марки марками, але ж де все-таки «Центр»?

— Як це де? — засміявся Олекса.— Центр завжди у центрі, гер слідчий! А коли ви не вірите геометрії, то давайте вип'ємо ще... для ясності.

Після цієї чарки Циммер вловив Галину руку, що саме ставила на стіл полумисок з квашеними огірками, і став її слиняво чмокати. Галина ледве випручала руку.

Тоді Циммер сам ухопив пляшку, набулькав у келих собі, Галині, Олексі, підвівся похитуючись і, високо піднявши руку, крикнув так голосно, наче був у залі, де сотні людей з нетерпінням чекали його слова:

— Я ще не виголошував тосту! Я повинен виголосити тост! Вип'ємо за корисні контакти з місцевим німецьким населенням, за наші очі й вуха серед тубільців, як висловлюється мій шеф Релінк. Я п'ю за ці контакти, якщо вони, певна річ, починаються з гарненьких дівчаток...— повернув гестапівець на свій лад.

Так ось у чому справа — ось чого гер слідчий липне до Галини, набивається в друзі їхнього дому: з їх допомогою сподівається розкрити підпільний «Центр», який діє і не дозволяє фашистам жити в Миколаєві, наче в себе вдома.

Циммер задер голову і, не помічаючи, чи хтось підтримує його тост, перекинув чарку. Випивши, опустив немічно руку — не поставив чарку, а кинув її на стіл. І велика чорна кобура на широкому поясі так обвисла донизу, що, здавалось, от-от звалить його на землю. І Циммер справ-

ді, мов не маючи далі сил утримувати важку ношу на животі, звільна опустився на стілець і схилився головою на стіл.

Олекса підійшов, грубо розстебнув пояс із пістолетом, і Циммер, позбувшись того тягара, ворухнувся, розплющив очі, якусь мить безтямно, посоловіло дивився на господаря. Наче намагався щось збагнути чи пригадати. Злякано щось промимрив, сіпнувся підвестися, але даремно. Очі його знову заплющились, і голова неприродно, мов у неживого, обвисла.

Сидорчук м'яв у руках пояс, далі якось аж надто зосереджено, машинально став розстібати кобуру. Галина звела на нього настрашений погляд: таким вона ще ніколи не бачила свого Олексу.

— Не тут!

Той оклик здмухнув з Олексиної свідомості оте хвилине затуманення, що напливло чи од випитого, чи од нервової перенапруги, чи, може, од так довго приховуваної в глибині лютої ненависті до таких нелюдів, як цей, що розвалився на столі.

Так, не треба вбивати тут це підле, нікчемне створіння, є справи серйозніші, і заради них не слід ризикувати...

— Ху-у! — Олекса знехотя застібнув кобуру.— Хай ще трохи покоптить повітря... Він ще нам знадобиться... замість віника.

Кинув липучий пояс на стілець, грубо згріб гестапівця — однією рукою за комір, другою — за штани, саме там, де в задній кишені зберігалась, як хвалився пан слідчий, колекція жіночих фото. Поніс безживно п'яного через кімнату, як мертв'яка, швиргнув на продавлений диван.

— Чоловіка того жменя, — витер об штани руки Олекса, — а гною — возом не вивезти. Це з тих негідників, у кого підлість ще з пелюшок. — І нагадав Галині, що сторожко слідкувала за кожним його рухом: — А тепер, моя розумнице, знову — за листівки. Поки цей гицель висвистуватиме носом тірольські марші, треба кінчити справу.

Аж тоді все спакували й поховали, коли за вікном засіріло світання. Зморені, вклялися спати. Та лише Олекса склепив повіки, як розбудив настирливий стукіт у двері його кімнати. Довго не міг збагнути: сниться чи справді стукають. Розплющив очі, схопився, відщіпнув двері. На порозі стояв гестапівець. Олекса здригнувся і в ту ж мить пригадав — Циммер!..

Слідчий помітив отой миттєвий переполох і посміхнувся вдоволено — любив, коли його боялися.

— Що, пане Алекс, злякався? Може, для того є причини?

— Хіба може бути щось страшніше за чужого мужчину коло спальні твоєї дружини,— поспішив Олекса назустріч Циммеру.

— О, пан не позбавлений гумору,— Циммер поправив пояс із кобурою, наче вона заважала йому.— Я ще не одружений і не відчув на собі подібних жахів.

Олекса рішуче відтіснив з порога гестапівця і причинив за собою двері.

— У вас іще попереду... всі жахи.— І запитав діловито: — Відчалуєте?

— Так. Іду. Але хотів би ще... Як це у вас називається? Похмелиться?

— Е, та вам контакти з місцевим населенням ідуть на користь,— нагадав Олекса нічний тост Циммера.

Гестапівець, помітно було, мало що пам'ятав з нічних подій, та від Олексиних слів у його очах майнув невиразний здогад: чи не наговорив він п'яний зайвого.

Підійшли до столу, і Олекса налив з пляшки. І тільки Циммер вихилив чарку, як настрої його одразу поліпшав.

— О, справді велике діло ваше... похмілья! — реготав, прощаючись. У думці вже прикидав, як вихвалитиметься перед начальством своїм умінням налагоджувати контакти з місцевим населенням...

До Галини Олекса увійшов навшпиньки,— побоювався розбудити дружину, та вона вже не спала: лежала, високо підмостивши подушку, підклала під голову руки й дивилася у вікно. Наче й не помітила, що він зайшов.

— Ти вже не спиш? — запитав Олекса.

— Не сплю,— відповіла Галина, і в її тоні Олекса відчув щось недомовлене.

— Ти хочеш мене щось запитати?

— Хочу.

— Що?

Галина підбила подушку вище, наче від цього залежало, що мало відбутися далі. Поправляла на грудях ковдру теж довше, ніж належало,— Олекса терпляче стежив за тими неквапливими рухами її завжди таких проворних рук. Ждав.

— Може, й не варто починати...— обізвалася невпевнено Галина.— Але ж муляє... коло самого серця.

— Якщо муляє, треба якось зарадити,— погодився Олекса.— А то можна так натерти, що й не ступиш.

Галина рвучко повернулася до чоловіка.

— Ось ти говорив про Циммера,— почала вона уривчато.— Сказав, що він ще знадобиться тобі... як віник.

— Нам...— уточнив Олекса.

Галина мов не почула його репліки, продовжувала говорити покvapливо, наче боялася, що не встигне висловити всього.

— То признайся... тільки чесно... я повинна знати правду...— зійшла на збуджений шепіт.— Ти мене... любиш... чи зійшовся так... заради якоїсь потреби?

А-а, он воно що... Мила моя Галинонько... Як пояснити тобі, щоб ти повірила, і водночас — не виказати того, чого розкривати не мав права навіть дружині. Хотів відбутися жартом. Але зрозумів — тим не заспокоїть Галину, не переконає. Якусь мить мовчав, збирався з думками, аж потім озвався:

— А ти як думаєш?

— Думала одне, тепер чомусь виникло інше.

— Невже ти не бачиш, як я ставлюсь до тебе?

— Сашо, я стала бачити так багато, що вже не розрізняю, в що вірити, а в що — ні.

— Ти можеш не повірити і моїм словам.

— А ти кажи так, щоб я повірила. І щиро, як самому собі. Я так мало про тебе знаю, а хочу знати все, і тоді я повірю, бо дуже хочу тобі вірити.

— Гарзд... Я розповідатиму, як самому собі. Отак лежатиму і ніби вголос думатиму. А ти заплющ очі і слухай і не перебивай — наче спиш і все те лише сниться тобі. Домовились?

Галина ствердно кивнула головою і слухняно опустила на подушку, вместилася зручніше, заплющила очі. І коли збоку залунав тихий, розмірений Олексин голос, здалося, наче справді все те вві сні.

— Так, мені треба було йти до тебе... ми знали, що ти комсомолка...— стиха лунало збоку.— Повіриш, Галинко, я дуже боявся, що ти виявишся не такою, якою жила в моїй уяві. Тоді набагато важче було б мені жити на світі, боротись. І раптом — ти навіть краща, ніж уявлялася... Як же я можу не любити подругу своєї тяжкої долі? Відповідай!

Галина, не розплющуючи очей, ледве чутно прошепотіла:

— Говори, говори...

— Де тільки доля не носила мене по світу...

— Розкажуй.

— Батько служив на залізниці, і я з ним хлопцем об'їздив, як кажуть, і Крим, і Рим. Бувало, поїзд мчить, за вікном миготять телеграфні стовпи, дерева, будівлі, пропливають поля, ліси, а я не можу відступитися од вікна. Любив висунути голову, щоб аж очі різало вітром. Особливо вражало, коли поїзд мчав через мости, коли масивні ферми зі свистом шугали обабіч, і ти — наче летиш! А коли ще траплявся зустрічний і за якихось півметра від тебе з неймовірною швидкістю проносився інший, невідомий тобі світ, люди, яких потім ніколи більше не зустріти,— тоді якась незбагненна таїна входила до серця і здавалось — довіку б стояв отак принишкло біля вікна й нічого більше не треба, тільки б шугали перед очима, немов фантастичні птахи, зелені вагони, сповнені невідомого прихованого життя. Ось тоді я й відчув, яка в нас країна, які безмежні її простори, безкраї шляхи. Вернуся додому, сяду за стіл, розгорну географічну карту та й дивлюсь годинами на неї, не в силі збагнути, як це можуть бути такі різні держави на землі: замість однієї на карті лише маленька цифра, а інша розкинулася на півсвіту.

Коли в Європі спалахнула війна, уже дорослим теж не раз дивився на карту, на Німеччину, й не вірив, що фашисти можуть напасти й на нас. Така цятка на карті і раптом — проти такого велетня. А коли Гітлер справді напав, подумав: або він збожеволів, або має якусь нову могутню зброю. Як гіперболоїд інженера Гаріна. Читала таку книжку?

У Галини стріпнулися вії, але очей вона не розплющила:

— Читала. Її всі читали.

— А виявляється — ніякого гіперболоїда. Просто полізла свиня в чужий город. Он уже скільки земель загарбали... І соромно стає, і боляче... І скільки ще крові людської проллється.

— Не говори зараз про це, — попрохала стиха Галина. — Розповідай про себе. Я хочу знати про тебе все.

Олекса вмовився зручніше, потер чоло:

— Поїхав я з батьком під час літніх канікул до Владивостока, побачив море — і став мріяти про нього. Повернувся, розповів про море хлопцям, і змовилися разом втекти на лінкор «Марат». Але не пощастило — викрили нашу змову. Відтоді мене на карті цікавили вже не різнобарвні клаптики суші, а блакитні морські простори. Сиджу, бувало, дивлюся до тих пір, поки карта немов заворушиться перед очима, захвилюється синій простір, пожене вали

хвиль... Так і заснеш, притулившись лицем до карти, до бездонної синяви... А в тридцять третьому на Україні було сутужно, ти, либонь, пам'ятаєш?

Галина не відповіла, Олекса подумав, що їй просто не хотілося пригадувати давні труднощі, тому й змовчала.

— Я пішов добровольцем у військовий флот, на Тихий океан. Вдома перечили — вибехкало ж мене нівроку, до стелі. Батько — а він був веселої вдачі — сказав матері: «Мої штани на нього вже малі, то нехай у своїх походить...» Відслуживши, став рибалити на Чорному морі. Потягло додому, на Україну. Що воно за дивне чуття — ніби скрізь однаково, а тягне до батьківської землі... Потім знову армія... Визволяв Західну Україну. Спецшкола в Ленінграді, війна... І ось — Миколаїв... ти...

Говорити Олексі ставало дедалі важче: власні слова заколихували його, як морські хвилі. Здавалося, що він уже й не промовляє вголос, а лиш думає чи все те чує від когось іншого, збоку, крізь напівсон.

Змовк, прислухався. Галина дихала розмірено, заспокоєно. Ось рука її пружно випорснула з-під голови, лягла на Олексину руку, ніжно стисла. Гаряча жіноча рука.

Олекса погладив ту руку, спитав:

— Тепер ти віриш мені, Галинко?

Дружина не відповіла. Та він не став допитуватись. Нагадалось: мовчання — знак згоди. Мабуть, не завжди в житті це правда, але зараз — здається, так. Вірив: після цієї миті одвертості вони стануть ще ближчими одне одному. І в житті, і в боротьбі! Хоч він і не розповів їй того, чого не міг розповісти, — ні про себе як підпільника з кличкою «Моряк», ні про керівника свого інженера Корнева — «майора Кена», що був для них просто «Батя», ні про їхню групу... Хоч Галина й була дружиною, навіть уже спільником, і бажала знати все, а проте — не сказав їй цього...

16. ЛЯГІН КВАПИТЬ

Дні стояли короткі, немов теж дотримувались комендантської години. О шостій уже смеркало — нагло, зненацька, одночасно і на землі, й на небі.

Але тепер навіть бажалося сутінків, темряви, коли наймні не доводиться думати про вираз на своєму обличчі, менше відчувати на собі гнівні погляди чесних людей, що мають тебе за німецького посіпаку. В такі хвилини Лягін пригадував чуті колись іще в інституті рядки вірша. За-

був, що то за вірш, хто автор, а от рядки врізалися в мозок і тепер часто пригадувались:

Лицом к лицу — лица не увидать,
Большое видится на расстоянии...

Певне, й тоді вони чимось торкалися його особистого, а зараз — буквально промовляли про нього.

З роботи додому добирався на рипучому старомодному фаєтоні — бозна-звідки відкопали його на заводі; від екіпажу віяло давно віджилим, забутим, як від усього, що впроваджували окупанти: від звертання «пан», жалюгідних приватних крамничок і майстерень, поліцаїв з твердими гумовими шлангами замість палки, шибениць на міських майданах.

Фаєтон поринав у вечірню темряву, і Лягін за півгодини їзди відходив од денного напруження, послабляв нерви. Кучер попався не з балакучих, якщо й озивався, то хіба до своєї шкапини, — чи такий удався мовчазний, чи не хотів устрявати в розмови з паном інженером, який служить окупантам. Тим краще. Принаймні півгодини можна побути самим собою, поринути в невідкладні думки, а думати було про що. Він уже мав за звичку: тільки опускався на пружинисте сидіння, одразу уважно перебирав у пам'яті все, що відбулося за день. Прикидав — які мав зробити висновки в кожному конкретному випадку. Ділові розмови, зустрічі, віддалені сумніви чи й одверті підозріння — все намагався відновити до подробиць, аби на самоті розсудливо зважити, де діяв правильно, а де чогось не добачив, не врахував, і як промахи, недогляди слід завчасно залагодити. Був як бігун на далеку дистанцію, — мусив точно розрахувати сили, кожен рух, ритм, дихання, щоб не впасти на півдорозі.

Сьогодні день видався напружений. Затонув нарешті плавучий кран. Затопити його Лягін давно вже дощукувався способу. Кран стояв у порту, загрозово перекобочений. Німці намагались його будь-що врятувати. Висловлював свої міркування Бодеккерові і він, інженер Корнев. Хоч знав, що досить у кран додати ще трохи води — і він піде на дно. Цього й домагався. Але ж як додати оту воду? І ось якось у розмові з інженером-німцем, який пнув, аби вислужитися перед Бодеккером, Лягін, немов жартома, згадав свій недавній сон. Приснилося, наче вони додали і в протилежний відсік крана трохи води, усунули крен, змогли його транспортувати і потім обережно відкачали з нього воду повністю... «Іноді сни підказують цікаві ідеї...» — висловив Корнев припущення.

Психологічний маневр удався — інженер-німець клюнув. Він видав цю думку за свою і впрохав Бодеккера дозволити йому взятися за справу. Бодеккер спершу вагався, — Корнев не раз попереджав, що кран перебуває на критичній грані і найменша неточність при відкачуванні води загрожує катастрофою. Але адмірал, зрештою, погодився — треба ж було щось робити.

І от кран пішов на дно. Вийшло блискуче, воістину, як кажуть, — і кози ситі, і сіно ціле. Німецький інженер, який вислужувався і постійно компрометував Корнева, поставив під удар самого себе, авторитет же Корнева піднісся в очах Бодеккера, який так необачно не прислухався до застороги досвідченого спеціаліста. Та головне — кран не служитиме ворогові!

Навколо густі сутінки. І фаєтон, і ребриста кляча попередку погойдуються в драглистій чорноті. Лягін широко усміхається — принаймні тут ховатися не треба.

Туго доводиться Бодеккерові: суднобудівний завод і досі не діє, хоч адмірал обіцяв у найкоротший строк пустити його; в порту почастишали диверсії. Останнім часом Бодеккер, як хмара, і коли він, Корнев, запитав про причину того, німець сердито кинув:

— Гестапо. — А зваживши, що така відповідь мало що пояснювала інженерові, додав з досадою: — Мене починає серйозно непокоїти ця вельми поважна організація.

Відповідь таїла в собі двозначність — чи то випадково допустився її адмірал, чи навмисне, аби вловити, як реагуватиме на те підлеглий, котрого він поки що ні в чому не підозрівав, але ж доведеться шукати винних...

Лягін удав, що відповідь його цілком задовольнила, і якщо пан шеф бажає ще щось додати конкретнішого, нехай додає, а коли вважає відповідь вичерпною, то й гаразд, ніхто його не силує додавати чогось до сказаного. Та сам Бодеккер подумав, що треба висловитись чіткіше, аби ота двозначність не обернулася проти нього ж, тому й висловився уже одвертіше:

— Мене турбує безпорадність гестапо. Вони діють наче з зав'язаними очима, як ото діти, коли грають у «сліпої баби»: хапають того, хто необачно потрапляє під руки, а хто спритніший, легко вислизає з-під самісінького носа, а потім дає відчутного стусана ззаду.

— Можливо, — відгукнувся інженер Корнев, і в його голосі прозвучала певна розчарованість: думав, трапилося щось серйозніше.

Бодеккер вивчаюче примружився — чи справді ця люди-

на настільки байдужа до політики, до всього поза сферою спеціальності, техніки, чи тільки вдає із себе надто пасивну з якихось, поки що йому, адміралові, невідомих причин.

Лягін уловив значення того погляду і, аби не переграти, поспішив виправитись:

— Безумовно, це неприємні речі, але сподіваюся — не смертельні.

Бодеккер погодився. Дійсно, чи варто втрачати спокій через такі, порівняно, дрібниці, коли планету стрясають катаклізми гігантських масштабів і поставлено на карту майбутне третього рейху і всього людства. Заговорив спокійніше:

— Розумієте, я не маю сумніву, що навіть із зав'язаними очима гестапо справиться зі своїми завданнями, принаймні воно не позбавлене нюху. Але ж ці постійні диверсії — великі й малі, підступні саботажі стають, зрештою, мозолями на ногах і заважають здійснити великий похід історії. Учора вибухи на військових складах, сьогодні затонув кран. А завтра? Що буде завтра?! — запитав він так рішуче й вимогливо, наче пан Корнев справді знав, що станеться завтра, і міг дати на те вичерпну відповідь. — І це тоді, коли наближається весна і фронт починає активізуватись, особливо в нас, на півдні. Коли для руху вперед мусимо мати особливу стабільність тилу.

Он воно що!.. Пан адмірал переживає, що дії підпільників і партизанів зашкодять успіхам на фронті, наступові, який розпочнеться весною, і насамперед — на півдні. Спробував заспокоїти Бодеккера:

— Війна є війна... Тут не обійтись без втрат і без жертв.

— Звичайно, — погодився адмірал. — Фюрер, починаючи війну, заявив: він бере на своє сумління смерть п'яти мільйонів німецьких солдатів, бо цього вимагає майбутнє великої Німеччини. Але втрати і жертви не на фронті — безглузді.

— Будь-які втрати безглузді, — обережно заперечив Корнев, — та вони завжди окуповуються.

— Можливо... — нахмурився Бодеккер, видно, невдоволений від свого багатослів'я чи, може, від того, що розмова стала вестися між ним і підлеглим на рівних. — Однак гестапо мусить діяти рішучіше, більш впевнено, вміло.

Лягін не сказав би, що гестапівцям бракувало рішучості, — все, що могли вони зробити, робили люто, безжалісно, і в цьому з ними навряд чи хтось міг змагатися. А от упевненості їм дійсно бракувало, та це залежало не лише

від них. Мабуть, Бодеккеру, і не тільки Бодеккеру, доведеться ще не раз переконуватись у безпорадності гестапо. А оскільки фронт на півдні активізується, то й вони, підпільники, почнуть діяти тут активніше...

Фронт активізується...

Про це говорили — звісно, під великим секретом — і гості у Дуккертів, з якими Корневу доводилося сидіти за одним столом: німецькі генерали й оберсти хвалькувато заявляли про весняний наступ на Волгу й Кавказ, новий вирішальний удар і що багато частин уже почали перебазовувати на схід, ближче до фронту.

Отож, підсумував Лягін, і їхня група повинна активізуватись...

Визирнув з фаєтона — проїжджали якраз Радянською. Ось там, трохи далі, в час, коли Корнев повертається з роботи, на нього у визначені дні чекає Гавриленко. Сьогодні Гавриленко теж чекатиме. Треба під його наглядом зайти до Сидорчука, дізнатись, як у нього рухаються справи.

Події немилосердно підганяли, і поки є час, треба квапитись...

Гавриленко виявився на місці. Лягін попросив візника зупинитись. Зіскочив на землю, гукнув, щоб візник не чекав його — зайде ще до знайомих. Коли допотопний екіпаж зник за рогом, Лягін наблизився до Гавриленка, непомітно відповів на його привітання і наказав супроводити до Сидорчука. Лягін — хоч Гавриленко не послухався його і досі ходив у макінтоші й капелюсі — в думці похвалив зв'язкового: упертий хлопчина, може, в принципі, це непогано.

Біля парадного Сидорчукового будинку Гавриленко жестом дозволив заходити, і Лягін зник за дверима. Квапливо став підніматись на другий поверх, і круті металеві сходи гучно застугоніли під його кроками.

«Надійна сигналізація, — всміхнувся Лягін. — «Моряк», мабуть, уже коло дверей...»

Справді, не встиг Лягін постукати, як Сидорчук розчинив двері — упізнав по кроках. Стояв на порозі радісно усміхнений і привітний, лиш в очах гостро проступала настороженість — знав, що «Батя» не стане приходити просто так. Очевидно, в цьому є нагальна потреба. Яка?

— Не чекав? — помітив той погляд Лягін.

— Чекав, — заперечив Олекса. — Завжди чекаю тебе.

Погляд Лягіна запитливо ковзнув по дверях вітальні.

— Нікого... Проходь, — заспокоїв його Олекса. — Роздягайся.

— Власне, роздягатись немає коли. А от пройти доведеться.

Уже в кімнаті Лягін згадав, що він не привітався. Протягнув Олексі руку:

— Радий тебе, Сашо, бачити!

— І я радий потиснути керівну руку, — пожартував Олекса.

— О, — усміхнувся Лягін кутиками вуст, — ти завжди в своєму амплуа. Чесно кажучи, я тобі заздрю, твоєму невичерпному оптимізму. Вмінню все забарвити жартом. Кажуть, це в українців у крові. У мене так не виходить. Сприймаю все надто серйозно, а це так виснажливо... — І враз перескочив на інше: — А де Галина?

— На кухні. Повернулася щойно — ходила з листівками.

— Ага, щоб не забути. Як ти наважився йти сам по листівки?

Олекса здивовано дивився на Лягіна: Гавриленко ж передав як наказ «Баті», щоб саме він, Сидорчук, переніс листівки із схованки в полі через міст.

— Я ж не сам... — почав Олекса, од несподіванки не знаючи, що казати.

— Забороняю! — рішуче перебив його Лягін. — Ніякої анархії! І вибухівку на аеродром теж забороняю тобі переносити. Цим займуться Луценко й Улезько. І хай беруться за це негайно. Без найменших зволікань. Німецька авіація незабаром почне перебазовуватись ближче до фронту, і коли б нам не спізнитися...

«Знову оте «спізнитись», — майнуло в Лягіна, і він, щоб пригасити недоречно асоціацію, поквапливо запитав:

— Як загалом справи?

— «Щебетун» затримує.

— Хто-хто? — здивувався Лягін, бо не чув у своїй групі такої клички.

— Та Луценко ж... — пояснив Олекса. Лягін розсміявся: мабуть, більш невідповідного прізвиська для Луценка важко вигадати. «Щебетун», а з Петра не видушиш слова, а якщо він і заговорить, то лиш тоді, коли щось не по-його, але ж який то щебіт.

— Ху, насмішив... — раптово, як тільки він умів, Лягін зігнав з обличчя усміх. — З тобою неможливо розмовляти серйозно... — І далі заговорив несподівано м'яко й проникливо: — А Луценкові, звісно, допомагай..., як тільки можеш. І Галина. І твої знайомі на аеродромі... — Задушевність Лягіна, його лагідні слова, тон — сумовито-приглушений — були не випадковими. Він добре знав, наскільки небезпечна

справа вивести з ладу аеродром важких морських бомбардувальників — єдиний тут, на півдні, — з якими труднощами й несподіванками пов'язана диверсія і чим усе це, на випадок найменшого прорахунку, може закінчитись і для Сидорчука, і для організації. Отож хотів поговорити з побратимом по зброї задушевно й широко, як говорять, скажімо, піхотинці перед початком атаки, коли знають, що хтось із них неодмінно загине і ця розмова може виявитись останньою... Пильно глянув у вічі Олексі. — Завдання не легке... Потім на Луценка чекає завдання ще складніше.

Сидорчук не став питати яке. Коли можна, «Батя» сам скаже. Але в погляді не приховалося зацікавлення, і Лягін, щоб не терзати товариша здогадками, та й самому хотілось про те поділитися з вірним другом, признався:

— Доведеться «Щебетуну» йти через лінію фронту. З донесенням. Ми втратили радіозв'язок — радист із румунського катера, який передавав наші донесення, загинув. Потрібні гроші, документи, вибухівка. Луценко — парашутист і зможе потім повернутись літаком. Але... — похопився Лягін, — це потім...

— Ох, скільки ще буде отих «потім», — зітхнув Олекса.

— Словом, Петра піджени. Зараз ми зобов'язані все робити швидше, ніж це взагалі можливо... — Лягін простягнув Олексі руку. — Треба йти... — Сказав, але не ворухнувся. Якусь мить стояли мовчки.

— Щось іще? — порушив мовчанку Олекса.

— Ні-ні, — похопився Лягін. — Просто хочеться побути ще з тобою, послухати щось веселе... Так остогидло обертатися між ворогами, таїтись, удавати. Мені здається, що найважче — не бути самим собою.

— А кому легко? — спитав Олекса сумно. Лягін аж здивувався — не думав, що веселун Сидорчук здатний журитися. — Треба...

— Треба, — погодився Лягін. — І йти треба... — Нарешті вивільнив руку і тугіше затягнув широкий пояс шкіряного пальта, заправився, мов солдат. — Знову оце «треба». Зараз, Сашо, все наше життя складається з суцільних «треба»... — І, посміхнувшись, додав: — Отже, треба, — підкреслив це слово, — прискорити аеродромну операцію. Власне, заради цього й заглянув...

Провівши гостя, Олекса завернув на кухню. В плиті готіло полум'я, і бузкові, в темряві особливо ніжні полиски коливалися на стінах.

Галина при світлі помітила: в Олексиному погляді, в його рухах вловлювалась якась особлива зосередженість, на-

пруга, чого не було до приходу Корнева. Добре знала свого чоловіка, і годі щось приховати від неї.

Олекса не став чекати, поки Галина почне допитуватися, обізвався перший:

— Ось що, мамочко, треба викликати Луценка...

З тону, яким це було сказано, відчула — йти треба зараз же, негайно...

17. ЛУЦЕНКОВІ «ДРОВА»

Луценко після зустрічі з Сидорчуком зразу ж узявся за міни. Мав для їх виготовлення добру майстерню, свою «андресоль», куди старі не навідувались, та й ніхто сторонній не міг ні підглядіти щось, ні почути — глухе підземелля. Починало турбувати інше: як переправляти міни через міст, на той берег Інгулу, до аеродрому? Міст пильно охороняється, і як перенести через нього кілька пудів вибухівки? Це дуже непокоїло, але поки що відганяв од себе передчасну тривогу, намагався якомога швидше виготовити міни.

Повертався з роботи, похапцем їв сніданок, поданий Мариною Матвіївною, і мерщій на свою «андресоль». Він і раніше просиджував тут весь вільний од роботи час — щось майстрував, лагодив. Стукав, пиляв, стругав, хоч більше робив це задля того, щоб при звичаїти до свого майстрування старих. Та раніше вибирав хвилинку перекинутися слівцем з Мариною Матвіївною, з Іваном Герасимовичем. А тепер зовсім не бував з ними, й господар починав думати: чи не злиться Петро, що вони в нього на шії. А жити стало дуже важко. Чи, може, тому не озивається, що старий недочуває? Кортіло Івану Герасимовичу погомоніти, одвести душу, дізнатися, що в світі діється. Почне і сяк і так, а Петро кивне головою — та й подався до комірчини.

Якось не втримався: хоч раніше й не лазив на «андресоль», коли там Петро щось робив, а це надумався заглянути.

Прочинив стиха двері, здолав три круті сходинки, стаючи на кожну спершу однією ногою, потім другою, обережно потупав у напівтемну глибину підвалу — до Петра. Парубок сидів на своєму низенькому шевському стільчику біля тапчана і щось метикував з ножицями. Іван Герасимович хрипло кахикнув.

Петро мимовільним швидким рухом прикрив шматком картону якісь плитки.

— А, це ви, — зітхнув полегшено. — А я подумав... якийсь домовик...

— Казна-що й подумав, — образився старий і, нагнувшись, почав пильніше придивлятися до Петрового майстрування своїми підсліпуватими очима. Якісь планочки, акуратно повипилювані дощечки, обрізки картону. Що воно за чудасія?

— Чи не шпаківниці майструєш? — здивувався старий.

Чого це старому раптом привиділися шпаківниці? Може, й справді готова міна коло Петрових ніг, яку він не встиг прикрити, скидалась на оту невблагливу пташину хатку?

Луценко запитливо подивився на Івана Герасимовича: чи недобачає старий, чи здогадався про все й жартує. Ні, здогадатись не міг: хіба ж доводилось йому коли-небудь мати справу з такими «цяцьками».

Тож Петро спокійно підтвердив:

— Ага, шпаківницю.

— Пора, пора, — згодився дід. — А то коли б не прогавити пташок. — І, постоявши трохи мовчки, подибуляв назад до кімнати.

Петро довго дивився йому вслід — Івана Герасимовича, певна річ, після таких слів можна запідозрити, що він здогадався про дещо. Бо ніби ж на аеродромні справи натякнув — пташки... не прогавити. Але, звісно, дід нічого знати не міг, для яких ото пташок готувалися ці ящички.

Шпаківні! І вигадає ж...

А були часи, коли Петро справді майстрував їх. Ще юннатом. Напровесні збивали затишні дерев'яні хатки для щебетливих друзів, що не забували шляхів до рідної землі. Поверталися, вирощували діток, які потім теж, де б не мандрували, а прилітатимуть до землі свого народження, найріднішої в світі.

Що то були за веселі радісні свята! Збиралися гуртом і зі шпаківнями на плечах галасливо простували на Володимирську гірку і там, на високих деревах понад крутими урвищами, прилаштовували дерев'яні хатинки. Вдивлялися мрійно у безкраю синь задніпрянської далечини, немов саме звідти ось-ось мали прилинути пернаті гості.

Аж не віриться, що таке було, і порівняно недавно...

Луценко скрушно зітхнув, — ой, як далеко завів його старий отим одним випадковим словом — «шпаківня». Спасибі, нагадав про наближення весни, про приліт пташок з вирію. Доведеться-таки змайструвати кілька шпаківень — коли прилетять птахи, щоб не відчували, що на цій землі нині людям не до них... Зробить обов'язково і прикріпить

десь... може, на отій старій акації, біля саманної стіни, де недавно робив нічний підкоп. Буде нагода зазирнути зверху до сусіднього двору, як там клумба, чи земля не запалася?..

А поки що не до шпаків, бо коли б справді, як висловився Іван Герасимович, не прогавити передвесінніх «пташок»...

Защипатися од своїх Петро не хотів — було б підозріло, тож тепер, коли брався за міни, до старих навідувався Улезько. Точити лясі Микола мастак, його хлібом не годуй, а дай вибалакатись, як сам казав: бреши, бреши, гаразд заверши, під кінець правду скажи, ще й поклянись... Поки Петро буде зайнятий, Микола забавлятиме господарів, щоб знову не заманулося Івану Герасимовичу потикатися на «андресоль».

Іван Герасимович чекав Улезька, і тільки той заявлявся — оживав, припадав до балачки так ревно, наче намагався доказати Петрові: ось, мовляв, дивись, який я, хоч і за сімдесят уже, а не ликом шитий, можу й з молодими позмагатися.

І сьогодні Улезько не забарився — чи й спав після нічної зміни. Гукнув з порога:

— Здрастуйте! Як ваше так собі?

— Та гут.... — козирнув дід своїми знаннями німецької мови.

Улезько міцно потис хирляву руку господаря, глянув на його рідкувату, наче вимоклу на дощі бороду, запитав:

— Діду, а чого ви бороди не голите?

— Е-е, — підняв кощавого пальця старий, — без бороди молодіці перестануть за мною упадати.

— А з бородою упадають?

— Ого, аби тільки ресурса дозволяла.

Обоє зареготали.

— А Петро ж удома?

— Та де ж йому бути? На «андресолі»... Усе трихи та мнихи — нема віддихи... Баба на обід гукала, то тільки «нехайкає»...

— То давайте команду, хай вона насипає. А я піду покличу Петра та й подивлюся, що він там мудрує... — Улезько виходить на «андресоль», стукає об одвірок, як було домовлено. Луценко обертається:

— На підмогу?

— Ага, — потер Улезько руки. — Хочу допомогти і коло миски. Та й тобі пора щось у рота вкинути.

Луценко струснув із себе обрізки картону, стружки, підвівся зі стільчика. Був схожий на шевця. Може, через те,

що на ньому брезентовий засмальцьований, аж лискучий, фартух,— коли зняв фартуха, враження те зникло.

Улезько ще раз нагадав:

— Треба підживитися, бо то не робота, коли кишки ви-грають марш...

Як зайшли до кімнати, дід уже сидів за столом. Баба, проворна, невмовкна,— як завжди, коли частувала хлопців,— поставила на стіл варену бараболю, миску з квашеною капустою, прісні коржі замість хліба...

З кожним днем в Луценка на «андресолі» мін більшало, й пора було переправляти їх кудись далі, ближче до об'єкта диверсії. Поступово, не всі разом, щоб на випадок одного провалу решта лишилася і операцію можна було б довести до кінця.

Але знову поставало питання: як перепровадити міни?

Петро не раз, ідучи з роботи, навмисне завертав до мосту, переходив його туди-сюди з людьми, пересвідчувався — вартові перевіряли будь-яку ношу. Міни доведеться якось маскувати.

Неподалік од мосту, кроків за п'ятдесят, височіла залізна брама суднобудівного заводу. Петро бував на його території. Ще як відходили наші і в місті не стало води, бігав з відром до запасних чанів по воду. Пізніше, коли увірвалися німці і люди запасалися, хто чим міг, відчуваючи, що буде сутужно, він приносив звідти дошки, обгорілі колоди — треба ж на зиму дров.

Завод і досі стояв зруйнований, мертвий, хоч окупанти й докладали зусиль, аби пустити його. Не вдавалося. Люди відмовлялися працювати, а хто й працював, то так — для видимості.

Коли кінчалася зміна, з воріт заводу виходили групами робітники. А в довоєнні роки тут годинами сунула й сунула після роботи кількатисячна людська лавина.

Більшість робітників ішла через міст — ті, що жили на околицях Миколаєва, по той бік Інгулу, в селищі Соляному та на Водопої. В такий час німці не встигали перевіряти всіх, і вартові лише проводжали людей поглядами, подеколи зупиняючи тих, хто видавався підозрілим.

Виходячи з воріт, кожен щось ніс — в'язку дров, дошку, якийсь недопилок. То, власне, було єдиною платою людям за їхню працю, і цього цурпалля не відбирали ні на воротах, ні на мосту.

Отож Петрові й спало на думку: чи не спробувати й собі разом з тими робітниками перейти міст із в'язкою дров?

А де взяти дров? Не нести ж з дому, через усе місто. Придивляючись, помітив: на березі траплялося різне паліччя, прибите хвилею, і люди збирали його на паливо.

Спробував перейти з в'язкою без мін — щоб звикнути та й перевірити, чи вдасться без обшуку минути вартових. Ніхто його не зупинив. Наступного дня Петро прийшов на берег уже з двома мінами. Назбирав ломаччя. Понад берегом ходило ще кілька жінок, підлітків — теж вишукували паливо. Непомітно витягнув міни з-під ватника, уклав між дрова, міцно стягнув дротом. Сів ніби перепочити, а справді ждав, коли закінчиться зміна на заводі. І тільки прогуд гудок, закинув в'язку за плечі й побрів через міст.

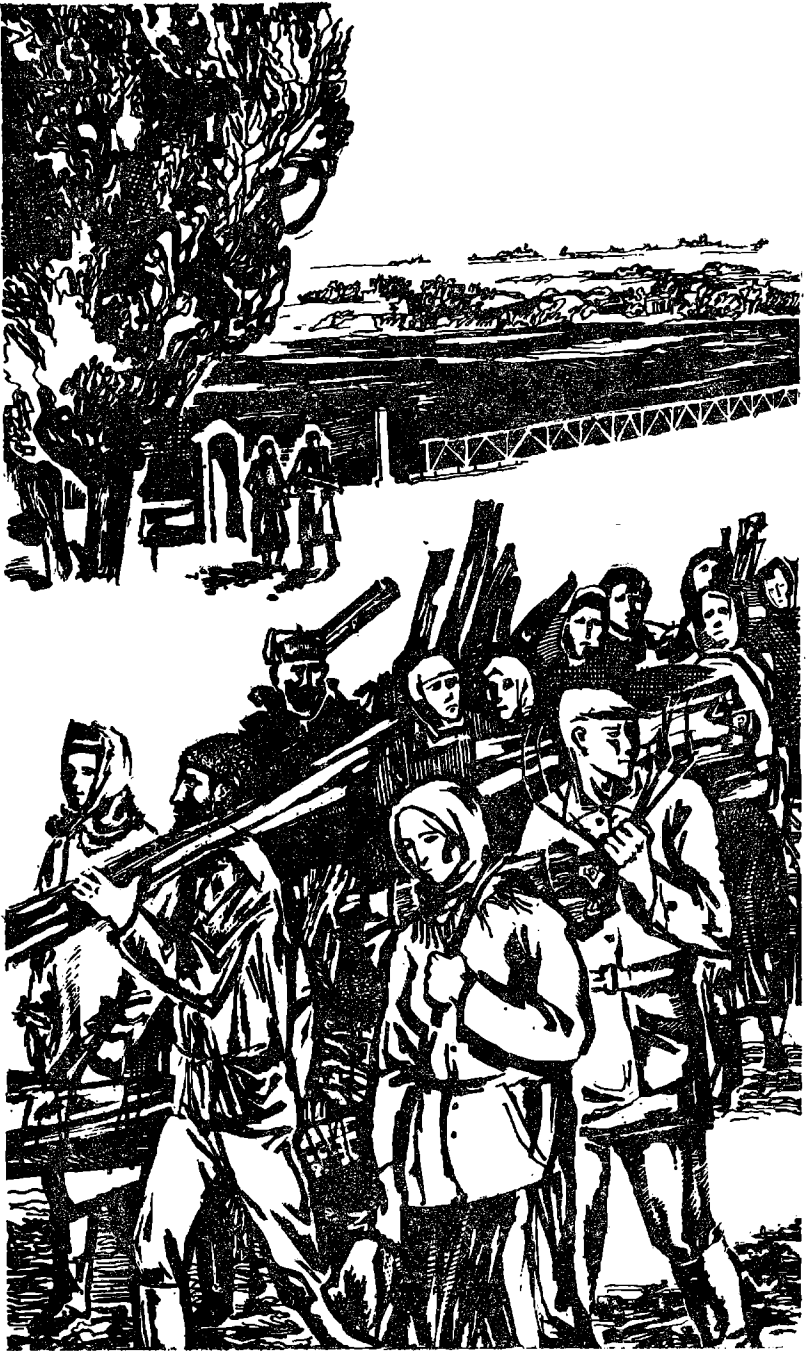
Цього разу, здалося Петрові, німці таки звернули на нього увагу, але він намагався йти спокійно, перемовлявся про щось із випадковими попутниками — і все минуло благополучно.

Вийшов на шосе і ще довго розмірено ступав і ступав, не озираючись. Зупинився аж коло селища Соляного, куди, власне, й треба було дійти. Відчув, як затерпли від дротяної петлі руки, як уривчасто дихав, спітнів увесь, хоч ніби й не швидко йшов. Від напруження, а може, й від радості — перші міни на правому березі, поблизу аеродрому, там, де мав їх переховувати. Хай і невеликі, по два кілограми кожна (з десяти толкових плиток), але ж головне — вихід знайдено!

— Ху, — радісно відітхнув Петро, — початок зроблено!

Немов поправляючи в'язку, повитягував міни з дров, сховав їх у заздалегідь наготовану ямку, пригорнув землю. Тут не знайдуть ці невеличкі, обшиті цупкою чорною матерією ящички, хіба що випадково хтось натрапить. Але ж він ховатиме міни у різних місцях, і не можна скрізь натрапити на них випадково. Знову закинув в'язку за плечі й рушив назад: кидати дрова тут було шкода, та й не можна, щоб не привернути до цього місця чиеїсь уваги. Але й нести знову через міст — не випадало. Доведеться збувати десь у Соляному. І добро зробить комусь, і знайомство заведе, яке може знадобитися потім. А може, в Телятникових і тут є знайомі? Іван Герасимович не раз гордовито заявляв, що в Миколаєві не знайти такого двору, де б їх не знали.

Повернувшись додому, Петро за вечерею розговорився з хазяйкою: буцімто казали на «макаронці», що в Соляному водиться в людей риба — в'ялена, солена, — мабуть, від того ж і Соляне, то чи не знає вона там когось — можна б виміняти за дрівця рибки.

— Як не знати... — охоче ствердила Марина Матвіївна. — У Соляному живе Улита... моя подружка дитячих літ. Сама тепер. Бідує, як оце й ми. Дривця їй, звісно, знадобились би. А рибки, може б, десь напихали.

— Оце добре, — повеселів Петро. — Завтра ж і провідаємо вашу Улиту. Занесемо їй дров.

Марина Матвіївна теж захотілась провідати давню подругу, а Петро — для компанії — запросив ще й Улезька з Оленою: щоб за одним ходом більше перенести вибухівки через міст. В'язки спорядили ще з дому. Міни у формі кругляків Петро з боків пообкладав полінцями, знизу й зверху над мінами наклав коротеньких чурбачків, а щоб вони не випали, непомітно поприбивав цвяхами до довгих полін. Навіть якщо в'язку почне трясти вартовий, не випадуть.

Одну таку в'язку, найважчу, з чотирма кілограмовими мінами, наготував для себе, трохи легшу — для Миколи, а для жінок — на двох одну, та й то з невеликою міною, бо коли б їм не здалося, що дривця важкуваті.

Прихопили ще й ганчір'я для обміну і вирушили гуртом у дорогу. Підійшли до мосту саме тоді, — це Петро передбачив, — коли з заводу виходили люди. Жінки дріботіли безтурботно, — вони й не здогадувались, які дривця несуть через міст, і хлопці поступово перейнялися їхнім спокоєм, жваво перемовлялися, йдучи, жартували.

Так вони й протупотіли гуртом, разом з робітниками заводу, через стугонкий настил понтонного мосту. Їх не зупинили, бо дрова — не кури, не яйця, не самогонка, до чого були особливо ласі окупанти, дошукуючись у кошиках та клунках перехожих.

Баба Улита жила край селища, городець до лиману. Тут, під кручею, зручно буде ховати принесені міни. Петро відіслав жінок у хату, а сам з Улезьком поніс в'язанки до хлівця. Повиймали вибухівку, й Микола заходився коло дров, а Петро, прикріпивши міни попід пахвами широким паском, спеціально для того наготованим, подався в кінець городу, до кручі. Намітив глибоку яму, — видно, влітку тут копали глину, — виклав туди вибухівку, прикидав торішнім бур'яном, ще й снігом притрусив зверху.

Коли повернувся, Микола сидів уже в хаті. Мабуть, устиг чогось наплести жінкам, бо тільки-но Петро ступив через поріг, вони заперхали. Улезько пояснив:

— Хотів уже за тобою бігти... Щось ти довго за хлівцем засидівся. Чи не заболів живіт од натуги?

Петро жартома показав Улезькові здорового вузластого кулака.

Господиня, з вигляду старіша за Марину Матвіївну, хоч були й ровесниці, метушилася, всміхалась, — певно, давно в її хаті не бувало гостей, та ще так багато зразу. Дякувала й дякувала, не так за дрова, як за те, що згадали про неї, перевідали, потурбувалися. Дарувала за дрова сушену рибу — трохи припасла, огірочки, квасолю. Походить-походить, та й ще згадає щось, і Петро вже став відмовлятися, бо здавалося, що стара на радощах ладна віддати останнє.

— Може, вам ще чимсь підсобити? — поцікавився Улезько.

Баба Улита подумала.

— От якби ще для кози сінця, — попрохала. — Ледве животіє, бідна.

— Принесемо, — пообіцяв Луценко, і Марина Матвіївна стала переконувати давню подругу, що тепер можна не бідикатись: якщо Петро пообіцяв, сіно буде. Її синок ніколи слова на вітер не пускає.

Петро дотримав слова.

Наступного ж ранку, послішаючи на «макаронку», повернув на базарний майдан. Туди, де стояли ряди селянських підвід, що з околишніх сіл, — як не тероризували окупанти, а пробиралися селяни до міста базарувати. Між возами валялось розтрушене сіно, і Петро, знайшовши довгу палицю, назгрібав його, натоптав оберемок, одніс до будочки край базару, де сидів майстер по ремонту годинників, привітний горбань. Петро попрохав його наглянути за в'язкою — повертатиметься, мовляв, з роботи, забере. Горбань погодився, і Петро увечері забрав наготоване сіно.

Марина Матвіївна, побачивши ту величезну в'язку, тільки головою похитала.

— Сьогодні й понесеш? — не вірилось їй.

— А чого ж відкладати... — мовив Петро, ще й додав жартома: — А то ще коза з голоду здохне.

Поки Марина Матвіївна готувала вечерю, — дорога ж далека, кілометрів з п'ять, та й ноша нелегка, — Петро акуратно ув'язав сіно, всунувши тим часом туди кілограмів п'ятнадцять толових мін. Аби сили вистачило донести! Підвечеряв, устав, подякував, натягнув шапку на розкудлану смолисту чуприну — заріс чорно, справді мов циганчук. Вдягнув стару ватянку, скинув в'язку за спину — та й потупав у темряву. Документи мав справні — дозволялось ходити і вночі.

Цього разу на мосту перевірили. Аусвайс стверджував, що ця людина працює на рейх, і ні вигляд Петрів — стом-

леного трудяги, ні в'язка його не викликали особливої підозри.

Баба Улита аж остовпіла, побачивши Петра на порозі так пізно, та ще з великою в'язкою сіна за плечима. Аж поцілувала в чоло, як мати сина,— може, й за сіно, а більш-таки за турботу. Налила чашку козиного молока, і Петро охоче сьорбав густий білий напій. Здавалось, такого смачного молока ніколи ще не пив.

Бабуся хотіла розв'язати сіно та скидати на горище у хлівці, але Петро не дозволив: сам усе зробіть. Одніс в'язку в хлівець, розпотрошив там її, зніс оберемками сіно на горище. Ходив тут, у Солянному, як свій: по Улитиному подвір'ї, городом до кручі. І все більше міцніла віра — днями передасть Сидорчуку, що міни вже поблизу аеродрому...

18. ЧОРНИЙ ДОЩ

Коли Петро зайшов до Сидорчука й доповів, що міни в Солянному, Олекса вхопив друга в обійми, і вони так забороюкалися, що велика руда вівчарка, яка мовчки насторожено стежила за ними, не витримала і, гучно гавкнувши на Луценка, застережливо застрибала збоку.

— О, та в тебе надійна охорона, — буркнув Петро, остерегаючись, аби пес і на правду не хватонув за штани.

— На вищому рівні, — запевнив Олекса. — Спільників у мене добавляється... — пожартував.

Пішли сіли до столу. Взявши аркуш паперу, Сидорчук став малювати план підходу до аеродрому: шлях від моста через Інгул заштрихував косими лініями, уздовж нього провів кілька хвилястих — огорожа з колючого дроту; в одному місці, збоку Соляного, поставив кілька паличок — стовпи; трикутничками вказав вишки з кулеметними гніздами. Тут же позначив дрібніші орієнтири, для стороннього ока майже непомітні, а для Луценка, коли доведеться діяти в темряві, будуть маяками. Телеграфний стовп, розтрошений снарядом, буквою «А»; високий кущ маслини біля кювету — намазюкав куделик, мов перекотиполе; глибока вирва од авіабомби — це вже на території аеродрому, де вони мають зустрітися. Канава, якою можна підповзти до огорожі, починається якраз від понівеченого снарядом стовпа і далі, змілівши, проходить попід колючим дротом, вирівнюючись вже на аеродромі, — от саме тут і доведеться проповзти з мінами.

Олекса не лише позначив на плані орієнтири, а й указав

між ними відстань: мабуть, уже не раз перемерівав ті відрізки очима, а де міг — то й ногами.

— Оце все, Петре, ти повинен сфотографувати очима і пам'ятати, як своє ім'я...

На другий день вони зустрілися вже по той бік Інгулу і разом пройшли бруківкою повз аеродром, якраз поблизу тих місць, які вказав Олекса на схемі. Петро мусив завидна побувати там, де доведеться повзти вночі. Повертаючись назад, Петро знову вдивлявся і вдивлявся у ті місця, так що коли заплющував очі, то й далі все те бачив.

І от діждалися вечора: темного, холодного, розквашеного чорним дощем. Хоч була восьма година, але волохаті хмари так щільно облягли землю, що темрява стояла нічна.

Сидорчук поспішав на другу зміну в свою аеродромну кочегарку — теж вдягнений у чорне: довгий плащ, на голові башлик. Майже зливався з мороком, і Луценко, простуючи метрів за сто позаду, побоювався згубити його з виду. Перед мостом вони домовились розминутись, а далі вже Петро йтиме попереду і зникне у напрямку Соляного.

Хоч поспішав і вдягнений був тепло: ватяні штани, піджак, чоботи, шапка, але ні-ні — та й прохоплювався по тілу дроз, немов од холоду. Спробував ні про що не думати, додав кроку, щоб наздогнати Сидорчука в домовленому місці. Ось той усе ближче. Порівнялись нарешті.

— Петрусь, вище голову, — шепнув Сидорчук. — Початок о дев'ятій... — нагадав, хоч Петро й сам не забував того.

Луценко минув Олексу й потував грязькою бруківкою далі. Сидорчук розтанув позаду в пільмі, й Петро на мить зупинився, заплющив очі, зосередився — і перед зором чітко проступив мальований на папері в Сидорчуковій квартирі план. Ага, телефонний стовп буквою «А», розтрощений снарядом, і — поворот ліворуч, у зарості. Розплющив очі — справді, неподалік, на тлі сизого неба, чорнів стовп. Порівнявся з ним і круто звернув з дороги. Ступив ще кілька кроків — ось і високий овальний кущ, схожий на перекотиполе. Сюди, у зарості, перенесли вони міні із схованок у Соляному. Кущ пружно переплівся вузластим гіллям. До дев'ятої лишалося з півгодини. Петро стомлено опустився на корч. А дощ плюскотів і плюскотів — розмірено, монотонно, наче хтось завів його на цілу добу. Хлюпав у темряві, і, здавалось, не тільки земля, а й повітря розквасилось від того мокрого сіяння.

Сидів, прислухався. Нагадалися друзі по групі. Щонайперше, звичайно, Олекса. Всім зараз важко, а от Сидорчукові... Чи зможе Саша замінувати ангари, майстерні, склади, та так, щоб все злетіло в повітря одночасно, щоб від цього аеродрому й сліду не лишилося.

А дев'ята все ближче...

От би зустрітися всім після війни... Теж о дев'ятій. Скажімо, у Києві. В нього або в Сидорчука, на Совській, три... Майнуло, це ж їхній пароль сьогодні: «Совська, три». В такій непроглядній темряві може трапитися будь-яка провокація...

Здається, пора.

Глянув на небо, наче хотів уточнити час, але воно хмуро налягло на землю, чорне, низьке, і недалеко сторожова вишка з кулеметом ледь-ледь вгадувалась на темному тлі. Це добре — темрява, плескіт дощу, холодне хльоскання водяних струменів. Якби визирнув з-за хмар місяць, було б погано...

«Ой не світи, місяченьку...» — пригадалася пісня, а за нею — колишне, давне. У тридцять дев'ятому році пісню цю співала Оксана Петрусенко. У Київському оперному театрі давали концерт для добровольців на фінський фронт. Артистка співала, а бійці особливого лижного батальйону плескали, аж долоні щеміли, гукали «біс», забувши про війну на далекій півночі, куди мали вирушати вранці, про те важке й суворе, що чекало на них. Надто вже гарно співала артистка, ніби трепетно доторкалася душі кожного, навівала сумовито-просвітлений настрій.

«Ой не світи, місяченьку...»

Петро звівся на ноги, пригинцем пробрався до схованки мін, одгорнув бадилля. Взяв одну в'язку, другу, переніс туди, де починалась канава. Поповз. Неподалік у північній бовванів силует сторожової вишки, чулися кроки вартового — ковані підбори гули об дерев'яний настил. А в Петрові чоботи через халяви сочилось холодне багно.

Вдивлявся до різі в очах у колюче дротяне плетиво над головою, а поряд, як ніколи виразно, бриніло й бриніло: «Ой не світи, місяченьку...», як ото буває, коли покинеш літак і вже немає поблизу монотонного гуркоту, а в голові ще гуде й гуде.

Петро звівся на коліна і, боляче закусивши нижню губу, став просувати попід колючим дротом важку в'язку мін.

«Ой не світи, місяченьку...» — уже не міг позбутись настирливого звучання, та й не намагався його позбутися. Те начеб допомагало, додавало чіткості рухам, як, скажімо,

марш полегшує солдатські кроки. В'язку за в'язкою проштовхував попід колючим плетивом. За останньою в'язкою поповз і сам, наче попереду були не міни, а якісь надмогутні магніти, що тягли і його за собою.

Знавісіло завивав над лиманом вітер, дощові струмені хльоскали землю, самотню людину, що не зважала ні на що, вперто робила своє. Петро знав, куди повзти далі: до глибокої вирви од авіабомби, по звивистій, засунутій піском траншеї. Там і чекатиме на нього Сидорчук.

Здається, не збочив, повз ніби правильно, та чи не підвела надмірна темрява? Ні. Попереду, мов з-під землі, блимнув ледь помітний вогник. То Олекса подав орієнтир. Виходить, носив цигарки не лише для того, щоб частувати інших.

Петро поповз проворніше. Надривно стукотіло серце... Від втоми, напруження і... від радості — завдання от-от буде виконане.

Кволенький вогник знову прокльонувся крізь мокру завису чорного дощу, і Луценко поповз упевненіше. Вловив на решті знайомий шепіт: «Совська, три...»

Пароль! Київська адреса Сидорчука...

Сумніву не було — попереду в непроглядній темряві Олекса...

«Ой не світи, місяченьку...»

Знав, що тепер ще довго, віддалено, мовби другим планом, вчуватиметься йому ця мелодія, і він не відганятиме її, а навпаки — вслухатиметься в ті слова, щоб заспокоїтись.

Вперто пересуваючи поперед себе в'язки мін, наблизився до Сидорчука. Відповів тихо: «Совська, три...» — і став передавати в'язки — одну, другу, ще й ще... Коли дотягнув останню в'язку, знесилено впав лицем на землю і так лежав хвилину, другу... Важко дихав. Олекса опинився поруч. Теж мовчав. Розумів — будь-які слова зараз зайві. Намагався присутністю своєю заспокоїти товариша, вгамувати його нерви.

Коли дихання Петрове трохи вляглося, втишилось, Олекса озвався:

— Пора!.. Незабаром зміна вартових, і мені треба до того часу все замаскувати й повернутися в кочегарку. Так що, дорогий Петрику, чухрай назад і не зважай на втому. Привіт веселому тістомісу,— згадав Олекса і про Улезька.

Знайшов у темряві Петрову руку, міцно потис її. І Луценко, так нічого й не відповівши, мов робот якийсь, що одержав команду, поповз назад, до огорожі. Проліз у зна-

Йому місці полід колючим дротом, ще трохи проповз кавною до кювету коло дороги. Торішне густе бадилля надійно ховало його, і дощ лопотів, мов найнявся скрадати звуки. Трохи полежав у кюветі — зірко обдивився довкола. Порожньо. Тоді наважився: рвучко звівся на ноги, переметнувся на другий бік шосе і пішов — швидше, швидше, подалі од небезпечного місця.

Через якийсь час зупинився, оглянув себе — в такому вигляді переходити міст, брести міською вулицею небезпечно. Забрьоханий з ніг до голови, мов якийсь болотяник. Треба обмитись. Звернув у найближчий глухий провулок, помітив калюжу, нагнувся — обмив чоботи, ватяні набрякли штани, піджак. З тієї ж калюжі умився — вода була крижана й неприємно масна, липуча. Мабуть, не дуже й обмила. Тоді зняв шапку і втерся теплою паруючою підкладкою.

Попростував далі. Вогко облягала чорнота, теж густа й липуча. Очі безсило розчинялися в ній. Ступалось дедалі важче. Почувався таким знесиленим, що, здавалось, — хай тепер зупиняють, ловлять, розстрілюють, не стане тікати. Не має для того сил. Головне зроблено, і єдине, що ще міг, — з трудом переставляти ноги. На мосту не зупинили: може, тому, що нічого не ніс із собою і вартовому не захотілось виходити з затишної будки під холодний дощ.

У скверіку на Радянській побачив у закутку лавочку під кущами акації. Додибав, звалився зморено. М'язи на литках ворушилися, мов живі, нили руки, плечі, розколювалася голова. І все ж пильно дослухався до чогось. Щось таки непокоїло його, а от що — ніяк не міг уловити. Нарешті вловив — дощ, отой чорний, надокучливий дощ, що наповнював донедавна своїм шумом вуха, нарешті перестав, і довкола запанувала незвична, моторошна тиша, як буває часом, коли в кімнаті несподівано стихає постійний цокіт годинника, до якого привичаївся, звук. Наче не вистачало чогось, а от чого саме, й не здогадався одразу.

Дощ ушух. Лише з гілок акації раз у раз од вітру зривалось рясне краплиння, порскало навкис на землю, мов зерно з руки сівача. Краплини ті видавались надто крупними, крижаними, особливо коли потрапляли за шию.

Петро лише втягнув голову в мокрий, набубнявілий комір. Не мав сили звестися, йти далі. Сидів, думав.

Нагадався Ленінград... Комісія... Пропонували їхати у Хабаровськ або Владивосток. А він обурився: «Я хочу на Україну, зобов'язаний туди їхати...» Запевняли — туди місця зайняті. Дійшло до суперечки. Наче й зараз вчувається, як доводив: «Як же так, он товариш Огурцов жодного укра-

їнського слова не знає, а ви його на Україну, а мене, українця, парашутиста, не пускаєте боротися на рідній землі...» Домігся — комісія задовольнила його прохання.

А Огурцов, мабуть, десь на Далекому Сході, гітлерівця і полоненого не бачив. А він, Луценко, сидить ось брудний, знесилений, заляканий од холоду, і смерть постійно стоїть за плечима, хижо вичікує найменшого промаху...

Але не було ні жалю за чимсь далеким і недосяжним, ні докорів самому собі за надмірну упертість. Було просто важко на серці, і біль, і гнів, і ненависть до ворога стискали душу до скрипу зубів.

Великі краплини скочувались по впалих, зарослих чорною щетиною щоках — чи дошові, струшені вітром із гілок акації, чи, може, то з Петрових очей...

19. ТАЄМНІ ПРИГОТУВАННЯ

Потім Луценко приніс Сидорчукові на квартиру коробку з капсулями. Дістав із схованки під рядовиною, якою колись оббив стелю у коридорі підвалу — мовби для тепла. Приніс і годинниковий механізм, витки електричного проводу, батарею сухих елементів. Олекса все порозтикав по своїх домашніх тайниках — під плінтусами у коридорі, в димоході на кухні, а електропровід і батарейку, як менш небезпечно, засунув у старенький диван, що на ньому колись ночував Циммер.

Пронести це на аеродром було легше — можна в слідній кишені комбінезона, який одягав під костюм, ідучи на роботу. Чи могла пронести Галина — разом з обідом. Карл на прохідній не рився в кошику.

Необхідно було розробити загальну схему мінування, точно розрахувати, бо маленька похибка могла звести на нівець те, що з такими труднощами зроблено. Визначити місце мінування, де і якої сили закласти вибухівку, як підключати міни до загальної системи, щоб вибухнуло одночасно чи з незначними інтервалами, аби нічого не вдалося вирятувати з вогню...

У вихідний до Сидорчука прийшов Луценко, і Олекса сказав Галині, що їм з Петром доведеться зайнятися чорною магією. Це означало: Галині слід повартувати надворі, щоб ніхто не забрів до них зненацька.

Чорною магією, жартував Олекса, можна займатись лише на самоті, потай од людей, а то зникнуть, розвіються чари.

— То мені знову бути за сторожа?— запитала покірно Галина, і в голосі забринів лагідний смуток.

— Ти що,— заперечив Олекса.— Який сторож? Ти будеш моїм ангелом-охоронцем.

— Але ж обов'язки ангела-охоронця не дуже різняться від обов'язків сторожа?— усміхнулась Галина.

— Щодо обов'язків — ясно: ти ідеальна господиня, у вихідний день попраля білизну і розвішуеш на подвір'ї. Я вірвовку вже натягнув.

Отож Галина з великою мискою в руках, повною різного прання, вийшла у двір. Поставила миску на землю коло акації, заходилась розвішувати білизну. Звідси добре видно крізь тунель під'їзду вулицю, їхне парадне.

Прищепок мало, і вітер то тут, то там зривав почеплене, скидав щось на землю. Наче загравав з молодою господинею.

Галина піднімала з землі скинену річ, струшувала її, вішала знову, прикріплюючи міцніше, а вітер налітав з іншого боку, ледве встигала втримати рушник чи простираadlo, аби не впало й не забруднилося.

Коли хлопці закінчать свою «чорну магію», одразу ж починають кватирку вікна.

Ось тоді й можна лишити білизну на поталу вітру, покінчити з роллю ангела-сторожа.

На дні миски лежало ще кілька речей, а зверху червона косинка, мов піонерський галстук. Поки вона лежатиме на дні — усе гаразд, а виникне загроза — Галина мерщій підніме червону косинку і почне струшувати, мовби перед тим, як повісити на вірвовку. Але на безлюдній промоклій вулиці поки що тихо, й косинка, згорнута калачиком, лежить у місці.

А вгорі, на другому поверсі, монотонно порипує відчинена кватирка кухонного вікна, похрестованого білими стьожками.

Щось тривожно підказує Галині, що оце, мабуть, і наближається оте, заради чого робилося все попереднє. І дружба з аеродромним начальством, з інженером Моллем, солдатами, яких Олекса щедро обпоює винами та коньяками, принесеними нею з ідальні.

І Циммер, і Карл, і Кречет... Думка довше зупиняється на Кречеті. Якийсь він дивний, оцей німець і не німець, солдат і не солдат...

Лопотить на вірвовці підмерзла білизна, а на дні миски ї далі заспокійливо ясніє червона цятка. І відчинена кватирка знай порипує од вітру.

Галина перейшла через подвір'я, постояла коло під'їзду, наблизилась до залізної брами, виглянула на вулицю. Тро-туаром де-не-де прошкували зіщулені постаті. Ось повагом пройшли два поліцаї — у чорних мундирах, із сірими відло-гами рукавів. Зміряли прискіпливо Галину. Викотилась із-за рогу плямиста, з брезентовим верхом вантажна машина. Зупинилася навпроти. З кузова сплигували, важко гупаю-чи, солдати. Розбігалися навсібіч, і в Галини полохко тенькнуло серце. Та солдати просто померзли і ганялись один за одним, щоб зігрітися. Помітивши купу снігу, кину-лись ліпити сніжки, шпурляли снігом межі очі, за комір. Ось один солдат помітив Галину, зліпив сніжку й пожбури-в у неї. Сніжка з силою ляпнула об залізне переплетіння бра-ми і, розсипавшись, сійнула в лице Галині холодним різ-ким порохом. Інші солдати теж помітили невеличку, в дов-гій куфайці й гумових чунях жінку, давай і собі ліпити сніжки та влучати в неї — з азартом, з якоюсь дивною за-пеклістю. А один уже й не сніжку, а вхопив великий шматок льоду і пожбури-в на Галину — ледве встигла відхилитися. Солдат щось загерготав, гонористо викрикнув, мабуть, хва-лився, як він мало не влучив крижиною жінці в лице.

Галина сховалася в під'їзд.

Застережливо скрипнула на вітрі кватирка та затверд-ла од морозцю білизна бубоніла щось, погойдуєчись на вірьовці, немов скаржилася комусь...

І от лишалось найважче, хоч, як уже не раз переконували-ся, нічого легкого в їхньому ділі не було...

Тепер Олекса не розлучався з вівчаркою: і додому ходив з нею, там вона й ночувала, і на аеродромі — чи в кочегарці порався, чи вирушав з підігрітим мастилом до літаків — Сільва не відставала. Гарчала, коли хто стиха заходив до кочегарки, і лише коли гостя помічав Олекса й вони віта-лися, знову вкладала заспокоєно велику кудлату голову на міцні волохаті лапи.

Кречет заходив тепер частіше, зненацька, завжди якоесь пильно придивляючись до кочегара, і Олексі часом почина-ло здаватись, ніби технік про щось здогадується. Особливо насторожувало те, що Кречет став балакучіший: тільки-но лишалися на самоті, відверто іронізував над фашистськими заправилами, над Гітлером, похвалявся — нацисти таки запам'ятають його на все життя.

Олекса відбувався жартами, — чому ж пан Кречет, мов-ляв, хоробрий лише на словах, а на ділі — служить тому ж таки Гітлерові.

— Не служу... я їм не служу,— рішуче заперечував Кречет.— Я певний, що й ви не той, за кого видаєте себе... І хотів би, щоб ви мені вірили...

— Овва! Хто ж я насправді, і хто ви?— допитувався Олекса, бо мусив знати, як з цим дивним німцем поводитись далі.

— Ми одностудії...— запевнив не замислюючись Кречет.

Олекса дивився в його великі, з хворобливим блиском, карі очі, на бліде виснажене обличчя, облямоване знизу півкільцем чорної бороди, і десь у глибині мимоволі пробивалось бажання повірити.

— Борода в тебе гарна,— усміхався невпевнено, мовби намагаючись перевести розмову на інше.— Дивись тільки, щоб у ній парші не завелось...

Кречет припиняв розмову, та наступного дня знову заявлявся в кочегарку, наче погрітись, перекурити — смоктав кумедну, в вигляді голови Мефістофеля, люлечку. А як лишались самі, знову затівав небезпечну балачку, та Сидорчук не обривав — вірилося, що це не провокація.

Одного разу Кречет мало не застукав його на гарячому — Олекса підводив провід до вентиляційної труби, де мав закладати годинниковий механізм усїєї системи. Встиг привалити отвір брилою антрациту. Забув, що на Кречета Сільва не гавкала. Кречет якийсь час мовчки придивлявся до того місця. Озвався:

— Пане Алекс, чим би я міг допомогти вам?

Олекса нервово розсміявся:

— Пане Кречете, ви — кволенький юнак і беретесь допомагати мені — здоровецькому ведмедю!

А ввечері, повернувшись додому, Олекса розповів Галині про Кречетові відвідини і розмову з ним, про дивну поведінку техника.

— Що воно за людина, цей Кречет? Загадка...

— Може, я спробую дізнатися... Я з німцями швидше розуміюся,— пообіцяла Галина.— А ти лягай і спи — завтра знову ж на двох змінах?

— На двох,— підтвердив Олекса напівсонний. Пожартував:— Труджусь, аж на онучах мозолі понатирав...— Звалився на подушку і заснув як убитий...

Минав лютий. Ударили, як для півдня, сильні морози, наче зима побоювалась, що так і не встигне зробити свої справи.

Олексеї доводилось клопотатися, щоб тепло кочегарки не

вивітрювалось марно. З відром розведеного цементу заходив у ангари. Закладав цеглою вентиляційні продушини, заштукатурював, щоб не гуляли тут холодні протяги. У приміщеннях майстерень ремонтував рами, склив вікна, бо хіба ж натопишся, коли скрізь дірки та щілини. І в управлінських приміщеннях ремонтував підлогу, щоб теж не задувало.

А потім з банкою біг на склад пального, набирав мастила, розігрівав у кочегарці, ніс до літаків, на стоянки. Ходив по маневрових доріжках з кошиком у руках і посипав їх жужелицею, набраною в кочегарці — від ожеледі.

І скрізь, де бував, де буцімто щось лагодив, устигав непомітно лишити старанно замасковані міни: у пічурках стін, під дошками підлоги, у дренажних колодязях, вентиляційних отворах. Та ще й дві зміни підряд — напарник прихворів — одбував коло топки, шурував вугілля з такою невтомністю, що Молль не переставав дивуватися з його працездатності.

Щодня Галина приносила обід. У макітерці зверху лежали якісь коржики, пиріжки, а на дні — туго сплетені витки дроту. Звично «хайлькала» Карлові, ставила кошик коло нього, і коли нікого стороннього не було, наливала вартовому чарку, і той вихиляв хмільний напій з величезним задоволенням, після чого ладен був сам залишити пост і однести панові Алексу кошик. Галина від таких надмірних послуг відмовлялася, прохала всього-на-всього покликати чоловіка.

Олекса приходив, приносив порожній посуд від минулого разу, забирав принесене і, поцілувавши дружину, велів не затримуватись, а зразу ж йти додому, бо, нахвалявся жартома, — приревнує до Карла й обом потрощить ребра.

А пізнього вечора повертався знесилений, і Галина через силу стягувала з нього вогку від поту сорочку, комбінезон, укладала, немов малого, в постіль, і він, хоч як міцно засинав, а стогнав крізь сон, скреготів зубами, — видно, тіло його нило од нелюдської втоми.

І Сільва на килимку біля ліжка підводила голову, прислухалась до стогону свого теперішнього хазяїна, починала й собі стиха, жалісно підвискувати, немов хотіла чимсь допомогти, але не могла...

Од перевтоми, чи, може, протягло де, — хто відає, коли й звідки звалюється на людину хвороба, — на початку березня Сидорчук признався на аеродромі, що занедужав. Коли б не злягти: набрякли гланди, дихати важко, морозить, і в животі поколює, чи не печінка часом — такі приступи з ним

уже траплялися. Йому співчували, хоч і не обходилося без жартів, що найліпші ліки, звісно, спирт, і не для якогось там розтирання, а як внутрішнє, для прийому всередину...

Галина, коли приходила на аеродром, теж скаржилася Моллю, що її Алекс не бережеться, тягне за трьох, працює і вдень і вночі, останнім часом так знесилюється, що, повернувшись додому, не здатний навіть сам роздягнутися, температурається ось уже кілька днів.

Молль обіцяв підшукати Олексі підміну, бо й сам бачив, як той надривається. Але... не встиг.

Сьомого березня, рівно о дванадцятій годині, коли в кочегарці не було нікого, крім Сільви,— а їй Олекса довіряв, як самому собі,— Сидорчук квапливо дістав із схованки годинниковий механізм, що мав у точно визначений час замкнути електричне коло від батареї сухих елементів. Поривчасто завів механізм, вклав у вентиляційну яму, на місці, підготоване заздалегідь, з'єднав з мережею і пригорнув вугіллям. Нахилився до вівчарки, що сторожко стояла збоку й стежила за кожним Сидорчковим рухом проникливими, розумними очима, обняв її голову, ласкав, тулився щокую до м'якої густої шерсті і промовляв пошепки:

— Ось так, Сільвонько, ось так, подруго моя... Тепер нам треба прожити рівно дві доби. Чуєш? Дві доби... чекати...

По обіді Сидорчкові стало зовсім погано, і він звалився на купу вугілля, знепритомнів. Збіглися люди. Олекса лежав, заплющивши очі, почорнілий з виду, страшний, і піт струменів з нього цівками, і щелепи були стиснуті так міцно, що кожен, глянувши на кочегара, переконувався, який нелюдський біль він терпить.

Інженер Молль, певне, відчуваючи в тому якусь і свою вину, запобігливо запропонував власну машину — одвезти пана Олекса додому. Та тільки стали Сидорчука вкладати до машини, Сільва так несамовито кидалася на всіх, що довелося взяти і її.

Восьмого березня Галина повернулася з роботи раніше — одпросилась: мовляв, чоловік тяжко хворий. Обережно причинила за собою двері — думала, Олекса дримає, але той лежав, широко розплющивши очі, і, тільки-но хитнулися двері, повернув розкудлану голову. Сільва, яка лежала принішклом біля ліжка, теж підвела голову, подивилась на Галину сумно, наче й вона нездужала і не могла ні гавкнути, ні скавувльнути.

— Тобі легше? — поклала на гаряче Олексине чоло нахолоду знадвору руку Галина: може, саме тому й здавалось воно таким гарячим.

— Коли ти поруч — мені завжди легко. Ось ти прийшла, і я вже майже здоровий.

На табуретку в головах з різними слоїками ліків і склянкою з полосканням для горла Галина виклала з сумки бутерброд, шматочок голландського сиру, навіть невеличку плитку ерзац-шоколаду. Все, що вдалось роздобути в офіцерській їдальні.

— Ти все для мене, для мене,— зітхнув Олекса.— А сьогодні я повинен тебе частувати шоколадом.

— Чому?— нерозуміюче зупинила на ньому погляд Галина.

— Невже й ти забула? Нехай я хворий,— примружив очі Олекса.— А тобі слід би пам'ятати про своє свято.

Очі Галинині спалахнули радістю.

— А й правда. Було таке свято. Гарне, весняно-веселе. Чоловіки навперебій виявляли увагу до матерів, сестер, дружин, навіть до чужих жінок...

— Особливо до чужих...— додав Олекса, і обоє розсміялися.

Отож обідали по-святковому, і Олекса з усіх сил намагався догодити дружині. І щоб таки не обійшлося без подарунка, дістав бумажник, де зберігав свої документи, витягнув звідти невеличку прим'яту кольорову листівку — краєвид на Дніпро з Володимирської гірки у Києві. Зберігав її як талісман. А от дістав і надписав на звороті: «Дорогу свою мамочку Галинку вітаю з найсвятковішим святом усіх віків і народів — Днем жінки. Твій Алекс».

Листівку вручив Галині і, як належить у таких випадках, скріпив поздоровчі слова міцним поцілунком. Але коли підняли чарку, Олекса раптом проголосив незрозумілий для Галини тост:

— Давай, серденько, вип'ємо і за дев'яте березня!

Галина чекала пояснень, але Олекса не став уточнювати, запевнив, що з часом сама здогадається.

Надвечір до них прийшли Молль, Карл, Кречет. Несподівано заявився й Луценко. Петро, понурий і завжди немов невдоволений, розчулився, зітхав співчутливо, вивертав з кишень різні лікувальні трави, що ними наділила Марина Матвіївна,— у зіллях та настояках вона зналася чудово.

Карл і Молль теж принесли якісь таблетки, порошки, кожен запевняв, що саме його ліки обов'язково допоможуть. Лише Кречет мовчки стояв осторонь, у головах Олекси, замислено дивився великими, з хворобливим блиском карими очима і, відчувалось, нікого не бачив.

Галина дякувала всім за турботу, за ліки і так побивала-

ся, зітхала, що й Луценко, навіть сам Олекса починали вірити, що він — Сидорчук — справді тяжко занедужав.

Олекса тільки очима дякував — горло було туго обмотане теплою хусткою, так що й говорити не міг...

А коли всі пішли, коли стихли гомін і стугоніння сходів у коридорі, Олекса рвучко підхопився з ліжка, зірвав із шиї тугий компрес, наблизився до вікна. Довго вдивлявся в тривожно принишкле місто: чуйно прислухався до чогось — тут, поблизу, на вулиці, чи й далі, десь там, у бездонній темряві ночі...

20. АЕРОДРОМ ЗЛІТАЄ В ПОВІТРЯ

Дев'ятого березня вранці Олекса підвівся з постелі справді наче після тяжкої хвороби — змарнілий, виснажений. Проходячи мимо гардероба, зупинився. У високому дзеркалі дверець здивовано побачив на своєму підборідді густу рудувату щетину, що відливала якимсь незвичним для нього мідним полиском. І не підозрював, що в нього могла вирости така борода. Але голитись не стане. Так і піде сьогодні до лікаря.

— Галинко,— гукнув, не одвертаючись від дзеркала,— а ходи-но сюди!

Позаду задріботили жіночі кроки.

— Чого тобі?

— Глянь, серденько, на мою бороду.

Галина вже бачила ту щетину, тож не зрозуміла, чого від неї хочуть.

— Ну заріс... як бродяга,— всміхнулася.

— Гірше!— вигукнув Олекса.— Катержник! І головне — яка самоварно-руда. Думала ти коли-небудь, що в твого чоловіка виросте отака щетина?— І він, рвучко повернувшись, ухопив Галину в обійми і тернув її щіткою своєї бороди по щоці.— Ну як?

— Для твого характеру жорсткувата,— визначила Галина.

— Але для даної ситуації те, що треба.

І Олекса попрохав дружину збиратися,— треба сходити в лікарню, поки він ще хворий, і взяти довідку, щоб потім аеродромне начальство не чіплялося...

Була неділя, вихідний день, хоч про це й забули люди, як забули вони багато чого після приходу в місто фашистів, та, власне, й робочих днів не було — хіба хто мав якусь певну, справжню працю? Просто жили, додаючи день до

дня, ніч до ночі, постійно сподіваючись на краще, уперто чекаючи свого, рідного, бо те, що так зненацька нахлинуло, було аж надто чужим і диким, смертельно ворожим.

Був перший справді весняний день, теплий, погожий, з оксамитовим пригрівом сонця, ніжно-білим шумовинням хмаринок, наче небо мили, збиваючи піну, і воно вже світилось такою прозорою синню, що чистішої важко й вигадати.

Лагідний вітерець запобігливо торкався кожного, ніби вибачався за недавню зимову лють. Повівало весняним пробудженням, соком набряклих дерев, млостю землі, що почала відтавати. Капотіло дрібно і дзвінко — з високих дахів, промерзлих ринв, із гілок, і не помітити оте рясне капотіння було несила.

Олекса й Галина, вийшовши на вулицю, теж помітили оте весняне пробудження.

Олекса, закушканий у ватник, з товсто обмотаною горлянокою, на якусь мить зупинився.

— Чуєш?— спитав стиха Галину.

Стояли й зворушено вслухалися в те лунке капотіння, жадібно вдихали весну, приголомшені її звуками, сп'янілі од її духу.

До лікарні добралися благополучно. Лікар — сива, блякла з лиця жінка — була якась надто неуважна, мов чимось на смерть перелякана: запитувала, говорила, а весь час думала щось своє, що, відчувалось, не давало їй спокою. Квапливо, не вислуховуючи особливо, виписала довідку, і вони вийшли з лікарні знову на сонце, в тепло, наче пірнули в благодатну купіль.

Галина помітила — Олекса весь час позирав на годинника. А куди ж йому поспішати сьогодні, в неділю?

— Чи не побачення в тебе?— пожартувала.

— О, ти вгадала...— серйозно ствердив Олекса.

— З ким?

— Із самим собою... Алекс із кочегарки поспішає на побачення з «Моряком»...— Але ж Галина не знала його конспіративної клички і не зрозуміла цих слів.

— Мабуть, тобі, моряче, пора в ліжку,— поправила дбайливо в нього на шиї пов'язку.— Ти починаєш марити...

— Ні, ми побудемо тут...— Олекса зупинив погляд на годиннику,— ще рівно сімнадцять хвилин.

— Чому сімнадцять?

— Точно до дванадцятої... Погуляємо по бульвару. Можна підійти ближче до кручі. Щоб видніше було і Інгул, і лиман, і... аеродром.

Опинились над кручею. Від лиману повівало духмяною

вільгістю. Олекса міцно тримав Галину за руку, немов побоювався, що вона раптом може злякатись і кинеться втіати. Напружено вдивлявся туди, де попід кручами темнів Інгул, по-весняному ніжно фіолетився лиман, а на півострові понад піщаним берегом розкинувся на кілька кілометрів аеродром. Горбилися дахи ангарів, сіріли бетонні стартові доріжки, тяглися довгі плескаті приміщення авіамаєстерень, складів, цистерни з пальним. А далі незграбно стовбурчились хрестатими крильми важкі морські бомбардувальники.

Довкола слалась така прозорість, тиха, незрушна, встояна, що обрій подаленів і виділось так далеко, як тільки могло бачити око. Навіть розрізнялись поодинокі людські постаті коло літаків, і Сидорчуку здалося, що варто ще напружити зір — і він упізнає, хто там порається.

Знову блимнув на годинник, і Галина відчула, як його руку мовби смикнуло струмом. На чоловікових щоках проступили густі плями рум'янців, і їх не могла приховати навіть руда щетина. Якби хтось із знайомих зустрів їх і побачив Олексу таким, то без жодних пояснень чи довідок повірив би — Сидорчук нездужає.

А сонце лагідно пригрівало, і повівав м'який вітерець, і далина прозорилась, як ніколи. Хвилинна стрілка звільна, непомітно для зору, наближалася до годинної. Ось доторкнулась, злилася...

Дванадцята!..

Олекса одвів погляд від годинника, сторожко дивився на Галину, ніби хотів щось запитати, але побоювався, що саме в той момент, коли він обізветься, станеться те, чого так напружено очікує. Ледве чутно прошепотів: «Зараз, Галинко... зараз...»

Але там, де мало відбутися щось незвичайне, нічого не мінялося. Навпаки: як і раніше, безпечно пливли небесною голубінню біласті купки хмар, і сонце, ніби весело граючись у піжмурки, то ховалося за них, то радо вихоплювалось, мовби вигукувало: «А ось і я!» Як і раніше, од лиману тягло різкуватою свіжістю високих весняних вод, і од землі сочився принадно теплий дух, і десь, поміж набряклих густою вологістю дерев, завзято цвірінькали горобці, лементували коло торішніх гнізд метушливі граки.

«Зараз...»

Мостом через Інгул, натужно завиваючи, проповзла довга крита машина, проторохкотіли підводи, невтомно похлюпувала об іржаві понтони туга вода — м'яко, стиха, мов теж прислухаючись.

І на аеродромі спокійно.

Невже щось не врахував, помилився в чомусь? А можливо, коли в кочегарку поткнувся Кречет і він, Олекса, хапливо привалив брилою антрациту вентиляційну продушину, обірвався провід чи висмикнувся капсуль? Але ж ні, потім перевіряв... А може, Кречет здогадався, що лаштував кочегар,— останнім часом технік особливо часто навідувався,— і доповів про все, кому слід. І ось зараз, коли вони стоять з Галиною й чекають, отам, на аеродромі,— ворушаться ж якісь постаті коло ангарів і літаків,— там спокійно ліквідовують те, що він робив довго й напружено.

На Олексиному чолі прооралась глибока зморшка. Та тільки Галина намірилась обізватись, як раптом...

Земля рвучко гойднулася, наче під ногами вибухнула бомба, і в груди штовхнуло так, що, коли б не тримались за руки, може, й попадали б.

Гу-ух, гур-гур!..

А через кілька секунд ще гучніше: гух! гух! гух! гух!

На березі лиману в небо знялись фіолетово-чорні султани диму, гостро порснули язики полум'я, полетіло вгору шмаття бетону, заліза, уламки дерева, груддя землі. Щось важке, трошачи гілля дерев і кущі, впало неподалік од них на алею.

Чоло Олексине миттю розгладилось. В очах майнули відсвіти далекого полум'я. Він глибоко-глибоко вдихнув і гучно видихнув, наче хотів за один раз викинути з себе все, що назбиралось давлючого за довгі хвилини тривожного очікування. Міцніше стиснув пальці Галини й потягнув її за собою — майже бігцем кинулися додому. Але ніхто на них не звертав уваги, всі довкола кудись бігли, спішили, наче комахи у потривоженому мурашнику. Бігли, невідомо куди, втікали, не знаючи від кого, нічого не чули, бо те могутнє земне гуркотіння на якийсь мент заглушило всі інші звуки у місті.

Всі були нажахані й розгублені. Але з того, як, несамовито завиваючи, неслись німецькі пожежні автомобілі, грузовики з солдатами, гестапівські машини,— усе туди, за Інгул, до аеродрому,— люди вже здогадувались: вчинено проти окупантів щось особливе — мужне і зухвале...

А тим часом Олекса лежав уже в ліжку, обкладений подушками, і коло нього на високій кухонній табуретці стояли слоїки, склянки полоскання, лежали порошки, таблетки й між ними довідка лікаря.

Земні конвульсії вгамувалися, та шибки вікон, які зранку були наче з блакитного скла, зараз сіріли від диму, що по-

пелястою пеленою вис над містом. І сонце ледь угадувалось за тією хмурою сизістю, як ото коли дивитись на нього крізь густо закопчену склянку.

— Тепер, Галинко, як казала колись моя бабуся, і помирати можна,— обізвався перешерхлим голосом Олекса.

— У тебе не смертельна хвороба,— заперечила Галина.

— І то правда...— Олекса взяв довідку, почитав, попросив Галину подати ручку.

— Навіщо?

— Хочу точніше встановити собі діагноз.

Галина принесла ручку, чорнило, але Олекса не став уточняти діагноз, а лиш переправив число — дев'ятку на двійку. Це зробити було неважко — досить акуратно додати внизу хвостик. Галина дивилась і думала, що, може, те робити їй не варто: в лікарні ж зареєстрована дата видачі довідки, але бачила, як тремтіла ручка в Олексиних пальцях, отож не стала нічого радити. Сам не маленький, знає, що робить...

Олекса виправив цифру, кинув довідку на табуретку, глянув на Галину затуманеним поглядом і несподівано попрохав:

— Галинко, чуєш, Галинко! У мене до тебе одне-єдине прохання: якщо загину, приходь до мене на могилку й принось квіти. Чуєш? Живі квіти... Принеситимеш?

— Замокни!.. Не смій про це думати!..— замахала на нього руками Галина.— Не смій!

— Галинко,— вперто повторював Олекса,— пообіцяй, що носитимеш мені на могилу квіти...

— Ти таки справді хворий,— сіла на краєчок постелі Галина, поклала руку йому на чоло.— Гориш увесь... Заспокойся!— І гладила чоловікову чуприну, м'яку, шовковисту зовсім не схожу на ту руду колючу щетину, що висіялась у нього на бороді за ці кілька тяжких днів...

Зненацька тривожно озвались залізні сходи. І хоч ступіння було не гучніше, як завжди, здалося, що воно миттю виповнило собою будинок, валилось на голову, як важкі кам'яні брили. І не було від нього ні захисту, ні порятунку

— Німці!..— сполохано прошепотіла Галина.

Олекса здригнувся. Він передбачав, що після вибуху з'являться й до нього. Хоч і не було його ось уже кілька днів на роботі, хоч і знали, що він хворіє, а проте що то було б за гестапо, коли б після такої історії не перешерстило всіх хто бодай якоюсь мірою причетний до аеродрому. Що ж доведеться зустрічати непроханих гостей... Олекса всміхнувся, ставши миттю тим, яким його звикли бачити,

— От і добре!— вигукнув він мовби з радістю.— Хоч дізнаємось, Галинко, що там за катавасія приключилася. А то сидимо в норі... І ніякої тобі інформації...— А помітивши, що Галина й досі стоїть розгублено серед кімнати, підбадьорив:— Ну, ну, мамочко, зустрічай гостей!

У двері вимогливо загрюкали...

Два дні тліло, потріскувало величезне згарище, два дні над лиманом чаділо, повівало жаром, сіяло попелом. Сонце зникло за димом, за хмарами, ніби не хотіло дивитись на те, що творилося на землі.

На аеродромі, коло табору військовополонених і на майдані поблизу базару гітлерівці повісили по десять заложників. Коли вшали біля базару, там серед людей, серед мовчазного, понурого гурту стояв і Луценко, прикривши чорними острішками брів очі, хоч бачив усе довколишнє так гостро, як, мабуть, ще ніколи в житті не бачив. Усе карбувалося в глибині зору, щоб залишитися там навіки: висока чорна шибениця, слизька хитлива петля, кат у гестапівській формі, що спокійно вибивав з-під ніг невинних підставки; випуклі очі повішених і таблички з дикту на їхніх грудях з написом: «Партизан». А особливо запав у пам'ять підліток років чотирнадцяти — худий, мов лозинка, з тонкою, довгою шиєю. Малому, відчувалось, було таки страшно, і водночас він, мабуть, пам'ятав, як гинули його улюблені герої з прочитаних книг, і намагався триматися мужньо, з гідністю. Чи, може, йому здавалося, що все це відбувається не насправді, а тільки гра у війну, потім усе минеться, і він знову житиме на землі, як його ровесники,— вчитиметься у школі, ганятиме футбольного м'яча, голубів...

«Хлопчику, рідний, прости,— обливалася кров'ю душа Петрова.— Ми не винні у твоїй жахливій смерті... Прости. Люди не забудуть тебе довіку... Не забудуть...»

Зчорнілий, пригнічений повернувся додому. У дворі, на змайстрованій ним лаві, біля коридорчика, сиділи Іван Герасимович і гасівник Мельниченко. Тільки-но Петро підійшов, почали розпитувати.

— Оце Іван каже,— озвався Мельниченко,— начеб аеродром побомбили.

— А він,— мовив Іван Герасимович,— каже — зірвали. Буцімто наші...

— То як воно справді?— запитали обидва разом.

Петро зупинився коло дідів, помовчав. Що казати? І заперечувати їм не хотілося, та й у довгі розмови встрявати, ніби щось знає, теж не мав наміру. Відповів ухильно:

— Цього, як казав мій дід, ніхто не знає...

Старим нічого не залишалось, як погодитись із такою глибокодумною відповіддю.

— Та й я ж йому кажу,— запевнив Мельниченко,— а він не вірить.

— Ти кажеш? — ображено заперечив Іван Герасимович.— Я кажу, а не ти...

Після цього гасівник потупав до свого флігелька, а Петро з Іваном Герасимовичем крутими східцями спустилися до підвалу. Петро не став їсти — не хотілося. Мовчки пішов у другу кімнату, ліг. Ще чув кризь дрімоту, як забрели до них Улезьки — Микола з Оленою, але вставати не захотів: дії знаються, що він дома, та й підуть. Не хотілось ні самому говорити, ні когось слухати, тільки б швидше заснути, забутись...

Марина Матвіївна утаємничено розповідала Улезькам свій сон — про хустку, всю в зірочках, немов у квітах, і буцімто хустка ота пропливла небом зі сходу на захід...

Під ту монотонну балачку Петро й заснув.

А Марина Матвіївна все доповнювала свій сон новими подробицями — дуже хотілося їй довести, що сон провіщав вибухи, що то, значить, наші літаки з зірочками на крилах прилітали. Багато-багато... І розбомбили аеродром...

— І я кажу, літаки,— підтримав її Іван Герасимович,— побомбили, і баста! А то базікають — наші, миколаївські хлопці, підірвали. Та хто б це з наших зумів? І ресурса хіба дозволяє? Міни всякі, снаряди...

— А звісно,— підтакував з удаваною серйозністю Улезько.— Хто б це з наших зумів?

— Та нізащо! — категорично запевнив старий.— Немає в Миколаєві таких одчаяк... А здорово гухнуло — хто й не сподівався чути, почув...

Того дня гестапо не схопило Сидорчука: то навідувався Циммер зі своїми друзками. Старший слідчий Релінок доручив йому побувати вдома в кочегара аеродрому, але діяти обережно й тонко, залежно від обставин. Поки що прямих доказів чи бодай приводу для підозри немає, а проте, може, саме в цьому панові Алексі з кочегарки й ховається ниточка, за яку, вміло смикнувши, вдасться виявити клубок. І дурневі ясно, що диверсію вчинила не одна людина, як це намагається доводити отой божевільний техник Кречет, а якась добре організована й законспірована група.

Повісити чи вбити можна скільки завгодно людей, але поки група існуватиме й діятиме, ті репресії безрезультатні.

Викривати слід уміло, щоб знайдена ниточка не обірвалася одразу ж, при самісінькому початку...

Циммер першим увірвався до кімнати.

Олекса лежав у постелі. З вигляду таки хворий, принаймні щетина на глибоко запалих щоках не могла бути приклеєною чи вирости за кілька годин. Посміхався, як завжди, привітно, а зараз у тій усмішці проступала ще й якась винуватість — мовляв, даруйте мені, що змушений так вас приймати, лежачи, але що вдієш — хвороба, не хотілось би, але доводиться. З кожним може трапитись.

А на Галининих щоках бриніли ще не витерті сльози, теж, певна річ, не підроблені, та й табуретка з ліками і, нарешті, довідка з лікарні — все запевняло: Сидорчук справді хворий і якщо й причетний до вибуху, то, безумовно, побіжно.

І Циммер поквапився заявити, що вони прийшли перевідати хворого пана Олекса не в службу, а в дружбу, бо в місті переполох із-за отого безглузлого вибуху на аеродромі, а сьогодні ж вихідний, то чи не краще сидіти з друзями за столом і тягнути коньяк, ніж ловити десь вітра в полі.

Галина мерщій подалася на кухню, забрязкотіла пляшками, посудом. Гестапівці роздягались у передпокої, і Олекса крізь напівпрочинені двері бачив, як вони багатозначно презирались, перешіптувались, придивлялися до всього. Сумніву не лишалось: вони заявили не просто в гості, тож слід триматись невимушено. І швидше гостей необхідно споїти, особливо Циммера. Він після першої ж чарки втрачає над собою контроль, починає вихвалитись своїми успіхами. «Батя» не помилився, коли порадив не сторонитись Циммера, а триматись з ним ближче, використовувати його, бо, мовляв, з цього мерзотника такий слідчий, як, скажімо, — пожартував тоді Лягін, — з вовка пастух.

Справді, випивши, Циммер завів мову про аеродром. Правду мовиться — що в тверезого на умі, те в п'яного на язичці.

— Двадцять сім літаків!.. — підняв багатозначно вказівного пальця. — Важких бомбардувальників. Пуф — і немає! Десятки авіаmotorів у майстернях... Відремонтували! Ха-ха... А запаси пального... — Підвівшись за столом, Циммер посварився кулаком бозна-кому. — Ось заплатите контрибуцію — заплачете. Усі плакатимуть! Сорок п'ять мільйонів марок! Ми навчимо. Я не стану стріляти, як це зробив комендант аеродрому. Я всіх перестріляю, тільки не себе...

Його зупиняли, вгамовували, а він нічого не бажав слухати, сам собі наливав, випивав і від того хмелів ще дужче.

— Я доберуся до отих молодчиків майора Кена...

Олекса від несподіванки смикнувся, ледве оволодів собою: виходило, в гестапо є вже якісь дані про них, можливо, перехоплено радіодонесення («Батя» ж мав звання майора, а позивний їхньої групи — «Кен»).

— З якою насолодою я вішатиму їх... — погрожував Циммер.

Олекса погодився:

— Звичайно... Ти маєш багату практику. Хіба хто зробить це краще за тебе.

Тільки чутливе вухо могло вловити в отих словах глибинну іронію, зненависть, але в Циммера вухо не відзначалося тонкістю, та й надто густо заткала його зараз павутина хмелю. Галина глянула на чоловіка попереджаюче і водночас — захоплено: який він все-таки відчайдушний, її дорогий Саша!

Хтозна, доки б заливав собі баки пан Циммер, якби його компаньйони не стали збиратися, — певне, згадали, для чого їх сюди послано. Майже силоміць одягли вони слідчого і вивели попідруки.

Як тільки п'яне тупання стихло на сходах, Олекса підхпився з постелі, підійшов до скляних дверей балкона. Від лиману на місто й досі тягнувся кошлатий хвіст чорного диму.

Галина нечутно наблизилася до нього. Олекса поклав їй на плече руку.

— Тільки не в катівнях гестапо, — заговорив неголосно, розмірено, ніби продовжуючи своє думання. — Якщо загинути, то на завданні... при ділі... А не від тортур нікчемного Циммера...

І цього разу лихо обминуло Сидорчука.

Перечекавши кілька днів, Олекса заявив Галині, що пора б уже навідатись на аеродром, до Молля: якщо не з'явиться туди зовсім, можна накликати підозру. Галина побоялась пускати чоловіка самого, — їй не давала спокою думка, що гестапівці здогадуються, хто вчинив диверсію на аеродромі, й лише вичікують моменту, щоб схопити Олексу на гарячому. Раніше так не тривожилась, а зараз якийсь мимовільний страх, непевність, лихе передчуття переслідували її. Навіть коли проходила вулицею і помічала на собі чийсь надто пильний погляд, миттю внутрішньо стискалась, насторожувалась: здавалося, за нею стежать.

Але поки що все минало благополучно, і Галина докладала зусиль, аби взяти себе в руки, увійти в нормальний стан, звісно, наскільки це було можливо.

Словом, вона побоялась відпустити Олексу самого на

аеродром. Розуміла, що коли нагряне біда, то й вона, Галина, мало зможе зарадити, допомогти, однак здавалося, що при ній з Олексою нічого поганого не станеться.

Пішли.

Ось і знайома прохідна — знівечена, порожня. Подвір'ям аеродрому розгублено брів інженер Молль. Побачивши Сидорчука і Галину, не міг приховати подиву. Чесно кажучи, він і пана Сидорчука запідозрював у тому, що сталося: кого не запідозриш, може, навіть самого себе. Та оскільки підозра була інтуїтивна і бездоказова, — кочегар перед вибухом хворів і кілька днів не працював, а вину взяв на себе технік Кречет, зухвало заявивши, що то він учинив диверсію з особливої помсти нацистам, — Молль не став заявляти на тих, у чій вині не був певний. То справа гестапо — вишукувати злочинців і розправлятися з ними. Але оскільки Сидорчука довго не було, Молль грішним ділом думав, що кочегар уже там, де й Кречет. Десь у камері чи вже й на тому світі.

І ось раптом — пан Алекс перед ним, та й не сам, а з дружиною, як тоді, у день першого їхнього знайомства, стоїть і, трохи схиливши наперед голову, співчутливо всміхається. Від тієї усмішки Моллю приємно: він таки втримався й не наговорив гестапівцям зайвого про цю людину.

— Пан Алекс! Не сподівався вас бачити та ще в такому милому товаристві. Пані Адель!

— Чому не сподівалися бачити?— здивувався в свою чергу Сидорчук.

— Але ж той божевільний вибух!— ухильно пояснив Молль.

— А-а,— ніби щойно вловив натяк Олекса.— Добре, що я тоді не був на аеродромі. Як бачите, хвороба іноді веде не до смерті, а від неї...

— Так, так,— неуважно погодився Молль, явно думаючи про щось своє, не зовсім приємне. Мабуть, вибух завдав і йому немалих клопотів, якщо не гіршого, тож він і виглядає таким безпорадним, пригніченим.

— То як же тепер з моєю роботою? Я видужав і можу братись до діла.

Молль нерозуміюче дививсь на Олексу.

— Ви, пане Алекс, неперевершений гуморист. Я сам фактично тепер безробітний. Цей вибух лишив багатьох німців не лише роботи, а й життя. Комендант аеродрому застрелився, командир авіачастини, генерал,— теж. А ви приходите, наче нічого й не сталося, і питаєте про свою роботу.

Галина поспішила втрутитись:

— І я казала йому: яка може бути робота на аеродромі?

Хіба людям зараз до того? Але ви знаєте, який пан Алекс чесний і пунктуальний. Як справжній німець.

— Що вдієш?— широко розвів руки Олекса.— Якби од вибуху і я полетів разом з багатьма в пекло, то мав би роботу вже там — кочегари потрібні біля казанів із смолою для грішників. А поки лишивсь на землі, доводиться слугувати живим грішникам.

Молль скрушно зітхнув:

— Ви маєте добру спеціальність, пане Алекс! Ніде не залишитесь безробітним. Але, на жаль, самі бачите,— він повернувся до тліючих руїн аеродрому,— тут для вас уже немає роботи.

І аж тоді, коли Сидорчуки вже намірились рушати, Молль помітив руду вівчарку, що слухняно примостилася біля Олексиних ніг, мов відчувала настрої людей і не хотіла заважати їхній невеселій розмові.

— А її господаря вже немає,— вказав рукою на собаку Молль.— Кажуть, кепські його справи.

Олекса похитав співчутливо головою,— дивувався і вболівав, хоч, правду кажучи, і досі не розумів техніка. Певне, Кречет, знаючи, що все одно його заберуть, як підозрілу особу, взяв вину на себе, щоб збити зі сліду гестапівців.

«От і знай, кому вірити...»— з болем подумав Олекса.

Попрощалися з Моллем, вийшли на дорогу і попрямували додому, до понтонного мосту через Інгул. Минули ворота суднобудівного заводу, піднялись вузьким, з жовтого пісковику тунелем — від річки до верхнього бульвару. Аж туди, на крутий берег, звідки дев'ятого березня вдивлялись у далечінь лиману, коли Олекса заклопотано зиркав на годинник і знай повторював тривожно: «Зараз... зараз...»

— Молль має рацію,— обізвався нарешті Олекса.— Там,— кивнув туди, де був недавно аеродром,— для мене справді вже немає роботи. Доведеться шукати її в іншому місці...

21. ЩО БУЛО ПОТІМ

Після кожної операції зв'язок між підпільниками на якийсь час припинявся.

Аж наприкінці березня Гавриленко зустрів Петра і передав, щоб увечері, о дев'ятій, був на Чернігівській для зустрічі з «Батею».

Гавриленко ще дужче схуд, ніс загострився, очі запали, а проте, як і раніше, мав на голові капелюха, такого заносеного й пожмаканого, наче в ньому квочка курчат висиджу-

вала. Не скидав і макінтоша, який висів на ньому, мов на кілку. Зв'язковий і досі ніде не працював, хіба що подекуди підробляв на ремонті годинників — підсобляв отому горбаню, що мав будочку-майстерню коло базару.

І шкода Петрові товариша, і зло брало, чому той не може бодай про людське око десь прилаштуватись, аби й самому вільніше почуватися та й інших не ставити під загрозу своєю легковажністю. Останнім часом окупанти хапали всіх, хто не працював чи викликав найменшу підозру, і кидали в табори, вивозили до Німеччини. Гестапо лютувало, озвіріло дощукувалось підпілля, яке ніяк не вдавалося розкрити.

Але казати Петро нічого не став — все одно Гавриленко не зважить на його пораду, якщо не зважив навіть на попередження «Баті». Ще й відповідь зверху: мовляв, яйця курей учать...

Коли ввечері Луценко прийшов на Чернігівську до Дзюрилової, Лягін-Корнев уже чекав. Рушив назустріч, міцно потиснув Петрові руку. Відчувалося: був чимось дуже схвилований.

— От і настав час поговорити про твоє нове завдання, — підвів Луценка до столу, посадив на стілець. — Готовий?

Петро ствердно кивнув головою, хоч і не уявляв, що то могло бути. Лягін не дав часу довго здогадуватись. Заговорив зразу прямо й коротко, як завжди, коли йшлося не просто про розмову, а про наказ:

— Підеш через лінію фронту. І якомога швидше. Поки не скресли ріки. Перебиратись через мости, які пильно охороняються, важко. Треба дістатись до Москви з донесенням. Підпілля потрібні гроші, радіозв'язок, вибухівка, документи. З Одеси про це теж просили. Ти парашутист і зможеш повернутись назад літаком із потрібним для нас вантажем. Як ти на це дивишся?

Як він дивиться? Та коли він упрохував послати його на Україну замість Огурцова, хіба замислювався над тим, які завдання доведеться виконувати? Що накажуть, що потрібне Батьківщині для перемоги над ненависним ворогом.

— Я готовий виконати завдання! — відповів по-військовому твердо.

«Батя» поцілував Петра і, наче знітившись од своєї невчасної сентиментальності, поспішив додати діловито: він. Корнев, підготує донесення і Луценко завтра через зв'язкового одержить його. Текст доведеться зачити напам'ять — з паперу перекопіювати у звивини мозку. Та й взагалі слід швидше все підготувати до походу, зважити, як діяти кра-

ще, щоб раптове зникнення з «макаронки» і сім'ї Телятникових груп не завдало шкоди.

Через чотири дні Петро переказав через зв'язкового, що він, Луценко, до походу готовий.

Вихід призначили на неділю — в цей день, незважаючи ні на які заборони й репресії, все-таки більше людей ходило по вулицях і легше вибратися з міста. Та й у вихідний не зчинять переполох на «макаронці», а коли в понеділок кинуться шукати, він буде вже далеко...

Старим своїм, Марині Матвіївні й Івану Герасимовичу, сказав, що піде перевідати одного знайомого на околиці Миколаєва, то, може, затримається на день-два. Отож попросився, як належить, і рушив з тривогою й болем у серці, що не може всього розповісти цим добрим, рідним для нього людям. А може, вони й не побачаться більше. Може, ніколи вже не доведеться йому спускатись оцими кам'яними сходами в підвал, пригинаючись на порозі, щоб не вдиритись головою об одвірок у низькуватих дверях...

На Чернігівській «Батя» має дати останні настанови в дорогу.

На знайомому розі Радянської і Свердлова, де бовваніла «їхня» тумба, — її ніколи, мабуть, не забуде! — помітив Улезька. Той подав знак — все гаразд, може йти... А через кілька хвилин упізнав попереду серед перехожих — по тому ж таки зіжмаканому капелюху — Гавриленка. На підході до Чернігівської зіткнувся поглядом з очима Галини Кельм. Здогадався: усі вони не лише охороняли його, стежили, щоб на шляху до «Баті» не причепився гестапівський «хвіст», а вийшли проваджати свого циганчука в далеку важку дорогу, як завжди проваджують свого товариша вірні друзі.

Ось непомітно порівнявся з ним Сидорчук. Привіталися поглядами, і Петро помітив у Олексиних очах незвичний для нього сум. Ступали поряд, мов незнайомі, хоч зараз, мабуть, були рідніші, ніж будь-коли.

Тут вешталось багато німців, і хлопці, не змовляючись, інтуїтивно зрозумівши один одного, попростували на Московську, де було вільніше. До зустрічі з «Батею» ще лишалось трохи часу, і, щоб все-таки перемовитися словом перед довгою розлукою, вони звернули в провулок, глухий і безлюдний. Нарешті опинилися самі. Петро обізвався перший:

— Мамочко, — навмисне вжив улюблене Олексине слівце, яке сам недолюблював, — чи ще побачимося колись?

Олекса зітхнув:

— Побачимось, Петре... І до звільнення доживемо... Хіба

так зустрінемося, як оце прощаємось. Бережи себе! Яка не тяжка дорога, циганчук дійде,— усміхнувся.— Я вірю, що ти дійдеш!..

Час зустрічі з «Батею» наближався, і Луценко попросився з Сидорчуком: в будинок на Чернігівській мав зайти сам...

Цього разу Корнев-Лягін був особливо уважний, люб'язніший, ніж звичайно, і Петро подумав, що, мабуть, це від серйозності завдання: можливо, вони ніколи вже не побачаться, а тому керівника підпілля, командира зараз переважила просто людина, чуйна і задушевна. «Батя» повів Луценка до столу, пожартував: чи добре визубрив донесення і чи прикинув у думці маршрут. Коли сіли за стіл, розстелив перед Луценком карту.

Фронт проходив у районі Дінця, і, щоб дістатись туди, доведеться перетнути кілька областей. Пункт за пунктом вимічали шлях. Луценко все запам'ятовував, бо жодних записів чи поміток не міг при собі мати. Навіть ніяких документів не брав — збирався пройти сотні кілометрів як полонений, що втік з табору і добирається додому, на Харківщину.

Вдягнений був просто: кепка, чорний костюм, штани в чоботи, ватяний піджак — щоб не виділялись одягом ні в селі, ні в місті.

Коли все наготували до виходу, «Батя» попросив Луценка повторити текст донесення. Петро чітко, не збиваючись, повторив.

— Добре,— похвалив «Батя», підвів Луценка до вікна. По той бік вулиці, на лавочці коло високих дощаних воріт, сиділа селянка з кошиком в руках.

— Вона,— вказав на жінку Лягін (придивившись, Луценко впізнав у селянці Улезькову Олену),— виведе тебе за місто. А далі сам...— усміхнувся невесело «Батя».— Що ж, бажаю тобі в дорозі удач, щоб ти з честю виконав завдання і благополучно повернувся!— І вже коли Петро виходив, нагадав жартома:— Донесення повторюй частіше... як молитву...

Луценко кивнув головою, квапливо пішов з кімнати, бо знав, що чим довшим буває прощання, тим важче розлучатися.

Знадвору подали сигнал — «все гаразд», і Петро швидко переступив поріг.

Як тільки вийшов на вулицю, Олена помітила його, підвелася з лавочки і повагом рушила слідом. Потім прискорила

кроки і вже пішли разом. Вона виросла в Миколаєві, добре знала вулиці й провулки, різні прохідні двори й закутки. Могла вивести з міста, обминувши непомітно поліцейські пости й пункти перевірки документів.

Бо всюди ж — на стінах, дверях, парканах, навіть на стовбурах дерев — розклеєно наказ німецької комендатури: «Вихід з міста без перепустки заборонено — розстріл!»

А перепусток не було.

Ішли з Оленою, а неподалік — помічав те — їх супроводжували друзі: охороняли, проводжали в далеку дорогу. Сидорчук, Улезько, Гавриленко... Їхні постаті, непомітні для чужих, але такі знайомі для нього, то тут, то там зненацька виринали серед перехожих, і Луценко дедалі дужче переймався вірою: він виправдає довіру цих людей, виконає доручення. Дійде і до лінії фронту, і до Москви і назад повернеться, до них, щоб принести з собою необхідне для дальшої боротьби з ворогом.

«Лиш боротись — значить жити!» — нагадалося знову те, що, власне, й не забувалося ні на хвилину...

Аж до околиці міста проводжали їх друзі. Потім залишилися вдвох. Олена вела впевнено, ні разу не завагалась, — добре знала дорогу, встигала передбачити, де могла з'явитися небезпека і як краще уникнути її. Дорога вела на північ, уздовж залізничного насипу, і хоч ходити тут було особливо небезпечно: «За ходіння по коліях — розстріл!» — та Олена повела саме сюди. Кому спаде на думку, що підпільники наважаться обрати саме такий шлях. Пройшли кілометрів з п'ять. Місто мріло далеко позаду — рудими горбам, такими ж рудими будинками і ще рудішими, аж чорними, димарями заводів. Мить розлуки невблаганно наближалася. Луценко озвався:

— Почнемо прощатись, Оленко? — зітхнув, дивлячись не на попутницю, а далеко вперед, наче не міг одвести погляду від дороги, якою мав простувати і простувати, не відаючи ні втоми, ні страху. — Пам'ятай, дружба підпільника міцна, вічна. Не забувай. Побажай мені одного — повернутись!

Сльози не давали нічого вимовити Олені, і Луценко квапливо пішов, увібравши голову в плечі, не озираючись, немов побоюювався, що хтось позаду погукає його і зупинить. Коли оглянувся — Олена вже ледь-ледь маячила на тлі ранкового прозорого неба, стояла на тому ж місці. Коли дорога пірнула у видолинок, її не стало видно, а як знову піднявся на пагорб, Олені вже не було.

Петро залишився на шляху, серед безмежного степу, ніби сам на всьому світі. Він та донесення, заради якого зали-

шив друзів і тепер поспішав уперед, твердо сподіваючись дійти, куди належало.

«Повторюй, наче молитву...» — нагадався останній жарт «Баті».

І Петро у такт ході, пошепки, ніби й тут, у безлюдному степу, міг його хтось підслухати, став повторювати завчене напам'ять донесення:

«Усі члени диверсійно-розвідувальної групи живі. Проведено ряд операцій. Поряд з дрібними диверсіями здійснено чотири великі.

Перша — організовано зіткнення двох ворожих поїздів, були вбиті й поранені.

Друга — повністю знесено з лиця землі аеродром, причому знищено двадцять сім літаків, двадцять авіамоторів, авіамайстерні, склад пального, убито два пілоти.

Третя — знищено великий склад: вісімнадцять машин з амуніцією.

Четверта — знищено двадцять автомашин і склад з чотирма тисячами автопокришок на заводі шляхових машин.

Відчуваємо потребу у вибухівці. Заряди, які залишились, використовуємо на залізничному транспорті.

Луценко — парашутист, використайте його для зворотної висадки. Мій пароль зв'язку — ім'я моєї дружини, відповідь — ім'я мого сина, позивний той самий. Прощу передати з Луценком двадцять паспортів на різні області, п'ятдесят тисяч німецьких марок, штампи, печатки, бланки, вибухівку, радиста з радіостанцією. Маршрут приземлення — довільний. Кен».

Кроки глухо гули об підмерзлу дорогу, мов відлунювали мовлені пошепки слова.

Битий шлях звивисто слався удаль — сотні кілометрів, тисячі, безконечно...

Е П І Л О Г

Сидорчук не дочекався Луценка.

Після того як Петро пішов у далекий похід, Олекса влаштувався працювати в порту, на нафтобазі. Тут зберігались великі запаси пального, і їх треба було знищити.

Операцію вирішили провести напередодні річниці Жовтневої революції — відзначити велике свято на свій лад. Та й окупанти щоб не забували, де вони знаходяться.

Третього листопада сорок другого року Олекса вдягнувся в усе чисте, як і належить на свято (так зодягався, йдучи на операцію), попрощався, як завжди, з Галиною. Жарту-

вав,— мовляв, ніякий біс його не вхопить,— просив не турбуватись і... не повернувся.

Вперше помилився — і знову підтвердилось оте неблаганно жорстоке правило: підрильник помиляється всього раз у житті!..

Чи щось не врахував, чи бікфордів шнур — потертий, відвоглоглий — підвів, важко сказати, але міна розірвалася передчасно, в руках у Сидорчука. І Саші, Олекси, Алекса — веселого, симпатичного, відважного хлопця — не стало.

Намірявся зробити так: коли стемніє і в сторожці збереться охорона, почне розпалювати грубку. Це він робив вечорами — щоб погрітись, чайку зготувати, а головне, щоб так зробити тоді, коли потрібно буде для операції. Дрова попадуться сирі, не горітимуть, і він скаже, що треба взяти бензинчику на підпал. І побіжить на базу. Там наточить у відро бензину, пообливає заздальгідь розкидане коло цистерн різне ганчір'я, паклю, підкладе саморобну міну, запалить шнур — і... вбіжить перелякано в сторожку.

Там — вибух, пожежа! Ледве ноги виніс.

Так і робив...

Надворі було темно хоч око виколи. Сіявся холодний осінній дощ. Вартові грілися в сторожці, курили.

— Алекс, чайку б!

Олекса наколов трісок. Безтурботно насвистуючи, заходився ворожити коло грубки, звідки тягло вогкуватим гаром. Сидів навпочіпки, роздмухував вогник, але сирі дрова не розгорялися. Тоді випростався, кинув заклопотано:

— Айн момент... Зараз наберу бензинчику.

Німці згоджуюче закивали головами; мовляв, сходи — хіба це вперше. Сидорчук ухопив відро, накинув на плечі піджак, свій просторий піджак-спецівку. Ось і те місце, звідки мав починати. Цистерна. Мерщій наточив бензину, пообливав усе, як намічалось, присів — запалити шнур.

І тут неподалік загупали важкі солдатські чоботи — німці!

Сидорчук похапцем накрився піджаком з головою, зник у темряві, але саме в ту мить і пролунав вибух... Полум'я затанцювало на підлозі, у проходах, коло цистерни. Палав пожбурений аж на цистерну Сидорчуків піджак, горів Олекса, відкинутий вибухом на кілька метрів. Погасили його німці. Тяжко пораненого, обгорілого, привезли Сидорчука до лікарні. Давали уколи, робили все, щоб оживити, повернути до свідомості. Хотіли почути від нього щось важливе.

Почули...

Сидорчук — так розповідали люди, які лежали тоді в лікарні — розплющив очі, страшні, обвуглені. Гестапівці миттю оточили його, поскилялися. І Олекса наче когось упізнав між ними. Щось схоже на усмішку промайнуло на його спотвореному обличчі, ледь помітно ворухнулись обпалені губи.

То був Циммер. Він помітив спалах свідомості в почорнілих очах, порух запечених губ. І мимоволі його губи теж скривила усмішка — ехидна, зла... Він теж упізнав цю закривавлену людину.

— Ну, ну, пан Алекс! — підбадьорив Сидорчука.

— Там... — над силу ворухнув Олекса губами. — На базі... хлопці заховали пляшку вина. Хотів почастувати вас...

— Ну, ну!

Але Олекса більше не сказав нічого — заплющив очі й затих. І всі зрозуміли, що він уже ніколи не промовить жодного слова. Лише Циммер ніяк не міг того збагнути, все ще чекав, що пан Алекс щось йому скаже, і знай повторював:

— Ну, ну!..

Релінк зневажливо глянув на слідчого і, клацнувши невдоволено каблуками, пішов. Тепер він уже не мав сумніву: ниточку безнадійно заплутаного клубочка, яку він ось уже скільки шукає, знову втрачено. Вона обірвалась при самім початку, бо з цієї людини, з оцього трупа вже не вирвати нічого. Це був останній жарт пана Алекса, так і не розгаданого до кінця ними. А мертві не говорять і не видають таємниць. Доведеться братися до живих. Звісно, не з допомогою такого дурня, як оцей Карл Циммер...

Коли Галина забирала з лікарні чоловікове тіло, їй передали Олексин ключ од квартири. Чоловік завжди носив його у нижній кишені комбінезона. Ключ, довгий, товстий, металевий, був так погнутий, скручений, що Галина з жахом уявила, якої сили був вибух...

Ховала Олексу сама, одна-однісінька: гестапо, мабуть, лише для того й видало труп, що сподівалось виявити Сидорчукових співників, які б прийшли на похорон провести свого товариша в останню дорогу.

Заарештували й Галину, катували, допитували, але доказів проти неї не було ніяких.

— Мого чоловіка давно немає живого, — доводила Галина, — а диверсії в місті не припиняються.

Галину випустили — посвілу, побиту, за кілька тижнів так зістарілу, що знайомі на вулиці не впізнавали її...

Але біда не ходить одна.

Трагедія розгрому наближалася.

Гавриленко й досі тинявся без роботи, хоч уже кілька разів чудом рятувався від Німеччини.

Лютий починався особливо голодно. Якось Гавриленко забрів на ринок. Зненацька почалася облава. Він ускочив у будочку по ремонту годинників, до знайомого майстра-горбаня. Один поліцай увірвався слідом. Гавриленко встиг сховатися за двері, та поліцай помітив його, наказав виходити. Тоді Гавриленко, рвучко відчинивши двері, з силою ударив ними переслідувача. Поліцай од несподіванки впав, а коли підхопився, Гавриленко вже біг через майдан до двору, звідки він знав вихід. Відстрілюючись із пістолета, встиг ускочити до під'їзду і зникнути.

Майстра-горбаня забрали, допитували: що за чоловік був у нього? Але горбань уперто повторював, що в будочку вскочив якийсь невідомий, ховаючись від облави. Так і загинув у гестапо той скромний непомітний чоловік, не видавши знайомого, а Гавриленко потім хвалився, як він збив з ніг поліцаю дверима і з пістолета укокошив другого. Але відтоді страх постійно переслідував його. Здавалось, поліцай, який бачив його зблизька, тепер упізнає чи, може, вже упізнав, і за ним стежать, не хапають зразу, аби виявити зв'язки.

Щоб почуватися вільніше, надумався роздобути довідку про хворобу. Пригадав, як хтось колись (гаразд і не пам'ятав, од кого почув те вперше) говорив, що головлікар міської лікарні — буцімто своя, багатьом допомогла уникнути Німеччини.

Не сказавши про це нікому, не маючи дозволу від «Баті», — а Лягін уже знав про підозрілу поведінку головного лікаря, — Гавриленко самочинно пішов до зрадниці шукати порятунку.

Ота сива, розгублена, немов чимсь перелякана лікарка, що колись давала довідку Сидорчукові (тоді до неї звертався хворий та ще й «фольксдойч»), тепер виявилась досить уважною. Коли Гавриленко роздягався для огляду, вона помітила в його нижній кишені піджака пістолет і тайкома повідомила гестапівцям.

Гавриленко і став тією ниточкою, якої так настирливо дошукувався Релінк. Почалися арешти — Корнев-Лягін, Соколов, Коваленко, Улезько, Олена, Зінаїда Дзюрилова...

29 травня 1943 року фашисти розстріляли Лягіна. І Гавриленка — незважаючи на його свідчення. Бо ніхто ніколи слабодухістю не домагався чогось легшого.

І Соколова розстріляли. Загинув і Наумов — Сашко Чорний. Як жив, так і загинув — відчайдушно, зі зброєю в руках.

Коли побратими опинилися за ґратами, Чорний зятято думав, як їх визволити: виношував найсміливіші плани наскоку на тюрму, на охорону, на гестапо; ладен був іти на весь гарнізон, а не міг змиритися, спокійно чекати, коли друзів катують; не міг допустити, щоб вони загинули.

Сашко Чорний упав од ворожої кулі під тюремним муrom — із ручним кулеметом в руках...

Небагато минуло часу, і на тому ж майдані, коло ринку, де окупанти повісили десять заручників після вибуху на аеродромі, а серед них і худорлявого підлітка, погляду якого ніколи не забути Луценку, було повішено десятох гітлерівських злочинців. Не минув шибениці й старший слідчий гестапо Релінк — Циммерів шеф, який добрався-таки до миколаївського «Центру» і розстріляв Лягіна. Повісили й оту сиву лікарку-зрадницю, що видала гестапівцям Гавриленка...

А там, де злетів у повітря німецький військовий аеродром, на березі широкого Бузького лиману, нині міський парк Перемоги. Неподалік од води, де й досі валяється шмаття покорченого залізобетону, височить гранітна скеля Сидорчука. Напис на ній оповідає людям про подвиг відважного підпільника. А на могилу Сидорчука на міському кладовищі часто приходять Галина Кельм і, як того дуже-дуже прохав Олекса, приносить квіти. Живі квіти... І не тільки вона приносить туди квіти...

І є в центрі Миколаєва вулиця Лягіна, якому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу, і вулиця Сидорчука, і є меморіальні дошки на будинках, де мешкали герої.

Така закономірність життя: боротьба ніколи не буває без жертв, часто несе тяжкі випробування і смерть, та борці за свободу, за рідну землю — б е з с м е р т н і !..

З М І С Т

ПЕТРИК-ТАНКІСТ. <i>Повість</i>	3
ХЛОПЦІ МАЙОРА КЕНА. <i>Повість</i>	55

Дарда В. І.
Д20 Коли гриміли гармати: Повісті. Для серед. та ст. шк. віку. Худож. Н. І. Ніколайчук. — 2-ге вид. — К.: Веселка, 1985. — 189 с., іл.

До книги відомого українського радянського письменника-фронтовика увійшли дві повісті про події Великої Вітчизняної війни. У повісті «Петрик-танкіст» розповідається про кінець 1943 року, коли наші війська форсували Дніпро на північ від Києва, та про те, як хлопчик Петрик допоміг радянському танкістові вирватися з ворожого оточення. Повість «Хлопці майора Кеца» — про підпільників, що діяли в роки фашистської навали на півдні України, в місті Миколаєві: Героя Радянського Союзу Віктора Лягіна, безстрашного підричника Олексу Сидорчука та їхніх друзів.

4803010200—201
Д _____ 146.85
М206(04)—85

У2

Владимир Иванович Дарда

КОГДА ГРЕМЕЛИ ПУШКИ

Повести

(На украинском языке)

Издание второе

Для среднего и старшего
школьного возраста

Художник

Наталья Ивановна Николаичук

Киев «Вэсэлка»

Редактор Т. И. Конончук

Художний редактор В. Ю. Тернавський

Технічний редактор Т. В. Осталяцька

Коректори Т. М. Васильева, С. В. Гордіюк

ІБ № 3576

Здано на виробництво 14.03.85. Підписано до друку
26.07.85. БФ 18924. Формат 84×108^{1/2}. Папір друкарський
№ 1. Гарнітура шкільна. Друк високий. Умовн. друк. арк.
10,08. Умовн. фарб.-відб. 10,50. Обл.-вид. арк. 10,81.
Тираж 50 000 пр. Зам. № 649. Ціна 55 к.

Ордена Дружби народів видавництво «Веселка»,
252050, Київ-50, Мельникова, 63.

Білоцерківська книжкова фабрика,
256400, Біла Церква, К. Маркса, 4.

*Видавництво «Веселка»
засноване в березні 1934 року.*

*Щороку випускає 240—250 видань
загальним тиражем
41 мільйон примірників.*

*Видає
українську літературу —
радянську й дожовтневу,
літературу народів СРСР
та країн соціалістичної співдружності,
твори прогресивних письменників світу.*

*Перекладає
літературу з 49 мов народів СРСР
і 40 мов зарубіжних країн.*

*Експортує
книжки в 128 країн світу.*

55 К.

ВОЛГОДИМЪР ДЪАРДА
ИОУИИ ГР ИИИИИ ГИР ИИИИИ
ИОУИИ ГР ИИИИИ ГИР ИИИИИ